

999

206.5

n - 48

6705

Ի Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ՃԾԱ.

Վ Ա Ս Պ Ո Ի Ր Ա Կ Ա Ն - Վ Ա Ն Ի Վ Ա Ն Ք Ե Ր Ը

Բ . Մ Ա Ս

5. ԱՐՃԻՇԱՀՈՎԻՏԻ, ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԱՐԹԿԷԻ
ՎԱՆՔԵՐԸ. 6. ԱՐՏԱԶԻ ՎԱՆՔԸ. 7. ՆԱԽՃԱԽԱՆԻ
ՎԱՆՔԵՐԸ. 8. ՄԱՂԱՐԴԱՅ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ
ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԸ. 9. ԳՈՂԹՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

Դ Կ Տ . 1 . Հ Ա Մ Ա Զ Ա Ս Պ Ո Ս Կ Ե Ա Ն

Մ Խ Ի Թ . Ո Ի Խ Տ Է Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1942

206.5

Ո-48

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԾԱ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CLI

DIE ARMENISCHEN KLÖSTER IN VASPOWRAKAN-VAN

2. TEIL

5. DIE KLÖSTER VON ARČIŠAHOVIT, K'AJBE-
ROWNIK' UND ARCKE, 6. DAS KLOSTER VON
ARTAZ, 7. DIE KLÖSTER IN NAXČAWAN, 8. DIE
PATRIARCHALSCHREIBEN ZUGUNSTEN DES
KLOSTERS DES PROTOMARTYRS MALARD,
9. DIE KLÖSTER IN GOL'T'N

VON

DR. P. HAMAZASP OSKIAN

MECHITARIST

WIEN

MECHITARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1942

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ - ՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Բ. ՄԱՍ

5. ԱՐՃԻՇԱՀՈՎԻՏԻ, ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԱՐԾԿԷԻ
ՎԱՆՔԵՐԸ. 6. ԱՐՏԱՋԻ ՎԱՆՔԸ. 7. ՆԱԽՃԱԻԱՆԻ
ՎԱՆՔԵՐԸ. 8. ՄԱՂԱՐԴԱՅ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ
ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԸ. 9. ԳՈՂԹՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1942

Հ Ս 0 1

10742-54

(2896)
48

ՀԱՅՐԵՆԱՏԵՆՁ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՅԻՆԵՐՈՒՆ

Հ. Հ. Ո.

Ա. Զ. Դ.

Այս մասին մեջ ամփոփուած են — քանի
մը փոքրիկ փոփոխութիւններով — վաս-
տաւրական-վանի վանքերու մասին գրուած
այն յօդուածները, որոնք լոյս տեսած են
«Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1941 (էջ 33—99,
179—219, 228—243) եւ 1942 (էջ 23—61,
83—128) տարիներու մէջ :

Ե.

ԱՐՃԻԹԱՀՈՎԻՏԻ, ՔԱԶՐԵՐՈՒՆԵԱՑ
ԵՒ ԱՐԺԿԷՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Արճիշահովիտ* գրեթէ կը համապատասխանէ այժմեան Արճէշի: Վարդան Աշխարհազրի համաձայն Արճէշի հետ երբեմն միացած է Քաջբերունիք ալ. «Աղիովիտն եւ Քաջբերունի Արճէշ է, ուր կան սուրբ ուխտքն Մեծոփայ եւ Արծաբեր եւ Ուռնկարու սուրբ Նշանն» (Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 426): Իսկ Արծկէ — կից Արճէշի — Վանի նահանգի մէկ դաւառակը կը կազմէ եւ կը համապատասխանէ Խոռխոռունեաց դաւառին մէկ մասին: Անոր միւս մասն է Ախլաթ կամ Խլաթ (Միքախորեան, Ուղեւորութիւն, Գ., էջ 36), որուն վանքերուն մասին այլուր:

* Կամ՝ Արճիշահովիտ:

ԱՐԺԻԾԱՀՈՎԻՏԻ, ՔԱԶՐԵՐՈՒՆԵԱՅ ԵՒ ԱՐԺԿԷՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԱԿԱՆԻՅ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Քաջբերունեաց-Արճէշ-ղաւառի Ականցի անուանի վանքն է Ս. Գէորգ, որ ետքէն եկեղեցւոյ վերածուած: Աւանդութեան համեմատ հոս կը պահուին Ս. Գէորգ զօրավարի մասունքներէն: Նմանապէս աւանդութեան համաձայն առաքելաչէն է Ս. Գէորգ (Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Գ., էջ 28. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 86—88. Արեւելք, 1890, Թ. 1820 եւ 1876. հմտ. եւ Էփրիկեան, Բնաչիւ. Բառարան, Ա., էջ 77):

Բաւական յիշատակութիւններ կան Ս. Գէորգի մասին: «Ընդ հովանեաւ կմբէթայարկ եւ խորանաձեւ սուրբ եկեղեցւոյս, որ յանուն սրբոյն Գէորգոյ զաւրավարին կառուցեալ կայ» Յովհաննէս քահանայն 1441ին ճաշոց մը կը գրէ (Թորոս, Աղբար, Ա., էջ 223—224 եւ Նօտարք, էջ 124): Հաւանօքէն նոյն Յովհաննէս 1450ին կ'արտադրէ Աւետարան մը (Աճառեան, Յուլ. հայ. ձեռ. Թաւրիղի, էջ 66): Նաեւ Յովհաննէս երէցի

ձեռքով Աւետարան մը՝ «Գրեցաւ ի քաղաքս Քաջրերունոյ Արձէս կոչեցելոյ, ի դուռն սուրբ տաճարիս Գէորգեայ զօրավարի եւ կաթողիկէ Ս. Աստուածածնիս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուղայի Հայ. Զեռադրաց ցուցակէն Թ. 68)։ Յովհաննէս ունի դեռ ուրիշ արտագրութիւններ (Հմմտ. Նօտարք, էջ 209 եւ 217, Կարենեան, Յուլ. Հայ. Զեռ. էջմ. 1579, ի Գրիգորէ)։

Զարմանալի է որ՝ 1466ին Ականցի մէջ կը գրուի Աւետարան մը եւ Ս. Գէորգի անունը լրութեամբ կ'անցնուի եւ Ծիրանաւոր Ս. Աստուածածին¹ կը յիշուի (Ազգագր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 287)։

¹ Ծիրանաւոր Ս. Աստուածածին յիշուած է եւ ուրիշ անդամներ ալ։ Գանձարան մը, որ այժմ Ս. Ղազարի մէջ կը գտնուի, 1425ին կը գրուի՝ «Ի յերկիրս Քաջրերունոյ ի դուռն Կմբեթայարկ տաճարիս, որ յանուն սուրբ Աստուածածնի առ ոսոս առաջնորդի ուխտիս քաջ հոգեւորի Կարապետի եւ տէր Ստեփանոս տիրապետի, ի դառն ժամանակի յորում Վասպուրական աւերեալ եղեւ ի Սքանտարէ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Հ. Պոտուրեանէ)։ Ասկէ բաւական վերջ դեռ Աւետարան մը կը գրուի՝ «Ի քաղաքս Արձէ ի դուռն Ծիրանաւոր Ս. Աստուածածնի» (Լալայեանց, Յուլ. Հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 500)։ — Դիտել կու տամ որ Ծիրանաւոր Ս. Աստուածածին անունով ուրիշ եկեղեցիներ եւ վանքեր ալ կան Հայաստանի մէջ եւ այլուր։

2. ԱՅՐԻ ՁՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Քաջբերունեաց մէջ շինուեր է Այրի ձորի վանքը, որուն մասին ծանօթ են ինձ հետեւեալ յիշատակարանները, որոնք կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակեն: Երկու յիշատակարաններն ալ ՓԳ. դարու վերջերէն են: Գուցէ կարելի ըլլայ ասկէ ենթադրել որ՝ անապատս այդ շրջանին հաստատուած եւ կամ աւելի ճիշդը՝ դարպացած ըլլայ:

Առաջին յիշատակարանն է՝ «Փառք... ի թուիս ԶԽԳ (1294) գրեցաւ սուրբ աւետարանս... ի վանս հրեշտակաբնակ, որ կոչի Այրի ձոր ընդ հովանեաւ սուրբ Նահատակացս եւ աստուածաբնակ խորանացս սուրբ Յարութիւն եւ սուրբ Կարապետ եւ սուրբ Լուսաւորիչ: Ի յառաջնորդութիւն ամենիմաստ ամենազով քաղցրահայեաց եւ արդիւնակատար վարդապետի Ստեփաննոսի... եւ ես զծող Աստուածատուր անուն... յիշման արժանի անէք... եւ զհոգեւոր եղբայրս զՎարդան քահանայ յիշեցէք, զի զթուղթս կոկկեց եւ զհոգո(յ) հայրն իմ զԳրիգոր յոր յիշեցէք» (Ակիւնեան Հ. Ն., Հաւաքումն յիշատակարանաց, Երեւան, Թ. 87, Աւետարան):

Երկրորդ յիշատակարանն է՝ «Արդ գրեցաւ սա (Մաշտոց) յամի թուականութեանս Հայոց ԶԽԷ (1298ին) ի դաւառիս Քաջբերունոյ յանապատիս յԱյրի ձորոյ ձեռամբ յողնամեղ եւ փծուն զրչի Խաչատուրի ի

ինդրոյ սրբասէր եւ պատուական քահանայի Դաւթի, որ ստացաւ զսա յիշատակ արդեանց իւրոց... եւ ետ ի վանս կուսանաց յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց ընդ նմին եւ զառաջնորդ իւր զՊաշատուր քահանայն, որ եղեւ առիթ զործոյս եւ զՎարդան քահանայ, որ զթուղթս գեղեաց» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքունն յիշատակարանաց, Գեղամ էֆէնտիէն արտադրուած) :

Զայդ յիշատակարաններէս հասու կ'ըլլանք թէ՛ 1294ին Այրի ձորի առաջնորդն էր արդէն ամենիմաստ եւ արդիւնակատար Ստեփանոս վարդապետ եւ ապա անոր յաջորդ զրուած է Պաշատուր քահանայ՝ Ժամանակաւորապէս : — Ծանօթ են ինծի դեռ ուրիշ երկու յիշատակազրութիւններ Այրի ձորի մասին (1293էն եւ 1313էն) : Անոնք այլուր նկատողութեան պիտի առնուին :

3. ԱՍՊԻՍԸՆԿԱՅ ԿԱՄ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՆՔԸ

Քաջբերունեաց-Արճէշ-գաւառին Ասպիսակ կամ Ասպիսնակ եւ Ս. Յարութիւն գիւղերու մերձ կառուցուած է Ասպիսընկայ կամ Ս. Յարութեան ուխտը : Աղանեանցի համեմատ Ս. Յարութիւն կոչուած է այս վանքը համանուն գիւղին մօտ ըլլալուն համար (Դիւան Ժ., էջ ԻԸ) : Նմանապէս կարելի է խորհիլ թէ՛ Ասպիսընկայ վանք յորջորջուած է համանուն միւս գիւղի մերձ շինուած ըլլալուն հետեւանքով : Իսկական եւ նախկին

անունն եղած ըլլալու է Ս. Աստուածածին ,
 ետքէն Ս. Յարութիւն անուանուած է համա-
 նուն գիւղին եւ անոր եկեղեցւոյն անուն-
 ներովը :

Այս վանքին շէնքին մասին տեղեկու-
 թիւններ կը պակսին : Հետեւաբար կարելի չէ
 դայն նկարագրել : Միայն թէ բարեբաստօրէն
 Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ մէջ կայ այս արձա-
 նադրութիւնը . «Ի ժամանակս տէրութեան
 Ուլաուն զանին ես ծառայ ծառայիցն Աստու-
 ծոյ տէր Աբրահամ տեսուչ գաւառիս Քաջբե-
 րունո տփաւ ինձ տեղիս այս (ի) Տեառնէ սո-
 րին Սահմադին կոչեցեալ եւ շինեցի զեկեղե-
 ցիքս նախ զսուրբ Աստուածածինս : Իսկ ի
 թաղաւորութեանս Արղուն զանին ի հայրա-
 պետութեան Տեառն Ստեփանոսի զսուրբ Յա-
 րութիւնս ի կորդոյ շինեցի եւ դամենայն շի-
 նուածս նորոգեցի : Արդ աղաչեմ դամենե-
 սեան յիշեսջիք ի Քրիստոս զպարոն Սահմա-
 դին նախն իւր եւ հարազատաւք եւ զՊոպեւոր
 հայրն իմ զՄէլէք Ստեփանոս եւ զքեռայրն
 իմ զՊաշիկն քերքն իմով եւ զաւակաց
 իւրեանց , զի բազում նպաստ եղեն տեղոյս
 շինութեան եւ զծնողսն իմ եւ զեղբարս իմ եւ
 զազգատոհմսն իմ յիշեսջիք ի Տէր . եւս եւ
 զաւանդատուքս եկեղեցեացս զպարոն Սահ-
 մադինն տանուտէրաւքն Ասպիտնկայ , զի սե-
 փական աւանդսն որ կարգեալ էր յառաջնոցն
 նախ քան զաւերն ի խորագմէն . դարձեալ
 հաստատեցին տեղոյս : Ի մարգէն : ծ : բարդի
 տեղ : եւ : Բ : արտ մին : ԺԵ : մորթոյ տեղի

Եւ միտւան Ժ : Եւ ի սեւակն : Ի : բարդ խոտեղի Եւ զջուրն վրհաւնից յամէն Բ շաբաթ զտիւ Եւ զգիշեր Եւ Ետ սլարոն Սահմադին զգեղն Մեծոփ իւր մղրայիւքն Եւ խարհանիւք Եւ քրդաղեղերովն Ետ մէլիք ստփա տանուտէրաւքն աղոյի խոտէն : Ի բարդի տեղ : Եւ լվարերի տանուտերքն : Ի : բարդի տեղ Ետ խաչիկն զայդին ի զողիսն : Վ : տակ Ետ աւտարչախն Եւ մեթարն զիւրեանց այդին ի զողիսն : Բ : տակ Ետ սլարոն փռանդն արտ մին ի քաղաքն : Ե : մոթոյ տեղ զնեցի արտ մին Ետ ոչ հեռի յայն արտէն : Ժ : մոթո տեղ Եւ տփի եկեղեցեացս Եւ տփին ի քաղաքն տներ Եւ : Բ : Կուղպակ Եւ սոքա են աւանդ եկեղեցեացս աւանդատուքն յիշեալ Եւ աւրհնեալ լիցին ի տեառնէ : Եւ պակասեցուցանողքն սլակասին ի թւոյ արդարոցն ամէն : Եղիցի Եւ շինեցաւ սուրբ Յարութիւնս ի թփիս ԶԽ : ի փառս Քրիստոսի» (Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 268) :

Վերոյիշեալ Աբրահամի մասին ունինք բաւական յիշատակագրութիւններ : Աւետարան մը կը գրուի՝ «Ի թուիս ԶԼ (1281) ի գաւառիս Արճիշոյ ի վանս Ասպիսրնկա(Լ) ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս յառաջնորդութիւն հաւր Աբրահամու...» (Conybeare, Cat. arm. Brit., էջ 8) : Յովսէփ՝ Քաղուածոյք մը կ'արտադրէ՝ «Ի թուականիս ԶԽԷ (1298) ...ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս Եւ սուրբ Յարութեանս ի գաւառիս Արճիշոյ յանուանեալ ուխտիս Ասպիսրնկա(Դ)

«վանք յառաջնորդութեան տեղւոյս Տէր Արրահամու» (Քօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Բ. հատ., էջ 82) : Յաջորդ տարին սոյն Յովսէփ կ'արտադրէ Սողոմոնի գրքերն ու ժԲ. մարդարէք՝ «Փառք... ի թուականութեան հայկազեան տոհմիս տոմարիս Զերորդի քառասներորդի Ը երորդի (1299) ես անպիտանս ի մանկունս եկեղեցւոյ Յովսէփ մակադրեալ անուն գրեցի... ի դաւառիս Արճիշոյ կոչեցեալ յանուանեալ անապատիս Ասպիսնկավանք սրիւրալի եւ պայծառ անուամբ շքեղացեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ աստուածարնակ խորանացս սրբոյ Յարութեանս պատուեալ անուամբ Յարութեան փրկչին Յիսուսի եւ սրբոյ Աստուածածնիս աւրհնեալ եւ միշտ կուսին Մարիամու :

Արդ հայցեմք... յիշատակի արժանի տունել զՍարկաւազ կրանաւոր, որ է հաւրեղբայր մեր եւ զեղբայր նորա զԱստուածատուր եւ զԹովմա քահանայ... Եւ յաւէտ զհարազատ հոգեւոր վարդապետն մեր զՄխիթար, որ զաւրինակն շնորհեաց : Բայց գրեցաւ ի սաստիկ եւ յընտրեւազոյն աւրինակէ... : Եւ զԱստուածատուր քահանայ (յիշեցէք) որ բազում սատարութեամբ աւգնական եղև մերումս կարեաց, զի եւ նա հասցէ անճառ սլարդեւեաց» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն յիշատ. էջմ., Թ. 193) :

Դարձեալ 1304ին Յովսէփ՝ «Ի դաւառիս

Արճիշոյ յաստուածունակ անապատիս Աստ-
պինսկա վանք կոչեցեալ» կը դրէ աւետարան
մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն յիշատա-
կարանաց. ատնուած Տէր Աւետիսեանի Նոր-
Ջուղայի հայ. ձեռագրաց ցուցակէն, Թ. 37) :
Արրահամ առաջնորդի մեռնելէն վերջ անոր
յաջորդ կ'ընտրուի Ստեփաննոս, որուն օրով
կը գրուի Պօղոսի թղթերու մեկնութիւնը՝
«Գրեցաւ . . . ի թուականութեան հայկազ-
նեան տումարիս 209 (1307) յանապատիս
Աստպինկայ ի հայրութեան Ստեփաննոս վար-
դապետի ժրի եւ ամբծի բնդ հովանեաւ
Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յարութեանս եւ այլ
որոց (յրիչն է Ղազար եւ ստացողը՝ Սի-
մէոն. հմմտ. Սիւրմէեան, Յուց. հայ. Ձեռ.
Հալէպի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 247—248) :

Ստեփաննոսի ատեն Աւետարան մըն ալ
կ'արտադրուի՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս
ի թուիս 208 (1308) յանապատիս Աստպինկայ
բնդ հովանեաւ սուրբ Յարութեանս եւ սուրբ
Մաւրս լուսոյ Աստուածածնիս յառաջնոր-
դութեան Ստեփաննոս վարդապետի, գրե-
ցաւ ձեռամբ Ղազարի սուտանուն կրանա-
ւորի ի վայելումն Հայրապետի» (Բարխուդա-
րեան, Արցախ, էջ 143. հմմտ. եւ Թօփճեան,
Յուց. հայ. Ձեռ. Դաղեան Վ. ի Բ., էջ 46) :

Այս երկու առաջնորդներու օրով բաւա-
կանաչափ ծաղկած վանքս անձանօթ պատ-
հասներով ժամանակ մը կ'անչքանայ, բայց
Լաքէն հոն երեւան կու գան Յակոբ վարդա-

պեւ² (Թովմ. ՄԷԾ., էջ 52, և Նօտարք, էջ 32—33), որ Գրիգոր Տաթևացիին կ'աշակերտի և Յովհաննէս ճգնաւորը՝ «Եւ կը տա ի Քաջբերանեաց սուրբ ուխտէն Յարութեան³, որ Աստիւնկաց վանք վերակոչի ի զեղջէն Վախանից» (Թ. ՄԷԾութ., էջ 71)։ Իսկ հոն թաղուած է Յովհաննէս Ոսպնակեր, որուն տապանադիրն է՝ «Այս է յարկ տապանի Յովհաննէս վարդապետի թմին ԶԶԶ (1387, Աղանեանց, Դիւան, Ժ., էջ ԻԲ. հմմտ. Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 268 և Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 166)։

Աքանտարի տապատակութիւններու հետեւանքները նաեւ հաւանօրէն այս վանքին մէջ ալ զգալի կ'ըլլան (Թ. ՄԷԾութ., էջ 87)։ Ետքէն հոն կը գրուին Շարակնոց մը և Աւետարան մը (Կարենեան, Յուց. հայ. Զեռ. էջմ. Թ. 1584 և Տէր Յովհաննիսեան, Պամ. Նոր Զուգայի, Բ., էջ 304—305)։

² Մեր Մատենադարանին Թ. 593 Հաւաքածոյի մէջ կը խնդրուի յիշել՝ «Այլ և զՅակոբ խնդրոյ, բանի, որ մականունն Ապիարնիկցի կոչի և զեղբայրն իմ Անդրէաս կուսակրօն քահանայ յիշեալիք թվ. ՊԿԳ (Ոսկեան Հ. Հ., Մայր ցուց. հայ. Զեռ. Մխիթ. Մատ. ի Վրեննա, Բ. հատ., էջ 49 [անտիպ], հմմտ. նաեւ Ստորաբանաց կամ Արծուարեր Ս. Աստուածածնի վանքը)։

³ «Նօտարք»ի հեղինակը կը գրէ (էջ 28, ծն. 3)՝ «Այն ուխտ այժմ գիւղ լեալ է ի դարասր ժամանակաց հեռէ և կայ ի հարատային կուսէ ՄԷԾովաց ուխտին» և կը յաւելու (ծն. 4)՝ «Թերեւս մերձ գոյով ուխտն չինին Աստիւնկաց պանսն նորա բնկալեալ է»։ — Աստիւնկան գիւղի եկեղեցւոյն մէջ է Սարգիս Կունտի Ղուկասի աւետարանի մեկնութիւնը (Սիւն, 1940, էջ 96)։

4. ԱՐԾՈՒԱՐԵՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՍՈՒԽԱՐԱՅ
ԿԱՄ ԽԱՌԱՐԱՍՏԱՅ ՎԱՆՔԸ

«Ականց աւանի հիւսիս արեւելեան կողմ, Ծաղկանց լեռան հարաւային աջ թեւին տակ հովանաւորուած՝ կառուցուել է ամենահնա-
դոյնն Արծուաբեր վանք՝ յանուն սուրբ Աս-
տուածածնի, Սօսկուն հայաբնակ գիւղի վե-
րեւ:

Ոչ միայն Քաջբերունեաց դաւառի, կա-
րելի է ասել, որ ամբողջ Վասպուրականի
նահանգում գտնուած նշանաւոր վանքերի
մէջ դարձանալի ճարտարագործութեամբ,
... տասն հինգ դար յառաջ... իւր դոյու-
թիւնն սկսուել է Քաջաց երկրի մէջ: Սորա
լայնածաւալ ու բոլորածէւ դաւիթն՝ խո-
րին ուշադրութեան մի արժանաւոր շէնք
է, առանց ինչ եւ է յենարանի-սիւների,
բարձրակատար կամարակապ կաթուղիկէն
իւր բոլոր պարունակութեամբն բարձրանում
է միայն չորս անկիւններից հաստատուած
որմերի վրայ, միայն ցաւալին այն է՝ կաթու-
ղիկէի վերի ամենաբարձր մասն, կոնաձեւ
դմբէթն, բաւական տարի յառաջ փլկլով
կրկին նորոգելն անկարելի է եղել:

Արծուաբեր վանքը խորին տպաւորու-
թիւն է թողնում այցելուին վրայ, առաջին
անգամ տեսնելիս մարդ կարծում է, որ
ինքը մտնում է մի անսովիկ զղեակի մէջ,
չորս կողմից պաշարուած աշտարակներով:
Նա չունի տաճար, միայն կետրոնի սեղա-
նումն է նորա մեծաշէն պատարագամատոյց

խորանն եւ ներքեւումն աջ ու ձախ կողմից՝ նոյնպէս երկու մեծ խորաններ՝ երկու անյայտ գերեզմաններով։ Եկեղեցւոյ շուրջն պատում է ահադին հաստահիմն պարիսպ չորս անկիւնում շինած չորս աշտարակներով, յատակի խրամներով։ Այդ չէ միայն այդ հինաւուրց սրբավայրի եզական հաստատութիւնն, դաւթի հիմքերի տակից նոյնպէս սրբատաշ քարերից շինուած են մի քանի ներքնատներ, ներքնաուղիները նրբացքներով, որոնք ուղիղ յարարերութիւն ունին գէպ վերեւ աշտարակներ, զոցա մի կողմումն են եւ երկու հոյակապ դարպասները, շտեմարանները, ցորենի հորերը, բոլոր քարուկերեայ եւ սալայատակ որմերով, որոնք բոլորը վեր տոած... Կազմում են մի անմատչելի ամրոց, զուցէ տասն հինգ դար յառաջ այդ մտքով էլ շինած լինին Քաջմերուհեիք, Էրբեմն պաշտելատեղի եւ Էրբեմն պաշտպանութիւն ամրոց» (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 89—90)։

Շէրենցի նկարագրութիւնը կը հաստատեն նաեւ Յիշատակագրութիւնները, որոնք եկեղեցին կ'անուանեն՝ «հռչակաւոր, բարձրաբերձ եւ պայծառաչէն» (Աղղաղր. Հանդ. 1897, Բ., էջ 281—282), դարձեալ՝ «հոյակապ եւ գեղեցկաչէն» (Երեւակ, 1858, էջ 204—205)։ Հետաքրքրական էր խմանալ թէ՛ ինչ հիմերու վրայ Շէրենց վանքս տասնուհինգ դարու հնութիւն կը համարի։ Անշուշտ աւանդութեան վրայ կոխած է։

Այս վանքը Արծուաբեր կոչուած է իր

Եկեղեցւոյն անունովը . 1578ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝ «Ի յերկիրն Քաջբերունու որ կոչի Արճէ՛՛՛ ի սուրբ ուխտս Սուխար թաղաւորի , որ այժմ Խառաբաստա վանք վերածոյնի , ընդ հովանեաւ Արծուարեր սուրբ Աստուածածնին ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մինաս Կալիսկոպոսին» (Գուչակեան , Յուց . հայ . Զեռ . Սերաստ . , էջ 40) : Կամ՝ ասկէ շատ յառաջ ուրիշ յիշատակարանի մէջ (Գր . Տաթևացւոյ գործերու Հաւաքածոյի մէջ) կայ՝ «Գրեցաւ ՊԿԳ . ի վանս Սուհարայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս , որ Ածուարեր կոչի (հմմտ . Macler, Rapport sur une miss. scient. en Arm. Rus. 1911 , էջ 6 կամ Ոսկեան Հ . Հ . , Մայր Յուց . հայ . Զեռ . Վիենն . Մխիթ . Մատ . [Բ . հատ . անտիպ] , Թ . 993 , թղ . 234ա . էջ 49) : Մինչ յիշատակարանի մը մէջ կը հանդիպինք «յերկիրս Քաջբերունու ի սուրբ ուխտս որ ասի Խառաբ(ա)ստայ ի դուռն սուրբ Աստուածաբեր Աստուածածնին» (Լալայեանց , Յուց . հայ . Զեռ . Վասպ . , էջ 679) :

Վանքիս իսկական անունն եղած պիտի ըլլայ Սուխարայ կամ Սուհարայ վանք՝ Սուխար թաղաւորի անունով , իսկ Խառաբաստայ կամ Խարաբաստայ վանք կոչուած է որովհետեւ Խառաբաստ գիւղի մօտ էր (հմմտ . Ինճիճեան , Ստորագրութիւն , էջ 127 եւ Բնաչ . Բառարան , Բ . , էջ 150) : Հ . Ինճիճեան եւ անոր հետեւողութեամբ Էփրիկեան

Արծուարերի եւ Խառարաստի կամ Սուխարայի վանքերն իրարմէ կը բաժնեն (Հմմտ. անդ, էջ 127 եւ Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 306 եւ Բ., էջ 50) եւ կարծեմ ասոր պատճառն ըլլայ Վարդան Աշխարհազրի այս խօսքը՝ «Աղիովիտն եւ Քաջբերունի Արճէշ է, ուր կան սուրբ ուխտքն Մեծովայ եւ Արծուարեր⁴ եւ Ուննկարու Ս. Նշան...» (Saint-Martin, էջ 426) : Եւ սակայն Վարդանի լուսթիւնը եւ կամ Խառարաստի վանքն անյիշատակ ձգելը պէտք էր մտածել տալ, քանի որ զիտենք թէ՛ ժամանակին Մեծովի պէս դարդացած վանք մըն էր այն, հետեւաբար պիտի խորհինք որ Արծուարեր ըսելով Խառնարաստայ վանքը կ'ակնարկուի :

Յաւալի է, որ Սուխարայ վանքի հիմնարկութեան թուականը⁵, հիմնադիրը եւ յարակից պարագաները պատմութիւնն ու աւանդութիւնը մեզի չեն հասցուցած : Բայց ան եղած է զիտութեան վայր մը, ուր հաւաքուած են ուսումնաստենչ անձինքներ եւ կրցեր են կարող վարդապետներու մտքին ու սրտին պաշարէն օգտուիլ : Եղած է «մայրաքաղաք» մը, ուր հաւաքուած են զրութիւններ, ուր արտադրուած են երկեր ու գրուած նոր գործեր եւ ուր անխտիր բաշխուած լոյս՝ խաւար

⁴ Ծանօթ է Արծուարեր կամ Արծըրունայ վանք մը Ռչտունեայ դաւառի մէջ Հմմտ. անդ (կամ՝ Աղզազր. Հանդ., 1911, էջ 53) :

⁵ Լեւոնեան անոր հիմնարկութիւնը չատ հին կը դնէ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1196) :

մտքերու : Վանքիս զործունէութեան եւ ծաղկումի շրջանը եղած է ժԴ.—ժԶ. դար :

Արդէն 1325ին հոս կը գրուին ժԲ. Մար-
դարէից եւ Յորի գրքերը եւ իբրեւ առաջնորդ
կը յիշուի Ղազար՝ «Գրեցաւ սա ի Թվա-
շայկ. տումարի ԶՀԴ (1325) ⁶ ի գաւառիս
Քաջրերունուոյ ի մենաստանս Խառարասոս, ի
վանս որ կոչի Սուհարա, ընդ հովանեաւ
սուրբ Աստուածածնին... : Յառաջնորդու-
թեան տեղւոյս Ղազար անն հեղի եւ խաղա-
ղարարի նմանեալ... նախնոյն Ղազարու»
(Թոր. Աղբար, Բ., էջ 332) : Շատ տարիներ
վերջ 1383ին գրուած Եղիշէի սակեմատեանը
յիշատակ կը գրուի վանքիս եւ ցանկութիւն
կը յայտնուի դոյն չհանել՝ «Ի գրանէ սուրբ
Աստուածածնիս Խառարասոսոյ վանուց» (Թո-
րոս Աղբար, Բ., էջ 334) : Իսկ 1391ին ⁷ կը
գրուի Ոսկեփորիկ մը՝ «Գրեցաւ Ոսկեփոր
Ժողովածոյս ձեռամբ յոգնամեղ եւ բաղմա-
խալ (Գրիգոր) գրչի պիտակ անուն վարդա-
պետի ի վանս Սուխարայ, որ այժմ կոչի Խա-
ռարասոսոյ, ընդ հովանեաւ ամենասուրբ
Աստուածածնին ի խնդրոյ բաղմերջանիկ եւ
հեղահոգի առաջնորդի սուրբ ուխտիս տէր
Զաքէոսի, որ ստացաւ դստ ի վայելս անձին
լուրոյ եւ յետ աստեացս յիշատակ բարի ի

⁶ 1337ին կը յիշուի՝ Տէր Արրահամ, տեսուչ գա-
ւառիս Քաջրերունուոյ» (Մարգիտեան, Տեղագրութիւնք,
էջ 268. հմմտ. Ասպիւրնիկոյ վանքը) :

⁷ 1393ին գրուած աւետարան մը Թաղէոս կը
նուիրէ Խառարասոսոյ (Նոտարք, էջ 2) :

զրան սուրբ եկեղեցւոյս, բայց թող եւ զայս
այլ եւ շատ զրեանք ստացաւ սրբապան եպիս-
կոսոսն մեր տէր Զաքէոս ի պայծասութիւն
սուրբ եկեղեցւոյս Ս. Նշաններ եւ Նափուր-
տանի. Աստուած զիւր հողին պայծասացնէ
ամէն. Պի թուին⁸» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւա-
քումն Յիշատ. — Թօփճեանի Արմաշու Զեռ.
ցուցակէն Թ. 5) :

Այս յիշատակարանին մէջ յիշուած
Զաքէոս եպիսկոպոսի օրով իմաստարաստու
վանքը կ'իջեւանի մեծն Սարգիս Սորբեցի
վարդապետը եւ զայն կը վերածէ զխոու-
թեան փեթակի (Թովմ. Ալեծով. Պատմ.,
էջ 35) : Սարգիս իր գալստենէն յառաջ Յով-
հաննէս Սաղազ կը զրկէ՝ «Յերկիրն Քաջբե-
րունեաց ստանալ ինքեանց տեղի բնակու-
թեան» : Յովհաննէս կու գայ՝ «Յաստուածա-
բնակ եւ ի հրաշապօրծ ուխտն Տիրամօր Աս-
տուածածնին ի մայրաքաղաք վանսն Սուխա-
րայ, սր այժմ իմաստարաստայ վանք կոչի, առ
երջանիկ եւ հեղահողի սյրն ցանկալի Տէր
Զաքէոս եպիսկոպոս զաւատին՝ տալ նոցա
տեղի բնակութեան» : Զաքէոս արդէն լսած
ըլլալու էր Սարգսի համբաւը եւ իմանալով
Յովհաննէս արեղային տեսիլն ալ սիրով Սար-
գիս վարդապետը իմաստարաստի մէջ կ'ըն-
դունի. «Եւ եկեալ վարդապետն Սարգիս
բնակեցաւ յաստուածաբնակ ուխտն սուրբ

⁸ Երկու տարի վերջ 1393ին՝ «Ի վանս Սուհարայ
սր այժմ կոչի իմաստարաստայ... Գրիգոր կ'արտադրէ
Աւետարան մը» (Աղղաղր. Հանդ., 1897, էջ 281—282) :

Աստուածածնին եւ նստաւ յաթոս վարդապետութեան : Եւ ժողովեցան առ նա բազումք ի դրոց աշակերտաց եւ ի կրօնաւորաց եւ յուսումնասիրաց աւելի քան 60 կարգաւորք եւ ուսումնականք : Եւ ուսոյց դամենայն ծովեղերս Վասպուրական զաւառիս ուսմամբ եւ զխտութեամբ եւ ժամօք եւ պատարազօք : Եւ տեսանէին զսուրբ ուխտն իբրեւ զվերինն Երուսաղէմ յ838 ամէն թուականիս մեր մինչեւ յ851 ամն» (Անդ , էջ 37 . հմմտ . նաեւ Յովսէփեան Գարեգին վարդապետ , Թովմա Մեծոփեցու կեանքը , Վաղարշապատ 1914 , էջ է եւ 14 . հմմտ . եւ Տաշեան , Մայր ցուցակ , էջ 418) : Սարգիսի քով 1393ին Մխիթար կը զրէ Մեկնութիւն Հնդեմատեանին ի վանս Սուհարու , որ կոչի Խառարաստայ⁹» (Երեւակ , 1858 , էջ 204—205) :

Զարգացումի եւ վերելքի այս ուրախասիր թրերուն զժբախտաբար Զաքէոս կը մեռնի եւ անոր աճիւնը Խաչատուր եպիսկոպոսի մօտ կ'ամփոփուի : Նաեւ երբ Սարգիս վարդապետն ալ ակադճուն դործունէութենէ վերջ կը վախճանի (1401) նա եւս կը զրուի՝ «Ի չիրիմ տապանի մերձ եպիսկոպոսացն սրբազանից Խաչատուր եւ Զաքէոսի» (Թ . Մեծոփ . , էջ 37 եւ Զարբհանէլեան , Պատմ . Հայ . զպրութեան , Բ . , էջ 150—151 . հմմտ .

⁹ Յօդուածագիրն այս սխալ տեղեկութիւնը կուտայ՝ «Սուհարու վանք , որ Սուխարու եւ Խառարաստայ վանք ալ կ'ըսուի եւ ոմանք անապատ կ'ըսեն՝ Խչտունեաց երկիրն է» :

և Կոստանեանց Կ. Հայոց վանքերը, Մոսկուա, 1886, էջ 69) :

Սարգիս վարդապետին փոխումէն յետոյ՝ «Յաջորդեաց դաթոս վարդապետութեան երջանիկ և աստուածամերձ սյրն՝ ցանկալին հրեշտակաց և մարդկան պատկանելի քաջ վարդապետն Վարդան՝ զուով ի սուրբ ուխտէն Հոգւոց վանաց» (Անդ, էջ 40—41) : Վարդան աւելի լայն և արդիւնաբեր դործութունէութիւն կ'ունենայ (Անդ, էջ 41 և 49), սակայն հակառակորդներէ հալածանքներու ենթարկուելով Սալնապատ կ'անցնի և հոն կը մեռնի (Անդ, էջ 41 և 50) : Անոր յաջորդը՝ Գրիգոր Խլաթեցին Սարգսէն սկսած ու Վարդանէն շարունակուած դպրոցը Յիպնավանքը կը փոխադրէ (հմմտ. անդ) :

Այս շրջաններուն՝ 1402ին Անանիա կը կանդնէ խաչքար մը՝ «Ես Վարապեցի Անանիա վարդապետս կանդնեցի սուրբ խաչս բարեխօս եղբօրն իմոյ, Եղիա կրօնաւորին, որք երկիր պապանէք յիշեցէք ի Քրիստոս» (Նօտարք, էջ 16) : Իսկ Կարապետ վարդապետ կը կանդնէ 1404ին խաչքար մը Չաքէոս Եպիսկոպոսի համար. «Ես Կարապետ վարդապետս կանդնեցի զխաչս բարեխօս առ Աստուած Տէր Չաքէոսի առաջնորդի ուխտիս որք երկիրպապանէք յիշեցէք ի Քրիստոս» (Նօտարք, էջ 20) :

«Նօտարք»ի հեղինակին համաձայն այս ատենները (1409ին) տեղի կ'ունենայ՝ «Վերաշինութիւն Խարաբաստայ ուխտին. ի Ղա-

նութեան Ղարայ Ուսուֆին եւ ի պարոնութեան Իսպանին եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Կարապետ վարդապետի տուաւ նաւթլամով (անդարձ վճռաւ) մուլք Ի. մութ ոստին ի Կտրած քար. սուրբ Աստուածածնիս ի զիւղն Անիշատ, ի Շինամէջ Երեսուն մութ տեղ ջրով քսան մութ ոստին, ի Կտրած քար Ժ. մութ ջրով Ի. ոստին, ի փակած ԺԵ. մութ տեղ, ի Հայրիկէ ԺԵ. մութ տեղ. ի Վառնջիկն Երկու խաչարտն, Երկու ակն ջաղաց. ի Բոլորմարդն Ա. արտ. ի Բլուրն Ա. արտ. յԱկանց Դ. արտ. յԻրիշատ Ա. արտ. ի Մկնաւերն Բ. արտ. ի Խառաբաստ Զ. արտ, Բ. ջաղաց. ի Սոսկուն Բ. արտ. ի Գանձակ այդի մի: Ով որ հակառակ լինի դանձժքն Ուղային առնու.....» (Նօտարք, էջ 31—32): Ինչպէս կը տեսնուի այս տեղ Սուխարայ առաջնորդ կը յիշուի Կարապետ վարդապետ, բայց 1413ին Խառաբաստի վանահայր Կանուանուի Յակոբ վարդապետ՝

«Արդ զրեցաւ զիրքս բաղձալի
 Ի գաւառս Քաջբերունի,
 Որ յԱրճիշոյ այժմ անուանի,
 Ի յանապատս հրաշալի,
 Որ Խառաբաստ անուն կոչի,
 Ընդ հովանեաւ Աստուածածնի,
 Կմբեթասարդ վիմարդեանի,
 ՊԿԲ թուականի,
 Ի կաթողիկոսութեան մերոյ վեհի,
 Յակոբ անուն հայրապետի,

Եպիսկոպոսութեան այս դաւանի
 Տէր Ստեփաննոս տղայ համբակի
 Եւ յառաջնորդութեան մերոյս ուխտի
 Յակոբ անուն վարդապետի,
 Սա կրօնաւորք կարգեալ ունի,
 Համանման սուրբ Անտոնի
 Որք հաւաքեալ կան այս տեղի
 Ի դուռն սուրբ քաւարանի,
 Աղօթել վասն աշխարհի,
 Եւ ակն ունին Տեառն վարձի...» :

(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջ-
 միածին, Գիրք Հարցմանց Գրիգորի Տա-
 թեւացւոյ, Թ. 917) : Գրիգոր Տաթեւացւոյ
 գործերէն կը գրուին ՊԿԳ Թուին [1414ին] «Ի
 վանս Սուհարայ» (MacIer, Rapport, էջ 6.
 հմմտ. վերը) :

Ինծի այնպէս կը թուի թէ նախ Յակոբ
 եղած ըլլայ առաջնորդ եւ ապա անոր յաջոր-
 դած Կարապետ, վասն զի շատ լաւ կարելի է
 խորհիլ որ՝ Խառարաստի վերաշինութիւնը
 տեղի ունեցած ըլլայ Յակոբ կաթողիկոսի
 վերջին տարին՝ 1414ին (Քէչիշեանի Զմմատի
 հայ. Ձեռ. ցուցակին [անտիպ] Թ. 30 Ձե-
 ոսգրի համեմատ նա դեռ 1414ին կը յիշուի,
 թէեւ իր դահակալութեան վերջին տարին
 ընդհանրապէս 1411—1412 գրուած է), երբ
 արդէն մեռած էր Յակոբ առաջնորդը եւ ա-
 նոր յաջորդած Զաքէոսի աղգականը Կարա-
 պետ, որ իր առաջին գործը ըրած ըլլայ Խա-

ոարաստի վերաշինութիւնը եւ ապա ուխտի
զացած Երուսաղէմ (Աղաւնունի, Միաբանք
եւ այցելութեան հայ Երուսաղէմի, էջ 200—202
եւ Նօտարք, էջ 49—50) :

Կարապետի բացակայութեան ատեն իյա-
ոարաստի հէրպետ ու (զուցէ առ ժամանա-
կեայ) առաջնորդ կ'ըլլայ Յովհաննէս վար-
դապետ, զոր զժբախտաբար իր վերադար-
ձին Կարապետ արդէն մեռած կը գտնէ եւ ա-
նոր ի յիշատակ, ինչպէս ուրիշ անդարձ մեկ-
նողներու, գրել կու տայ Գր. Տաթևացիի
Քարոզիչի քր՝ «Գրեցաւ (Պկէ թուին) զիրքս
քարոզութեան... ձեռամբ անարհեստ եւ
անխմաստ... Յակոբի անարժան, ծոյլ եւ
մեղսասէր կրօնաւորի ի յիշատակ եւ ի վայե-
լումն աստուծապարփակ, հոգիւնկալ եւ
երանաշնորհ քաջ բաբունապետին եւ տիեզե-
րալոյս վարդապետին Կարապետի... : Այլ եւ
զհոգեւոր հայրն իմ գտէր Զաքէոս եպիսկո-
պոսն որ բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ
աշխատեալ է ի յուսուցանել եւ յառաջնոր-
դելն սուրբ ուխտիս... : Արդ գրեցաւ սա ի
յերկիրս Քաջբերունի ի սուրբ ուխտս իյառա-
բաստայ ի հրեշտակաբնակ կայանս սրբոց
վարդապետաց եւ ճգնաւորացն առաջնոց ի
զրունս Տիրամօր Աստուածածնիս եւ Ս. Ստե-
փաննոսի եւ Ս. Սարգսի : Հրամանաւ զիտ-
նական եւ արդիւնական հոգեւորի Կարապետ
վարդապետի ի յիշատակ իւր եւ իւրոցն...

Յովհաննէս կրօնաւորի աստճնորդի ¹⁰ սուրբ ուխտիս» (Ակինեան շ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էմջ. 2143. հմմտ. Յովսէփեան, Թովմաս Մեծովեցու կեանքը, էջ Ը և Ժ) :

Կարապետ ուրիշ անգամ ևս խառարաստի վանքը կը թողու, բայց ակամայ : Շահոռհի և Սքանդարի շահատակութիւնները (1436ին) զինքը կը ստիպեն հեռանալ իր սիրած վայրէն (Նօտարք, էջ 108 և Յովսէփեան, անդ, էջ Ը, ծն. 1) :

Կարապետ վարդապետ Յովսէփ վարդապետի հետ իր մասնակցութիւնը կը բերէ Կիրակոս Վիրապեցիի կաթողիկոսական ընտրութեան (Նօտարք, էջ 122. Թովմ. Մեծովեցու, Յիշատակարան, էջ 52 և 66) : Նորընտիր կաթողիկոսն իր կրթութիւնը ստացած էր խառարաստի մէջ Սարգիս և Վարդան վարդապետներու քով (անդ, էջ 54) և կանխաւ Զաքէոս Լախիկոպոսէն քահանայ ձեռնադրուած (անդ, էջ 54. հմմտ. նաեւ Գր. Դարանապետի ժամանակադրութիւն, էջ 312) :

Իդնատիոսի ձեռքով, զուցէ հոս 1443ին, Մաշթոց մը կը գրուի՝ «Ի վանս Ռուխարա ձայնելոյ (կարծեմ կարգալու է Սուխարա)

¹⁰ Հաւանօրէն այս Յովհաննէսի համար Կարապետ կը կանգնէ խաչքար մը՝ «Ես Կարապետ վարդապետս կանգնեցի զխաչս բարեխօս առ Աստուած եղբօրն իմոյ Յովհաննէս հերպետի, որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. ՊՂԸ (1449, Նօտարք, էջ 160) : Սոյն Կարապետի օրով 1425ին աւետարան մը կը նուիրուի (Էռմայ, 1905, էջ 218—219) :

որ այժմ Հոսարարձ կոչի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ սուրբ Ստեփաննոսիս եւ սուրբ Սարգսի... ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Յ. Վրդապետիս Կարապետի...» (Աղղաղը. Հանդ. 1904, էջ 166) :

Երկարատեւ կ'ըլլայ Կարապետի առաջնորդութիւնը: Նա կը յիշուի դեռ 1454ին՝ (Հմմտ. դեռ Նօտարք, էջ 77, ծն. 2 եւ էջ 153, 1446ին) :

«Փառք... ամա ցանկացաւ այր ոմն կուսակրօն արեղայ եւ մաքրամիտ կրօնաւոր Կիրակոս անուն եւ ետ զրել... Իզնատիոսի անարժան արեղայի: Եւ արդ յանդ եղեալ կատարեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ԶԳ (1454) ... ի դաւառին Քաջբերունի ի վանս Սուխարայ, որ այժմ Խառարատտայ վանք վերածայնի, ընդ հովանեաւ հոյակապ բարձրաճէն եւ պայծառաճէն գմբեղարդ եւ հրաշաղեղ սուրբ տաճարիս¹¹, որ յանուն ամենասուրբ Աստուածածնին կառուցեալ կայ յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս առ ոտս երջանիկ եւ հեղահոգի վարդապետի ամենազով եւ հանճարեղ, իմաստուն եւ արդիւնաւոր Կարապետ բարունապետի: Արդ զրեցաւ սա ի վերոյ ասացեալ սուրբ ուխտն...» (Նօտարք, էջ 174—176) :

Յայտմաւորքի մը յիշատակարանին մէջ

¹¹ «Յետ Աղթամարայ սա չքնաղ եւ պայծառազոյն է շինութեամբ ի մէջ վանօրէից երկրին մերոյ Շամիրամակերտին վանայ» (Նօտարք, էջ 174, ծն. 2) :

(գրուած 1457ին) կ'ըսուի թէ սոյն բնդարձակ գրքի մէկ մասն ալ Սուխարայ վանքի մէջ արտադրուած է (Աճատեան, Յույ. հայ. Զեռ. Թաւրիղի, էջ 103) :

Տարիներ վերջ վանքիս առաջնորդ կը յիշատակուի Յովհաննէս վարդապետ : «Զաքէոս կրօնաւոր Արծուարեր Աստուածածնի ուխտէն, օծանդակութեամբ առաջնորդաց սուրբ աթոսոյս Յովհաննէս իմաստուն վարդապետի եւ տէր Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսի Քաջբերունեաց ¹²» 1469ին կը ստանայ Շարակնոց մը (Ակինեան շ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. շ. Պատուրեանէ) :

Սուխարայի մէջ 1471ին Աւետարան մը եւ 1473ին Մաշթոցէ մաս մը կ'արտադրուի (Անդ) : Իսկ 1513ին «յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Ստեփաննոս եպիսկոպոսի» կարապետ կրօնաւոր կը գրէ Գրիգոր Տաթևացիի քարոզարարքը եւ կը յիշէ Ղուկաս հսկաորը (Macler, Rapport..., էջ 181—182) :

Ապա 1530ին գրուած Մաշթոցի մը մէջ կը մաղթուի յիշել՝ «ԶՍտաւրաստայ վանից առաջնորդին զՄարգար(այ) վարդապետն եւ զՍտեփաննոս եպիսկոպոսն եւ զԿարապետն» (Ակինեան Յ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 962) : Իսկ Մարգար արեղան 1531ին կ'ար-

¹² Նոյն տե՛ճերը կը յիշուին 1466ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարարութեան մէջ ալ (Աղգաղը. Հանդ., 1897, էջ 287) :

տագրէ Խառաբաստի մէջ Սաղմոսարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ եւ Փիրղալէմեանէ)։ Քանի մը տարի վերջ 1534ին կը գրուի Սաղմոսարան՝ «Ի յերկիրս Քաջբերունոյ ի վանս Սուխարայ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Կարապետ եպիսկոպոսի եւ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի եւ Մարգարայ վարդապետի» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 33. հմմտ. եւ Լուսմայ, 1900, Ա., էջ 265—266)։ Ութը տարի յառաջ (1526ին) միեւնոյն տեղը կը գրուէր Հաւաքումն բանից նախնեաց՝ «Ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մարգարայ վարդապետին եւ տէր Ստեփաննոս արհեպիսկոպոսին եւ տէր Կարապետ հերպետին» (Սարգիսեան, Մայր ցուցակ, Բ., էջ 1097)։ Ասկէ վերջ, դադար մը տեղի կ'ունենայ. 1573ին կաղմուած աւետարանի մը մէկ մասն ալ Խառաբաստի վանքի մէջ կը գրուի (Լալայեանց, Յուշ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 678—680)։

Տիրատուր արեղայ 1578ին կ'արտագրէ աւետարան մը՝ «Ի յերկիրն Քաջբերունու, որ կոչի Արճէշ ի սուրբ ուխտս Սուխար թաղաւորի, որ այժմ Խառաբաստու վանք վերածայնի, ընդ հովանեաւ Արծուարեր սուրբ Աստուածածնին ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մինաս եպիսկոպոսին... զրեցաւ ի ինդրոյ տէր Գրիգորին... ընդ նմին անարժան Յակոբ եպիսկոպոս յիշեցէք» (Հանդէս Ամս., 1925, էջ 472, հմմտ. աստ էջ 392)։

Քանի մը տարի վերջ Աւետարանի մը յիշատակարանի մէջ (գրուած 1585ին) կը կարդանք .

«Արդ ես Կարապետ սուտանուն եպիսկոպոս նորոգեցի եւ կապեցի սուրբ աւետարանս յերկիրս Քաջբերունոյ, որ է Արճէշ ի վանքս Սուխար Թաղաւորի որ այժմ Խառարաստայ վանք վերածայնի ընդ հովանեաւ Արծուարեր սուրբ Աստուածածնի ի հայրապետութեան տեանն սուրբ Էջմիածնոյ տէր Գրիգոր կաթողիկոսի եւ ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մինաս եպիսկոպոսի . . . : Եւ ես Կարապետ սուտանուն եպիսկոպոս ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս նորոգեցի եւ կապեցի սուրբ աւետարանս . յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք հոգւոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոյ Գիւլամերին եւ մօրն Սոյիպ Սուլթանին եւ վարդապետին իմոյ քաջ քարտուղարին տէր Աստուածատրուն . . . ի Թվակահիս Հայոց ՌէԴ» (Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 49) :

Անկէ վերջ լուսթիւնը խոր է : Ուժեղ հարուած մը Սուխարայ վանքի կենսունակութիւնը կարկամեցուցած եւ զաղրեցուցած է ¹³ :

¹³ Վերջին շրջաններու վանահայրներէն է Սողոմոն, որ Գէլի-քէշիշ կոչուած է (Նօտարք, էջ 32. Շէրենց, Սրբապօղբեր, էջ 90—91) : — 1613ին «յանապատին Խառարաստ» կը գրուի Հարցմանց գիրքը (Կարենեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 831) : Խառարաստ՝ գուցէ սրբապրելի՝ Խառարաստ :

Խառաքանայ վանքը Մեծուխայ վանքէն վերջ Քաջբերունեաց ամէնէն անուանի վանքը հանդիսացած է եւ ներկայացած զիտութեան ու զարգացումի կենդրոն : Ժողովուրդը զնահատելով անոր ընտիր գործունէութիւնը զայն օժտած է ընդարձակ վարելահողերով եւ արտերով, որոնցմէ մասի մըն ալ հաւանօրէն տիրացած ըլլայ իր առաջնորդներու եւ միաբաններու լաւ մատակարարութեամբն ու խոհականութեամբը : Անոր կը պատկանէին Սօսկուն եւ Կըտրած քար գիւղերը եւ ուրիշ հողեր (հմտ. վերը՝ Վերաշինութիւն Խառաքանայ, Շէրենց, Սրբաւայրեր, էջ 90—91, Աշխատանք, 1911, էջ 765) : Դժբախտաբար 1896ին կողապուտի կ'ենթարկուի :

5. ԱՐՁՕՆԻՅ ԿԱՄ ԱՌՋԵԻԻՅ ԿԱՄ ԱՌԱՋՈՒՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՀԱՒԱՏԱՒՈՐ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Կը գտնուի «ընդ մէջ Մեծուխայ եւ Սիւփան լերին» (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 269), Ականց աւանէն չորս հինգ ժամ հեռու ¹⁴ (Արեւելք, 1890, Թ. 1820) : Շէրենց կը գրէ՝ «Ծաղկանց լերան հարաւային շղթաներից միոյն լանջին վրայ, առապարով ընկած ճանապարհի աջ կողմում կառուցվել է Առջեւից կամ Առաջուց վանք յանուն սուրբ Աստուածածնի : Դորա հիմնարկութեան մասին լսել ենք որ՝ Քաջբերունեաց երկրում

¹⁴ Արմիզոնք գիւղի հարաւակողմը (Բնաշխ. Բառարան, էջ 324. հմտ. Մանանայ, էջ 57) :

ստաճին անդամ հիմնարկեալ վանքն է եղել
 եւ դորա տպացոյցն վանքի ամենահնաշէն
 տաճարն, խուլ ու մթին դարպասն են, որոնք
 արդարեւ թէ իւրեանց հնաձեւ յատակադր-
 ծովն, տարբեր շինուածքովն տարբերվում
 են միւս վանքերի շինուած ձեւերից եւ դա-
 րերի ընթացքում սյղպէս կանդուն մնացած,
 որպէս յուշարձաններ, հազիւ հազիւ սկսուել
 են մաշուել եւ բեկորներ թողնել թէ տաճարի
 եւ թէ դաւթի որմերից» (Շէրենց, Սրբա-
 վայրեր, էջ 94) :

«Նօտարք»ի հեղինակը (հմմտ. վարր)
 շատ հաւանական կը գտնէ որ այս նոյն է Հա-
 տատուոր Ս. Գէորգի հետ : Լաւ բրած կ'ըլ-
 լար եթէ իր վարկածն ապացուցած ըլլար :
 Գուցէ այս մտքին եկած ըլլայ Ս. Գէորգ եկե-
 ղեցոյ յիշատակութենէն (հմմտ. վարր) :

Աւանդութիւնը Արջոնից վանքը Վաս-
 սուրականի ամէնէն հին վանքերէն կը հա-
 մարի (հմմտ. վարր), մինչ զբաւոր տեղե-
 կութիւններ կը պակսին :

Հոս 1340ին կը գրուի ձաշոց մը՝ «Գրե-
 ցաւ ձեռամբ յիմար եւ փցուն զրչի Սարգսի . . .
 ի թուականութեանս Հայոց 22թ (1340) ի
 վանս Աջաւնից ընդ հովանեաւ սուրբ խորա-
 նիս քաջ եւ յաղթող սուրբ Գէորգեա ի յա-
 տաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Կիրակոսի եւ
 Սիմէոնի երջանիկ եւ սուրբ կրաւնաւորաց . . .
 եւ զաղաչանս մեր ընկալ եւ զընկերակիցս
 մեր աւրհնեա, որ եմք ի մի ուխտի վա-
 նաց . . . զԿիրակոս . . . տաջնորդս մեր եւ զՍի-

մէն... կրաւնաւոր... զիտաշիկ եւ զՎարդան, որ ձայնիւ հնչման զովեն զորդին Աստուծոյ, զՅակոբ խոնարհ եւ զՅոհանէս ժրաջան, զԱւետիս աւետեալք լցեալ, զԿիրակ(ոս) զսպասաւոր եկեղեցւոյս մերոյ. զՊետրոս» (Արարատ, 1915, էջ 71—74) :

Դար մը վերջ 1449ին Թուֆաս Մեծօփեցի հոս կ'արտագրէ աւետարան մը՝ «... Գրեցաւ ի յերկիրս Քաջբերունի, ի սուրբ ուխտս որ կոչի Արջոնից վանք¹⁵ ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգայ զօրավարիս եւ այլ սրբոցն որ տատ կան հաւաքեալ, եւ ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի սուրբ Էջմիածնի եւ ի Թաղաւորութեան Ջհանշին որդի Ուսուֆին, որ տիրեաց աշխարհիս Հայոց եւ Ասորւոց... ի Թուականութեանս մեր ՊՂԸ (1449) ...» (Նօտարք, էջ 162) :

Ետքէն 1460ին կը գրուի Աւետարան մը՝ որուն յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի՝

«Փառք... Եւ արդ զրեցաւ սա (Աւետարան) ի քաղաքս Արծկէ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարին եւ Նախավկայ սուրբ Ստեփաննոսի եւ Գէորգայ զօրավարին ձեռամբ յոգնամեղ զրչի Միքայէլ սուտանուն քահանայի ի Թուականութեանս Հայոց ՋԹ (1460) ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աքան-

¹⁵ «Կայ շէն եւ կանգուն սուրբ ուխտս ի մէջ Ծայծակ (Ծակծակ) եւ Զիւտիկեալս զեղօրէից մինչեւ ցայսօր ժամանակի» (Նօտարք, էջ 162, ծն. 2) :

չեղադործի Մինաս արհիեպիսկոպոսի: Եւ արդեւ ամենամեղ Ստեփաննոս ետու զծաղրել զսուրբ աւետարանս ի խոնջացեալ քրտանց եւ ի հալալ արդեանց իմոց եւ ետու զսա ընծայ եւ նուէր Հաւատաւորի անապատի սուրբ Գէորգայ երկնանման տաճարիս ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Մարուգէ ձկնաւորին, որ շատ չարչարեցաւ եւ շինեաց զսուրբ ուխտս ի կորդէ եւ զսուրբ Գէորգ զօրավարս, տացէ Տէր Աստուած զանձեռադործ խորանն եւ զերկնից արքայութիւն իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ Ստեփաննոս միակեցին՝ որ ստացողն է սուրբ աւետարանիս ամէն: Եւ ես Ստեփաննոս ետու զսուրբ աւետարանս Հաւատաւորի վանաց՝ դրան սուրբ Գէորգայ զօրավարին...» (Նօտարք, էջ 196 ուր հեղինակը սա ծանօթութիւնն ունի՝ «Ինձ յոյժ հաւանական երեւի թէ սոյն սուրբ Գէորգ ուխտն նա է որ այժմ կոչի Արջունից վանք...¹⁶»):

Մենաստանս ունեցած է լայնատարած հող, մարդագետին, այլի, ջրաղացք եւ քանի մը գիւղեր՝ Ծակծակ, Ճութղայ, Արմիղանք (Արեւելք, 1890, թ. 1820, ուր կը յիշուի ժամանակակից վանահայրը՝ Խորէն քահանան): Վերջին վանահայրներն եղած են ժա-

¹⁶ «Ի ԶԳԴ Թվականին» Շարակնոց մը «աւարտեցաւ... ի բարձրագիտակ անջրդի անապատս Արջրոյ ընդ հովանեաւ կենսաբեր Սուրբ Աստուածածնին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. ի Պարիս, սեպհանութիւն է ձեռագիրը Պր. Տիգ. Սրապեանի):

ոանդաբար եւ վանահայր քահանաներու¹⁷ որդիներու մէջ բաժնուած են հողերը (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 95, եւ Աշխատանք, 1911, էջ 765), 1895—1896ի գէպքերը վանքիս համար ալ աղետարեր կ'ըլլան:

6. ԳԻՆԵՔԵՐ Ս. ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ ԿԵՆԱՔԵՐ Ս. ԳԵՈՐԳԻ
ԿԱՄ ԿԵՆԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔԸ.

Ականց զիւղաքաղաքէն չորս ժամ հեռու զեղեցիկ բլուրի մը վրայ շինուած է Գիներեր Ս. Նշանի կամ Կենարեր Ս. Գէորգի կամ Կենափորի վանքը: Հ. Մարգիսեան կը սահմանադէ՛ «Յարեւմտակողմն դաշտին Արճիշոյ, արտաքոյ նորին կան անշուք մենաստանքն Կենափորի եւ Արջօնից, ընդ մէջ Մեծոփայ եւ Սիփան լերին» (Տեղադրութիւնք, էջ 269): Իսկ Շէրենց կը գրէ՝ «Քաջբերունեաց դաւառի Գանձակ զիւղի շրջակայ այգիների վերեւ շրջապատուած որթատունկ այգիներով կառուցուել է համանուն Գանձակայ Կենարեր վանքը» (Սրբավայրեր, էջ 93):

Կենարերի շուրջը կան աւերակներու կոյտեր եւ խոնարհած խաչքարեր—կարծես աւաղացոյց երբեմնի եռուն կեանքի: Ունեցած է ընդարձակ հող, դոր օգտադորձեր է Գանձակեցի զիւղացի մը: Վանահայրերը գոյն չահադորձութեան աղբիւր ըրած են: Ան ալ

¹⁷ Ծանօթ է իբրեւ ձիավարժ Յակոբ վանահայրը (Սրբանձտեանց, Մանանայ, էջ 57):

1895—1896ի դէպքերուն աւերումի կ'ենթարկուի եւ 1909ին էմին փաշան անոր զմբէթն ու տաճարը քար ու քանդ կ'ընէ (Արեւելք, 1890, Թ. 1820. Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127. նոյնը 1909, Թ. 3773. Աշխատանք, 1911, էջ 765. հմմտ. նաեւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 528) :

7. ԿԵՐՄԱՆԻՑ ՎԱՆՔԸ

Քաջբերունեաց դաւառի համանուն գիւղին մէջ բարձրացած էր Կերմանից վանքը, ուր ժամանակ մը բնակած է անուանին Մխիթար Սասնեցի (հմմտ. Մեծոփայ վանքը, Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 544 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 385) :

8. ԿՈՂՈՒՅ ԵՒ ԿՈՃԵՐԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հաւանականաբար Արծկէի մէջ կը գլուխուր Կողուց վանքը, զոր Պալեան Շապին Գարահիսարի մօտ կը գնէ եւ որուն սակայն կը հակառակի Աւետիս Սահակեան (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127) : Հոս քանի մը արտադրութիւններ կ'ըլլան (Նօտարք, էջ 198. աստ՝ էջ 186. Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 583, ուր կը յիշուին առաջնորդ ու միաբաններ. հմմտ. եւ Հանդ. Ամս., 1939, էջ 187) :

Գանձարան մը 1412ին կը գրուի՝ «Ի դաւառիս Արծրունեաց ի վանքս Կոճերաց ընդ հովանեաւ սուրբ ծովահայեաց Աստուածածնիս եւ այլ հաւաքեալ նշխարաց սոցա : Առոտս Յովհաննէս վարդապետի եւ առաջնորդ

սուրբ ուխտիս» (Conybeare, Cat. Brit., էջ 120), Հայր Սարգիսեան իր «Տեղադրութիւնք» ի Քարտէսին մէջ (էջ 250—521) Կոճեր անուն վայր մը կը յիշէ Բղնունեաց ծովի եզերքը, Խոռանցէն վար: Գուցէ անոր վանքն է յիշատակադրութեանս մէջ ակնարկուածը: Կոճերի քով Հ. Սարգիսեան (համար. անդ) դրած է Աւեր վանքը:

9. ԶՈՐՈՅ ՎԱՆՔԸ

Զորոյ վանքին անունը ծանօթ է յիշատակարանէ մը, ուր ընդհանուրն կ'ըսուի թէ՛ Քաջբերունեաց գաւառին¹⁸ մէջ է, առանց որոշ տեղը նշանակելու. «Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի գաւառս Քաջբերունեաց, ի յանապատս որ կոչի Զորոյ վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ կեանսաբեր սուրբ Նշանիս, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի սուրբ էջմիածնի եւ ի թուականութեանս մերոյ ՊՂԸ» (1449): Գրիչն է Թումայ կրօնաւորը եւ կը դրէ Հերապետ կրօնաւորի համար (Սարգիսեան, Մայր Յուլ. Զեռ. ի վէնետ., Ա. հար., էջ 691):

10. ՄԱՆՈՒԿ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

ՊԽԱ. Թուին (1392) աւետարան մը կը գրուի՝ «Յերկիրս Քաջբերունոյ ի յանապատս, որ Մանուկ Ս. Նշան կոչի» (Թօփ-

¹⁸ Զեմ կարծեր որ՝ Վան-Տոսպի Զորոյ վանքը չփոթութեամբ Քաջբերունեաց գաւառի մէջ նշանակուած ըլլայ: — Նո՞յն Այրի ձորոյ վանքի հետ:

Ճեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Դադեան Վրդ. ի, Բ., էջ 53) : Նո^ր յն Գինեբեր Ս. Նշանի կամ Սուրենկայ Ս. Նշանի հետ : — Ծանօթ է Մանուկ Ս. Նշան (Տաշեան, Մայր Յուլյ., էջ 879) :

11. ՄԱՏՂԱՅ ՎԱՆՔԸ

Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝ «Մատղաւանք յարեւելից Արծիշոյ, յեզր ծովուն, մենաստան աւերակ եւ օձուտ. եկեղեցին դեղեցկալէն կանգուն կայ, բայց ոչ աներկեւան յալեացն յարձակմանէ, որ զսա կլանել հանդերձեալ են» (Տեղադրութիւնք, էջ 269) : Աւետարան մը կ'աւարտի՝ «Ի թվականիս ԶԿԵ (1516) ամին ի գաւառս Քաջբերունի, ի գիւղս Մատղայ վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի» (Սմբատեան, Նկարագիր Երնջակայ սուրբ Կարապետի վանից եւ շրջակայից նորին, Տփլիս 1906, էջ 251) : Դարեր ետքը 1884ին վանահայրական տեղապահ էր այս տեղ Վարդան Արծկեցին (Արեւելք, 1884, Թ. 214) : Անկէ տասնութէկ տարի վերջը — 1895ին — թալանուծի կ'ենթարկուի (Արարատ, 1896, էջ 89) :

12. ՄԵԾՈՓԱՅ ԿԱՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Քաջբերունեաց գաւառի հիւսիսակողմն, Ծաղկանց լեռան հարաւային ձախ թեւին տակ, թաղնուած երկու միմեանց մօտ կիրճերում կառուցվել է Մեծոփայ վանքը,

ոչ պակաս հնութեամբ Արծուաբերից . փոքրիկ , բայց կոկիկ չէնքերով» (Շէրենց , Սրբավայրեր , էջ 91) : Կամ ուրիշ խօսքերով վանքս կը գտնուի՝ «Յերկրին Աղիովտայ , որ կայ ի հիւսիսային կողմանէ Ականց զիւղաքաղաքին մերձ ի զիւղն Յարութիւն» (Նօտարք , էջ 12 , ծն . 2) : Դժբախտաբար ան չունի տարածութիւն ու տեսարան , որովհետեւ հիմնարկուած է սրածայր լեռներու ստորոտը գտնուող կիրճերուն մէջ , որոնք բաւական արդելքներ են լայնածաւալ հորիզոններու :

Շէրենցի համեմատ՝ «Մեծոփ անունն առնուած է վանքի վերեւում գտնուած փոքրիկ լճակի ոփ յորջորջումից» (Սրբավայրեր , էջ 91) : Արդէն Հ . Սարգիսեան (Տեղադրութիւնք , էջ 267) եւ Հ . Ինճիճեան (Նոր Հայաստան , էջ 166) կը հաւաստեն թէ՛ վանքս Մեծոփ կոչուած է իր մօտ գտնուած մեծ փոսի մը , մեծ ոփի մը , պատճառով , որուն մէջ առատ ջուր կը հաւաքուի եղեր , վասն զի թումրերով պարփակուած էր : Այժմ այդ թումրերը քակուած են եւ ջուրը կ'երթայ կը թափի Վանայ ծովակը¹⁹ : Հ . Չամչեանի (Պատմ . Հայոց , Գ . , էջ 167 , ցանկ) խօսքերուն վրայէն՝ «Մեծորայ վանք , որ է մեծ յոր» Saint-Martin (Mémoires, II, էջ 465)

¹⁹ Լեւոնեան կը հակառակի Արեւելք թերթին մէջ տրուած «Մըծրնայ» ստուգարանութեան եւ ճիշդ կը համարի «Մեծոփ» այս է՝ մեծ փոս , «զի վանքը խորունկ եւ լայնկեկ փոսի մը կենդրոն շինուած է» (Բիւզանդիոն , 1900 , Թ . 1196) :

կը գրէ՝ «Medzopa, c'est-à-dire, le grand Job...» : Մեր Մատենադարանի Թ. 607 Ձև-
սագիրը Կանոնադրքին մէջ կայ՝ «Ի հրեշտա-
կարնակ սուրբ ուխտիս Մեծորազնաց (անդ,
Թղ. 205բ) :

Դժբախտաբար Մեծովայ հռչակաւոր
վանքին շէնքերու մասին չատ դոյզն են եղած
տեղեկութիւնները եւ չէ կարելի անոր նոյն
խոյն քաւարար նկարագրութիւնն ընել :
Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝ «Շինուած մենաս-
տանին ըստ օրինակի այլոց անշուք մթին եւ
խրթին, եկեղեցեաւն եւեթ թերեւս անուանի
դտաւ ի նախնեաց եւ այսր, ժամատամբ եւ
տաճարաւ բովանդակեալ եւ դմբեթաշէն :
Ի կամարս եկեղեցւոյն են դադտնի դարանք,
ի նոսա թերեւս ամբարեալ կային գրչա-
դիրքն, գորոց գրեալ կայ ի կոնդակին վա-
նացն եւ ցայսօր իսկ դովութեամբ հռչակի
ի սամկէն²⁰» (Տեղադրութիւնք, էջ 267 :
հմմտ. եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան,
էջ 167) : «Նոր Դար»-ի (1893, Թ. 145) մէջ
կը գտնենք սա նկարագրութիւնը՝ (Մեծովայ
վանքը) «Շինուած է կոփածոյ քարից, ներ-
քուստ եւ արտաքուստ ունի փորագրուած
խաչքարեր եւ արձանադրութիւններ, որոնց
ցոյց տալով այդ վանքը շինուած է ՌՃԻ
թուին : Ներքուստ ղեղեցիկ եւ հաստատուն

²⁰ Կ'աւանդուի թէ վանահայրը Լէնկթիմուրի մա-
համերձ որդին ըլլած ըլլայ եւ 65 բնո գրչագիր
ստացած շնորհակալութեան ցոյցի համար :

տաճար է . . . իսկ արտաքուստ դմբէթն ամբողջովին քայքայուած , պատերի քարերը թափուած , կտուրը քայքայուած եւ ամբողջովին աւերակ դարձած» :

Եկեղեցին նուիրուած է Մօրն Լուսոյ սուրբ Աստուածածնի եւ ունի երկու մատուռ , որոնցմէ մէկը Ս . Յակոբի ընծայուած : Զայն վերաշինած է 1409ին Յովհաննէս վարդապետ Եօթը տարւոյ ընթացքին մէջ եւ անոր հիմնաքարը բերած Զաղաթայ բռնաւորը (հմմտ . Թովմ . Մեծոփ . , էջ 52 եւ Ինճիճեան , Ստորագրութիւն , էջ 127) : Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը՝ որմի վրայ կայ այս արձանագրութիւնը , զոր Փիրղալէմեան 1860ին կարդացեր է (հմմտ . Նօտարք , էջ 30—31 ուր ուրիշ արձանագրութիւն մը 1432էն , էջ 99)՝ «Թուին ՊԾԸ Ես Յովհաննէս վարդապետս վերջինս եկեղեցւոյ եւ առաջնորդ աստուածաբնակ սուրբ ուխտիս Մեծօփայ՝ միաբանութեամբ ամենայն եղբարցս ազատտան եղեալ ի նոյն , որ զօրացոյց զտկարս , ձեռն ի զործ արկեալ շինեցաք զսուրբ տաճարս Մարիամայ Աստուածածնին , յիշատակ հոգւոյ իմոյ մեղապարտի եւ ծնողացս կրկնակի եւ որք մասն ինչ տրոց նուիրեալ են ի սուրբ եկեղեցիս : Արդ յերես անկեալ պաղատիմ մանկանցդ սուրբ Սիրովի , որք ընծայէք զսուրբ հացն կենաց յիշեալիք զմեզ առաջի անմահ պառնն Յիսուսի Քրիստոսի , զի եւ ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յուսացողացս եւ համօրէն միաբանիցս առ հասարակ

աշխատաւորացս ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած : Ի կաթողիկոսութեան տէր Յակոբին , ի վարդապետութեան քաջ հոեաորին Գրիգորի Տաթեւացւոյն , յորմէ ազատեցաք ի կապանաց եւ անիծիցն Աղթամարայ : Ի բոնակալութեան Լանկթամուրին հիմնարկեցաւ եւ ի պարոնութեան (Ղարայ Ուսուֆին) աւարտեցաւ ձեռամբ ու(ս)թայ Ֆարաձին , Ատոմին , Սիրունին , Դաւթին , Տիրատրուն , Մկրտչին , Յովաննէսին , Յովսէփին , Ղազարին , Ատոմին , Մարտիրոսին , Զաքար բէկին , Կիրակոսին եւ այլ ամենայն աշակերտաց նոցին» :

Հայկունի եկեղեցւոյն հարաւային պատին վրայ տեսած է ու կարդացած՝ «Անուամբ անեղին... ես Յովհաննէս վարդապետ... առաջնորդ ուխտիս... շինեցաք զսուրբ տաճարս ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ... ի կաթողիկոսութեան տեսնն Յակոբայ եւ ի վարդապետութեան հոեաորին Գրիգորի , յորում ազատեցաք ի կապանաց անիծիցն Աղթամարայ : Ի բոնակալութեան Թէմուրին հիմնուեցաւ . ի պարոնութեան Իւսուֆի աւարտեցաւ թւին ՊԾԸ» (Աշխատանք , 1911 , էջ 779) :

Վանքին հանդէպ «Ի կողաց լերին» կը դտնուի անոր դերեղմանատունը , ուր ամփոփուած են միաբաններու մարմինները՝ արձանադրութիւններով օժտուած : Դժբախտաբար չէ եղած փութաջան անձ մը , որ զանոնք հաւաքէր եւ տապարարութեամբ հանրութեան

ստացուածք ընէր : Հոն թաղուած են Թովմաս Մեծոփեցի, Պօղոս Եպիսկոպոս, Մխիթար Սասնեցի եւ Ստեփանոս Նահատակ (Սարգիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 267—268 եւ Նոր Դար, 1893, էջ 145) :

Մեծոփայ վանքի հիմնադիրն ու անոր հիմնարկութեան թուականն ու պարագաները կը մնան անծանօթ : Ստոյգ է որ առաքելաչէն եւ լուսաւորչաչէն չէ եղած : Նաեւ ստոյգ է որ 1201էն յառաջ արդէն գոյութիւն ունէր եւ Աստուածատուր Արճիշեցին, որուն գերեզմանը կը ցուցուի Մեծոփայ գերեզմանոցին մէջ, կը շինէ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին : Ղևոնդ Տոսպացին կը գրէ՝ «Ո՞՞ (1201) Մեռելյարոյց Աստուածատուր վարդապետն Արճիշեցի շինէ սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, կենդանացուցանէ զմեռեալ պարսիկն, զոր խեղդեալ էին ընկերակիցքն իւր առ ի զրպարտելոյ զմիաբանսն Մեծոփայ եւ ասլա վախճանեալ թաղի ի նոյն մենաստան» (Դիւան, Ժ., էջ 492) :

Մեծոփայ վանքին շարունակական ու ստոյգ պատմութիւնը կը սկսի ԺԴ. դարուն եւ դարեր երկար կը տեւէ : Սակայն այն պարագան որ արդէն այդ դարուն ծաղկած շրջան մը կը բոլորէ, ենթադրել կու տայ թէ կա'մ շատոնց գոյութիւն ունէր եւ կամ աւելի ճիշդը լաւ ու յաջող ձեռքեր կրցած են զայն կարճ ժամանակի մէջ բարձրացնել :

«Ի վանս Մեծոփայ ձեռամբ Սարգիս ա-

բեղայի» 1311ին²¹ կը գրուի Աւետարան մը, որ կոչուած է Կարմիր Աւետարան (Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2289): Արդ շրջաններուն Մեծոփայ անուանի միաբաններէն է Մխիթար Սասնեցի, որ գրուատուած է իբրեւ «աստուածաշնորհ եւ բանիրուն վարդապետ» ու «քաջ հոգեւոր Հայոց»: Սասուն գաւառին մէջ ծնած ըլլալուն կոչուած է «Սասնեցի» եւ Կերմանց գիւղի մէջ բնակելուն համար «Կերմանցի»: Հաւանօրէն 1260ին ծնած ըլլալու է: Քահանայական ձեռնադրութիւնը Քաջբերունեաց Խաչատուր եպիսկոպոսէն կ'ընդունի: Եղեր է «վարժ յարուեստս զրչութեան եւ ի ծաղկաղարդ նկարակերտութիւնս զրոց»: Գրած է 15 ճառ եւ Յովհաննու կաթ. թղթերու եւ Հանդստեան մեկնութիւնները: Այլ եւ այլ վայրեր շրջելէ յետոյ կը բնակի Մեծոփի մէջ²² եւ 1337ին կը մեռնի բարի համբաւ ձգելով աշխարհի վրայ: Անոր մարմինը «եղեալ կայ ի նոյն վանս Մեծոփայ ընդ հասարակաց գերեզմանս, որ ի հարաւոյ կողմանէ անապատին» (Արարատ, 1899,

²¹ 1302ին գրուած Աւետարան մը կը տրուի նուէր Մեծոփայ վանքին, ուսկէ սակայն կը դողցուի, բայց յետոյ Սարգիս արեղան գայն կը դնէ ու իր տեղը կը վերադարձնէ (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 233—234):

²² «Եւ բնակութիւն իւր արարեալ զգեղեցկայեղց եւ գաստուածաբնակ անապատն, որոյ անուն Մեծոփայ վանս տոճայնիւր եւ անդ դադարեալ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց» (Արարատ, 1899, էջ 167): — Մեծոփայ «լուսաղարդ» անապատի մէջ Մխիթարի ճառերը կ'ամփոփէ Գրիգոր վարդապետ (հմմտ. անդ):

էջ 167) ²³ : Մեծովի մէջ եւ այլուր Մխիթար բաւական թուով աշակերտութիւն ունեցած է եւ զրչադրութեամբ զրաղած : Իր աշակերտներէն է Դանիէլ Մեծովեցին, որ զրած է «Բան զովեւտի սրբակեաց վարուցն առաքինութեան զովելի առն Աստուծոյ Մխիթարայ վարդապետի ²⁴» (Հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուց. Ձեռ. Մխիթ. Մատ., էջ 75, 539 եւն) : Դանիէլին աշակերտակից եղեր է Մկրտիչ Մեծովեցին, որ հեղինակած է՝ «Պատմութիւն հաւաստի եւ համառօտ Մխիթար վարդապետին», որուն վերջերը կը մաղթէ յիշել «ԿՍտեփաննոս վարդապետ զհոգեւոր հարապատ նորին» (Արարատ, 1899, էջ 167) : Մխիթարի ²⁵ արտադրութիւններէն կը յիշենք միայն երկու հատ. 1307ին կ'աւարտի աւետարան մը՝ «Յանապատիս Մեծովայ վանք առձայնելոյ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս յառաջնորդութեան սրբազան եւ սլատուական հայրապետիս Տեառն Սարգսի ձեռամբ անարժան եւ պիտակ անուն Մխիթար վարդապետի...» (Լալայեանց, Յուց. հայ.

²³ Յովսէփեանի (Գ. վրդ.) այս յօդուածը ապա արտատպուած է իրրեւ զրքոյկ : Այս զրութեան մասին Հ. Տաշեան ունի զրախօսական մը (Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1899, էջ 378) :

²⁴ Ղեւոնդ Տօպեցի կը զրէ՝ «222 (1337) Սասունցի Մխիթար վարդապետն վախճանի ի վանս Մեծովայ ըստ տկանատեա վկայութեան Դանիէլ հռետորի Հղնաւորի, որ ճոխիմաստ բանիւ ի զիր հատ զսիրալի վարս մեծ բարունապետին այնորիկ» (Դիւան, Ժ., էջ 494. Հմմտ. Ինճիճեան, Ստորազրութիւն, էջ 127) :

²⁵ 1443ին իրեն համար կը կանգնուի խաչարձան մը (Նօտարք, էջ 130) :

Ձեռ. Վասսպ., էջ 154—156) : Իսկ յաջորդ տարին Մխիթար կը դրէ Նարեկ մը՝ «Գրեցաւ... ի թուին Հայոց 208 (1308) յանապատիս Մեծովփայ վանս առձայնելոյ ընդ հովանեաւ սուրբ մօրս լուսոյ Աստուածածնի յառաջնորդութիւն տեղւոյս Տեառն Սարգսի եպիսկոպոսի ձեռամբ անպիտան եւ մեղուցեալ ողւոյ Մխիթար պիտականուն վարդապետի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Թ. 1308) ²⁶ :

Մխիթար մեռած ատեն շատ մը զրքեր վանքին կը թողու, որոնցմէ մէկուն վրայէն Պաւղոսի թղթերը կ'արտադրէ Ստեփանոս վարդապետը՝ «Գրեցաւ մատեանս... ի թուին Հայոց 228 երրորդի (1338) յանապատիս Մեծովփայ վանս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ձեռամբ Ստեփանոսի պիտականուն եւ անարուեստ եւ փցուն զրչի : Ի Քրիստոս Աստուած յիշել զմեզ հայցեմ զիրազում աշխատութեամբ զրեցի զղիրքս զայս ի սուրբ եւ յընտիր աւրինակէ բարունւոյն մերոյ [փոխ]եցելոյն ի Քրիստոս (յայտնի է

²⁶ Ասկէ քանի մը տարի յառաջ՝ 1304էն կայ այս յիշատակագրութիւնը՝ «Գրեցաւ մատեանս այս հոգեւորական տառից... ի թուին հայկազեան տոհմիս տօմարի 209. ի լուսազարդ անապատիս ընդ հովանեաւ սուրբ մօրս լուսոյ Աստուածածնի ի Մեծովփայ վանս առձայնելոյ ձեռամբ երկուց՝ Գրիգորոյ արեղայի եւ յետին կրօնաւորի օթանդակութեամբ ձեռին Մկրտիչ արեղայի մերում հոգեւոր վերակացուի, ի ստացումն օգտութեան Մխիթար արեղայի եւ սպասուորի Եկեղեցւոյ սրբոյ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1880. հմմտ. Յովսէփեան, Մ. Սասնեցի, էջ 26) :

որ Մխիթար Սասնեցին կ'ականարկէ), որ զաւրինակս (եւ) ալ բաղում մատեանս եթող ի վանքս յիշատակ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 269) : Մէկ տարի վերջ 1339ին կը գնէ Առաքեալ Աւետարան մը, որ հրամանաւ եւ ծախիւք Թաւրոսի միայնակեցի կը գրուի՝ «Ի զաւառս Քաջբերունի ի վանս Մեծոփայ ընդ հովանեաւ սուրբ Մաւրս Լուսոյ Աստուածածնիս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, Աւետարան Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցւոյ) : Քանի մը տարի յետոյ կը յիշատակուի Մովսէս վարդապետ Մեծփեցի, որ 1355ին Սողոմոնի Առակաց գիրքը կը գրէ Վարազի մէջ (Սարգիսեան, Մայր Յուցակ հայ. Ձեռ. Մխիթ. ի Վենետիկ, Ա., էջ 95)²⁷ :

Յաւալի է որ այսքան յիշատակարաններու մէջ չէ նշանակուած թէ ո՛վ էր կամ որո՞նք էին այս շրջաններուն Մեծփայ առաջնորդները : Մխիթարի յիշատակագրութիւններու մէջ կը յիշուի Սարգիս հայրապետ (հմմտ. վերը) : Իսկ անկէ երկար տարիներ յետոյ կը հանդիպինք Ներսէս Արճիշեցիին, որ Յովհաննէս Քաջբերունցին քահանայ կը ձեռնադրէ (Թովմ. Մեծփ., էջ 22 եւ 54) :

Յովհաննէս Քաջբերունցին կամ Մեծփեցին Մեծփի կարկառուն գէմքերէն է :

²⁷ «Աստուած ողորմի Մովսէս վարդապետին Մեծփայ վանաց... , որ ի ՊԳ թվականին զգիրս Առակաց գրեաց ի սուրբ ուխտն Վարազ» :

«Այս երջանիկ եւ աստուածահաճոյ վարդապետս Յովհաննէս եւ բարի օրինակս ամենայն առաքինութեանց եւ եկեղեցւոյ վարդապետաց» Քաջբերունեաց Զարիշատ գիւղաքաղաքէն էր : Հօրն անունն էր Ներսէս՝ որ Աստուծոյ կը խոստանայ իրեն բաշխուած դաւակը Արարչին վերադարձնել՝ քահանայութեան սլատրաստել : Կը բախտաւորուի դաւակ մը ունենալու : Անունը կը դնէ Յովհաննէս եւ «եղ զնա յուսումն աստուածաշունչ զրոյց յաստուածաբնակ սուրբ ուխտն գեղեցկազարդ անապատն սուրբ Աստուածածնի Մեծոփայ վանք առձայնեալ առ հրեշտակրօն եւ ճգնաւոր այրն Աստուծոյ Նահապետ կրօնաւորն» : Կարող կրօնաւորին հովանիին ներքեւ Յովհաննէս աստուածային գիտութիւններու կը հմտանայ եւ Ներսէս եպիսկոպոսէն քահանայական ձեռնադրութիւնը կը ստանայ : Ապա առաւելագոյն զարգացումի հետամուտ՝ Ստեփանոս քահանային հետ (որ Մեծոփի մէջ Մովսէս Մեծօփեցիին աշակերտած էր) կ'երթայ Յովհաննէս Որոտնեցիի մօտ : Յովհաննէս Մեծօփեցի անոր եւ Գրիգոր Տաթեւացիի քով իր միտքը ցանկացած գիտութիւններով կը մշակէ եւ վարդապետական դաւադան ընդունած՝ կը դառնայ իր վանքը, ուր սիրալիր ընդունելութեան կ'արժանանայ եւ մէկ տարի վերջ արդէն կը ձեռնարկէ եկեղեցւոյ մը շինութեան (կամ վերաշինութեան), ինչպէս խոստացած էր Աստուծոյ եւ իր կեանքին նպատակներէն մէկն ըրած : Սա-

կայն դժբախտարար կարող ճարտարապետի շհանդիպելով առժամապէս իր ծրագրէն կը հրաժարի եւ «զարդարեաց զսուրբ ուխտն ժամօք, աղօթիւք եւ սպասարադօք, ընթերցմամբ զրոց եւ ուսումնականօք եւ զեղեցիկ կարգաւորութեամբ, ծառօք եւ տնկօք իրրեւ զդրախտն եղեմական»։ Բայց քիչ վերջ կ'իմանայ թէ՝ «Այր մի ի գերութենէ Թամուրին աղպաւ Հոռոմ Ֆարաճ անուն եկեալ էր ի Մերդին քաղաք՝ յոյժ իմաստուն եւ ճարտար շինող»։ Յովհաննէս Ֆարաճ ճարտարապետը հրաւիրելով անոր կը յանձնէ եկեղեցւոյ շինութիւնը, որ 1402ին կը սկսի եւ 1409ին կ'աւարտի²⁸։ Այս ատենները Գրիգոր Տաթեւացի²⁹ Մեծոփայ վանքը դալով Յովհաննէս զինքը շատ լաւ կը հիւրասիրէ

²⁸ Մեծահանդէս կը տօնախմբուի եկեղեցւոյ բացումը։ — Թովմաս վարդապետը Գիրք Հարցմանցի արտագրութեան յիշատակարանին մէջ եկեղեցւոյս շինութեան մասին կը գրէ՝ «Արդ յանկ ելեալ աւարտեցաւ աստուածային կտակս որ կոչի Հարցմունք. զի եօթներորդ հատորն ի Տաթեւ գրեցաւ եւ Գ.ն յերկիրս Քաջբերունոյ յանապատիս Մեծոփայ առ ոտս բաղմերջանիկ եւ երանաշնորհ վարդապետի երկրիս Քաջբերունի Յովհաննէս կոչեցելոյ, յորում եւ երախտաւոր հօրս մերոյ որ տաճեալ խնամէ զմեզ...։ Յայսմ ամի յորում աւարտեաց օգնականութեամբն Աստուծոյ հզօրին զսուրբ խորանս լուսոյ Տիրամօր Աստուածածնին եւ կարկեալ եղին անօրէն եւ չարահնար աղանդեացն զարշելի, որ ոչ կամէին զսրբութիւն սրբոյ տաճարիս... թվին ՊԾԷ» (Ակիւնեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. ի Լալայեանցէ. հմմտ. Նօտարք, էջ 30)։

²⁹ Գրիգոր Տաթեւացի «ձմերեալ ի հրեշտակաբնակ վանքս Մեծոփայ» կը գրէ Լուծմունք Յորայ (Նօտարք, էջ 29 եւ Սիրմէեան, Յույց. հայ. Ձեռ. Հալէպի, Բ., էջ 70)։

եւ անոր կ'ընկերանայ երբ նա կը մեկնի : Յովհաննէս , որ պրական քանի մը դործեր ալ թողուցած է , Մեծոփէն հեռու կը մեռնի եւ իր մարմինը կ'ամփոփուի Հայոց թառ կամ Հաւուց թառ վանքին մէջ (Թովմ . Մեծոփ . , էջ 53—61 . հմմտ . եւ Չամչեան , Պատմ . Հայոց , Գ . , էջ 453) :

Մեծ է Յովհաննէսի արդիւնքը Մեծոփայ վանքի համար . ստուգիւ եղաւ կարող եւ գիտուն առաջնորդ : Չայն օժտեց նորակառոյց եկեղեցիով եւ գիտութեան վայրի վերածեց : Անոր աշակերտներէն անուանի հանդիսացան Մկրտիչ եւ Թովմաս Մեծոփեցիները : Վերջինիս անունը Մեծոփայ վանքին հետ անխղելիօրէն կապուած է : Նա Մեծոփայ վանքին պարծանքն եղած է եւ Մեծոփայ վանքը իր պարծանքը : Հոն Յովհաննէս առաջնորդի մօտ առած է իր կրթութիւնը եւ զայն Խառաքաստի եւ Տաթեւի վանքերուն մէջ կատարելագործած : Ետքէն Մեծոփի մէջ հաստատուելով իր մտքի պաշարն ու լոյսը անխտիր բաշխած է ուսումնատենչ անձերու ³⁰ :

³⁰ Թովմայի առաջնորդութեան օրով 1430ին Մեծոփի երեք սարկաւաղները կը գերուին (Թով . Մեծոփ . , էջ 92) : — Անկէ յառաջ 1427ին Ղազար սարկաւաղ կը գրէ Ժամագիրք մը եւ կը մաղթէ յիշել՝ «... զհոգեւոր հայրն իմ զարհիական գլուխն զտէր Յովհաննէս եպիսկոպոսն վերատեսուչ երկրիս Քաջբերունոյ եւ զհոգեւոր հայրն իմ զԹովմայ վարդապետն , որ զգիրս ուսոյց (Տաշեան , Մայր ցուց . , էջ 880) : Նոյն տարին Մեծոփի մէջ կը գրուի Սարգիս Կունտի Ղուկասի աւետարանին մեկնութիւնը (Սիոն ,

Երկար ատեն թուլմաս ուսուցչական սե-
ղանին առջեւ կը կենայ. «Կ. ամ անդ կացեալ
բազում ջանիւ առաքինութեամբ ԼԵ. ամ դաս
ասելով ամենայն դրոց աշակերտելոց եւ բա-
զում յորդիս ի փառս ածելով եւ է. աշա-
կերտի դաւադան տուեալ»: Թուլմասի եւ իր
«Հոգեւոր հարազատին» Մկրտիչ վարդա-
պետի կարեւոր դործն է էջմիածնի կաթողի-
կոսութեան վերահաստատութիւնը: Համե-
մատարար անոր ձօնուած մեծ դրուատիք-
ներուն՝ անոր դրական արդիւնաբերութիւնը
չատ մեծ չէ: Ուսուցչական եւ արտաքին
դործեր ու պարագաներ անոր ժամանակը
խլած են ³¹: Նա 1447ին կը մեռնի եւ Մեծո-

1940, էջ 96): Ապա 1428ին կը գրուի Յայսմաւուրք մը
(Նօտարք, էջ 89): Հաւանօրէն 1430ին Մկրտիչ կը գրէ
Ճաշոց մը (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի,
էջ 108—109) եւ նոյնը այլուր՝ 1432ին Մաշթոց մը
(Նօտարք, էջ 101): — 1432ին կը գրուի Պատարադա-
մատոյց մը (Գալէմքեարեան, Յուլակ հայ. Ձեռ. ի
Միւնիսէն, էջ 19, հմտ. Գաթրըճեան-Տաշեան, Սրբա-
զան պատարադամատոյցք, Վիեննա 1897, էջ 85—86):
— 1440ին թուլմաս գրել կը հրամայէ Զենոր Գլակի
պատմութիւնը, ապա 1441ին «ի ձեռն Վարդանայ յա-
ռաջնորդութեան թումայի եւ յեպիսկոպոսութեան
Քաջրերունեայ Յովհաննիսի» կը գրուի Յայսմաւուրք
մը, իսկ 1444ին Ճաշոց մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք.
Յիշատ. Թ. 1440, 1441, 1444): — Ասոնցմէ շատ յա-
սաջ 1415ին Յովհաննէս արեղայ կը գրէ Շարակնոց մը
(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ)
եւ 1410ին թումայ Գ. Տաթեւացիի Քարոզագիրքը (Կա-
րենեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. էջմ. 2060):

³¹ Հմտ. Գարեգին Վ. Յովսէփեան, Թուլմա Մե-
ծոփեցու կեանքը, կենսագրական նոր նիւթերով, Վա-
ղարչապատ 1914, արտատպ. «Արարատ»է, լի յիշա-
տակագրութիւններով, որոնցմէ հմտ. նաեւ Նօտարքի
մէջ տպուածները. հմտ. ուրիշներ դեռ՝ Թօփճեան,
Յուլ. հայ. Ձեռ. Դադեան Վ. ի Բ., էջ 30. Macler,

փայ վանքին մէջ Մխիթար Սասնեցիի եւ Մովսէս «քաջ քարտուղար»ին կողքին կը թաղուի: Տապանաքարին վրայ կը գրուի՝ «Խաչս կանգնեցաւ ի բարեխօսութիւն թումաս մեծի բարունապետի ամենայն Հայոց, որ զնաց ի նորոգումն սուրբ էջմիածնի եւ փոխեցաւ առ Աստուած թվ. ՊՂԶ»: Թումասէն յառաջ արդէն մեռած էր Մկրտիչ Մեծոփեցին³²: Թումասս սերտ բարեկամութիւն մշակած էր Յակոբ Ղրիմեցիի հետ, որ ի խնդրոյ Թումայի վարդապետի հրեշտակաբնակ սուրբ ուխտիս Մեծոփայ վանաց կը գրէ՝ «Յաղագս աղլարանութեանց բաժանման» (հմմտ. ի մէջ այլոց Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 623 եւ էջ 946. ուր «Այլ եւ կանոնք Յակովբայ Ղրիմեցւոյն արարեալ ի խնդրոյ Թումայի հրեշտակակրօն վարդապետի սրբոյ ուխտին Մեծոփայ յա-

Rapport sur une miss. scient., էջ 180. Հայկունի, Բաղրեւանդ, էջ 186. Արարատ, 1905, էջ 733. Մժրատեան, Երնջակ, էջ 206. Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 418):

³² Ներսէս արեղան 1440ին կը գրէ Մեկնութիւն Սահմանայ ի Մեծոփայ վանս: Անոր յիշատակարանին մէջ կայ նաեւ՝ «Գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ՊԶԹ (1440) ի պատուական օրինակէ, որ գրեալ էր ձեռամբ Մկրտիչ վարդապետի, որ յայս ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս: Սկսեալ եղև ի վանս Մեծոփայ եւ աւարտեցաւ ի վանս Մատնավանից առ սոս արքեպիսկոպոսի Ստեփանոսի...» (Ակինեան Հ. Ն., Հատար. Յիշատ. էջմ. 1849): — Մեծոփի մէջ գետ կը գրէ Թումաս (1441ին) Տօնացոյց մը (Նօտարք, էջ 124—125), Մինաս կը ծաղկէ (1445) Աւետարան մը (Նօտարք, էջ 147—148) եւ Թումաս Մեծոփեցի կը սրբադրէ Լուծմունք Նաբեկայ, որ կը գրուի Խնդրահատարի մէջ (1458ին, Նօտարք, էջ 188):

ղաղս պսակի ամուսնացելոց եւ ճիւղադրու-
թեան» (Հմմտ. եւ Նօտարք, էջ 158—159) :

Երբ Թումայ կը մեռնէր, իր ետեւը կը
Թողուր սպացող աշակերտներու խումբ մը :
Անոնցմէ չատերուն անունները յիշատակա-
դրութիւններու միջոցով մեզի հասած են
(Հմմտ. Նօտարք, էջ 147) : Անոնցմէ մին
եղած է Յովհաննէս, որ Քաջբերունեաց
Եպիսկոպոս ընտրուած է : Յաւալի է որ չենք
զիտեր թէ ո՛վ կարդուեցաւ Թումայի յաջորդ
Մեծոփի մէջ : Հազիւ 1464ին Մեծոփի առաջ-
նորդ կը յիշուի Վարդան³³ : Այս Թուականին
«ի վանս Արղելան ի խնդրոյ Վարդանայ ա-
ռաջնորդին Մեծոփայ վանից» կը դրուի Շա-
րակնոց մը (Մառ Ն., Յուլ. հայ. Զեռ.
Սեւանայ, էջ 47, Թ. 110) :

Տասնեակ տարիներ յետոյ Մեծոփի մէջ
կը ծաղկի Աստուածատուր վարդապետը,
որուն խնդրանքովը 1523ին Գրիգորիս Աղ-
թամարցին կը դրէ «Ծաղկունքն ասեն հերիք
արա» տաղը, ուր կայ՝

³³ Թովմասի եւ Վարդանի օրերուն Մեծոփայ
վանքին եւ Արճէշի մէջ անուանի կ'ըլլայ Յովհաննէս
Մանգասարենց, որ իր բովանդակ կեանքը կը նուիրէ
մատեաններ արտագրելու. որ «ՀԲ. տարի ամառն եւ
ձմեռն, գիշեր ու ցերեկ ի դրել եկաց... մինչ ի վաղ-
ճան, որ հանգեաւ ի Քրիստոս 22 ամաց» (Լալայեանց,
Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 619—620, Հմմտ. եւ
Յովսէփեան, Թումայ Մեծոփեցու կեանքը, էջ ԺԶ. —
այս զրքին մէջ տեսնել նաեւ Թումայի միւս աշակերտ-
ներու մասին) :

«Գերի Գրիգոր անյիշելի,
Եւ անպիտան Աղթամարցի,
Աստուածատուր Մեծոփեցի
Յինէն խնդրեաց եւ ես գրեցի³⁴» :

Յովհաննէս Արճիշեցին Մաշթոցի մը մէջ
կը գրէ՝ «Եւ են աթոռք եւ առաջնորդք սուրբ
ուխտիս Մեծոփայ սուրբ Աստուածածնի տա-
ճարին եւ սուրբ վարդապետաց զերեզմա-
նացն տէր Վարդան Արքեպիսկոպոսն եւ
տէր Աստուածատուրն եւ Խաչատուր հեր-
պէտն» (Հանդ. Ամս., 1930, էջ 47) : Տէր
Աստուածատուր Պոլսոյ պատրիարքական ա-
թոռին վրայ կը բարձրանայ (1537—1550?)
եւ իրեն համար կը գրուի Աղեքսանդր Մեծի
վարքը (Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք եւ
Պօռեանք, 1928, էջ 241, 247) : Հաւանօրէն
այս Աստուածատուրն է որ 1564ին կը յիշուի
Մաշթոցի մը յիշատակարանին մէջ՝ «Եւ եղեւ
գրաւորութեան սորա ի յերկիրս Քաջբերունի
...ի յառաջնորդութեանն սուրբ ուխտիս Մե-
ծոփայ տէր Աստուածատուր եպիսկոպոսին
եւ տէր Թադէոսին» (Հանդէս Ամսօրեայ,
1930, էջ 47, ծն. 12) :

Այս շրջաններուն կ'իյնայ Յակոբ րաբու-
նապետի նահատակութիւնը : Հ. Ալիշան կը

³⁴ Հանդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 26, ուր Ակի-
նեան Հ. Ն. կը խորհի նաեւ թէ՛ զուցէ Գրիգորիս
Աղթամարցի Մեծոփի մէջ ալ ժամանակ մը բնակած
ըլլայ. հմմտ. նմանապէս Կոստանեանց, Գրիգոր Աղ-
թամարցի, էջ 48—53 եւ Ակինեան Հ. Ն., Զաքարիա
եպ. Գնունեաց, էջ 6, ծն. 1 :

դրէ՝ «Անշուշտ Մեծովայ վանից առաջնորդն էր» (Հայաստանում, Գ., էջ 280, ծն. 1) :

Ողբի մը մէջ կայ՝

«... Զերկիրն Հայոց ազգին Թաթարի ազգն
աւերեցին ,

Վանայ մինչեւ յԵրզնկան շինութիւն բնաւ
չթողին ,

Շատ վանք եւ եկեղեցիք ի հիմանց խախտեալ
փլուցին ,

Բազում դիրք ու Աստուածաշունչք դայն ա-
մենն ասեալ զերեցին ,

Շատ բերդ ու քաղաք առին , շատ երկիր հրով
այրեցին ,

Ողորմ ողբալի բաներ որ եղաւ Արճէչ դաւա-
սին ,

Յակօր քաջ բարունապետն երեսուն հազար
սպանեցին ,

... Մինչդեռ ի պաշտօն էին ի ժամու ահեղ
զիչերին ,

Յակօր վարդապետն սուրբ մեկնութիւն առ-
նէր երազին ,

... Յորժամ զպաշտօնն արին , ժամարարքն
սպաս զնէին

Յանկարծ զզրդումն եղեւ թէ Եազի(չի)քն
զմեղ կոխեցին ,

Անողորմ ի ներս մտին սուսերօք զնոսա սպա-
նեցին ,

Մինչդեռ պատարազէին զամենն սրով մաշե-
ցին...

Յորժամ նահատակեցին եւ զտաճարն հրով
այրեցին . . .

Յակորն³⁵ էր ընտրեալ աղլօք եւ լցեալ
եօթնարիեան շնորհօք,

Մաքուր յաշխարհի կացեալ, զարդարեալ
անճառ պսակօք . . . » :

(Հայապատում , էջ 294—295) :

Այսպիսի եւ համանման իրողութիւն-
ներու եւ Մեծոփի անկումին տխուր պատ-
կերներու առջեւ Սիմէոն Ապարանեցի, որ
Մեծոփի մէջ դործած եւ արդիւնաւորուած
է (Հանդ. Ամս. , 1919 , էջ 80—81) կրնար
երգել ու ողբալ .

« Այլ նոր աղետըս զիս լըլկէ ,
եւ զիմացուածըս պաշարէ .

Յաւ ընդ ցաւոց յարաբարդէ ,
եւ յանհնարինըս խուճապէ :

Տեսք սուրբ ուխտին զիս խոցոտէ ,
եկեղեցեացս որ խաւար է .

Չամենեսեան 'ի յողբ շարժէ ,
լաց եւ 'ի սուգ նըստուցանէ :

³⁵ Գուցէ այս Յակորն էր որ կը ստանար Մկրտիչի
դրած Գանձարանը, որուն մէջ « Մեծորայ » վրայ գանձ
մը կար (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի,
էջ 36) : — 1547ին « ի վանքն Մեծոփ, ի դուռս սուրբ
Աստուածածնին » Մահակ սարկաւազ կը կազմէ Աւե-
տարան մը (Սարգիսեան, Մայր Յուլ. , Ա. , էջ 692) :

Առ քեզ են բանքս սրբատառերով ,
 Ո՛վ հրաշալի սուրբըդ Մեծով .
 Տեառն ողկուղին հընձան եւ զուր ,
 Անմահ հացին ամբար անփով :

Տուն Աստուծոյ Տաճար եւ տով ,
 Մեղաւորաց քաւիչ եւ սփով .
 Ի քեզ բնակէ աներեւոյթ ,
 Որդին ՚ի ծոց Մօրըդ լուսոյդ :

Աստուածաբնակ խորան առոյդ ,
 Յոհաննիսէ շինեալ նորոյ .
 Դըշխոյ անմահ փեսային զոյդ ,
 Գրեկախառնեալ յանախան անջով :

Մի՛ բարկասցիս՝ թէ հարցանեմ ,
 Զպատճառն՝ յորմէ աղքատացար .
 Արդ յաւելից ընդ քեզ զըրոյց ,
 Ո՛վ բարձրաբերձ լուսակառոյց :

Վասն է՞ր գոչես սրբոյ խորոց
 Յորդւոց՝ կարօտ որպէս ամլոց .
 Ո՞ւր են ընտիրքըն քո ծնընդոց
 Սըրբասընունդ դասքն օծելոց :

Ո՞ւր է բարբառըն քո փողոց .
 Բարունապետք մեկնիչք զրոց .
 Ո՞ւր դասատուն մեծ իմաստնոց
 Որք հընչէին նըման ամալոց :

Ո՞ւր եղանակ քաղցրիկ երգոց
 Երաժըշտաց մաքուր հոգւոց .

Աւա՛ղ յիշման այս աղետոյս .

Որ խոցոտեալ վիրօք լցոյց :

Զի խաւիանեալ է յաթոռոց

Եւ պատասխան հարցանելոց .

Ո՞ւր պաշտօնեայք եւ հոյլք դըպրոց

Երգ՝ ալելուիք՝ բուրմուռք խընկոց :

Ո՞ւր բեմբասացն ընթերցելոց ,

Եւ գիշերի հըսկումն արթնոց .

Ահա եղծեալ ամենեցունց ,

Անհետացեալ ըստ երազոց :

Ո՞ւր է հանդերձդ ոսկեթելոց ,

Վերուստ անկեալն 'ի յերկնայնոց .

Ո՞ւր երանին՝ վա՛չ դովելոց ,

Եւ ցանկութիւն կարօտելոց :

Ահա զնացեալ ըստ մեռելոց ,

Եւ կամ զանօթ կորուսելոց .

Ո՞ւր է խընդրողըն քո տըրոց

Սիրող ուսման եւ սուրբ վարուց :

Ո՞ւր վերծանողն հընոց նորոց

Հըմուտ նըրբիցն եւ արտաքնոց

Ահա ո՛չ ոք է 'ի միջի ,

Ո՛չ 'ի ծերոց եւ ո՛չ տղայոց :

Ո՞ւր է զամբարըն կազմելոց ,

Ջահընկալից կարգ ընտրելոց ,

Ո՞ւր լապտերաց բորբոքելոց ,

Սպասաւորաց իւղն արկելոց :

Ահա խաւարն է քեզ ծածկոց ,
 Մութն եւ նըսեմն արկեալ կրրկնոց .
 Աշիցդ լըցեալ որպէս ծովուց ,
 Թացեալ մահճացն ընդ անկողնոց :

Իրրեւ զայրի կին տառապեալ ,
 Եւ կամ՝ յարանց հեռացելոց .
 Եւ ո՛չ ոք է մըխիթարող ,
 Որպէս երբեմն Երբայեցւոց :

Զարթի՛ր զարթի՛ր Երեմիայ ,
 Զարթո՛ւ ընդ քեզ զառւիղն ողբոց .
 Քանդի լըքեալ է յարկ սրբոց ,
 Քակտեալ տեղի ժառանգելոց :

Խախտեալ շինուածքն սեղանոց
 Որ կեանքս տայր մերձեցելոց .
 Օտարացեալ կոչեցելոցս ,
 Եւ հեռացեալ հրաւիրելոց :

Տեսք փեսային է ինձ հընոց ,
 Դէմք թաղուհւոյն կըրակ եւ բոց .
 Խաւար սենեակն եղկելոյս խոց ,
 Մըթին տեղին զիս դառնացոյց :

(Սիմէոնի վարդապետի Ապարանցւոյ վիպա-
 սանութիւն , Վաղարշապատ 1780 , էջ 142—
 149) :

Ապարանեցիին խօսքերէն յայտնի կը տես-
 նուի թէ՛ երբեմնի ծաղկեալ վանքը ինչ-
 պիսի արդահատելի վիճակի մատնուած էր :
 Յովհաննէսի եւ Թովմասի պէս կարող ան-
 հատներ հարկաւոր էին , որպէս զի կործա-

նաժ տունը վերականգնուէր : Անոնք չերեւ-
ցան եւ Մեծոփայ վանքը չտեսաւ իր երբեմնի
արեւոտ օրերը : Կիսամեռի մը կեանքն է ,
տկարի մը տխուր կեանքն է , որ անկէ վերջ
ունեցաւ :

Սիմէոն Ապարանեցիի գործունէութեան
ասպարէզն եղած է յատկապէս Մեծոփայ
վանքը (Հանդ . Ամս . , 1919 , էջ 80—81) :
Թերեւս անոր ատաջնորդ եղած : Իսկ 1671ին
Մեծոփի վանահայր կը յիշուի Սարգիս բա-
բունապետ՝ «Այլ եւ յիշել աղաչեմ զմեծ բա-
բունապետն մեր զՍարգիս վարդապետ ա-
տաջնորդ սուրբ ուխտիս Մեծոփայ , զի եղև
պատճառ նորոգման (Աւետարանի) նորոգ-
ման եւ Ծ . զիրք նորոգեաց եւ եղ ի սուրբ
ուխտն Մեծոփայ Թվ . ՌՃԻ» (Ակինեան Հ . Ն . ,
Հաւաք . Յիշատ . Հ . Պատուրեանէն) : Գրեթէ
մէկ դար յետոյ Մեծոփայ վանահայր կը
դանենք Սողոմոն վարդապետը , որուն Սի-
մէոն կաթողիկոս (1763ին) հրահանդ կու-
տայ իր նուիրակին օգնել եւ դարնան էջմիա-
ծին անցնիլ (Գիւան , Գ . , էջ 136 . հմմտ . եւ
անդ , Ը . , էջ 291) : Սողոմոն վանքին ինչքե-
րուն քինախնդիր էր եւ կը ջանայ անոր հրա-
շագործ աւետարանը , որ «պատճառաւ իւրիք
մնացեալ (էր) ի կողմանս Կոստանդինու-
պօլսի» բերել Քիւրտ Մուհամատ բէկի աղ-
ղեցութեամբն ու Սիմէոն կաթողիկոսի ճո-
խութեամբը (Անդ , էջ 484) :

Վերջին շրջանի վանահայրներէն են՝
Յովսէփ Սօլախեան (Արեւելք , 1884 , Թ . 214)

եւ Սահակ Վ. Բաղրեւանդացի, որ միանգամայն Քաջբերունեաց առաջնորդ էր եւ վանքին ամէն տեսակէտով ուղեր է օգտակար ըլլալ (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 93. Բիւզանդիոն, 1904, Թ. 2430 եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Գ., էջ 29 եւ 35) :

Մեծոփի վանքը հարուստ եղած է կալուածներով : Իր թեմական գիւղերն էին Խաչերով, Փաղաղներ եւ Քրթան գիւղերը (Արեւելք, 1890, Թ. 1820) : «Իւր սեպհական աղարակը, կը գրէ Շէրենց, վանից տունը, բաղկանում է մօտաւորապէս քառասուն տանից բաղկացած մի գիւղ, որոյ ամբողջ բնակիչք պարապում են վանքապական հողերով եւ այլ գիւղատնտեսական պարապմունքներով : Բացի այդ լայնատարած աղարակից, ձեռք բերուեցան եւ ուրիշ մի քանի կտոր ընտիր վարելահողեր, արօտատեղիք, խաշանց մակաղատեղիք...» (Սրբավայրեր, էջ 91—92) : — Ենթարկուած է Աղթամարի իրաւասութեան (Հայաստանում, Գ., էջ 95) : Հոն կը նստէր Քաջբերունեաց առաջնորդը. հմմտ. վերը եւ Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, էջ 29) : Աւերումի առարկայ կ'ըլլայ 1895ին եւ 1914ի պատերազմի ատեն (Արարատ, 1896, էջ 89) :

13. ՆԱԻԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝ «Յարեւմտակողմն դաշտին Արճիշոյ արտաքոյ նորին կանանչուք մենաստանքն Կենափորի վանք եւ Ար-

ջօնից վանք, ընդ մէջ Մեծոփայ եւ Սիփան լերին: Իսկ ի ստորոտս սորա ի հարաւոյ կուսէ փոքր մենաստանն Նաւկայ վանք» (Տեղադրութիւնք, էջ 269):

14. ՈՒՌՆԿԱՅ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վարդան Աշխարհադիր կ'արտայայտուի՝ «Աղիովիտն եւ Քաջբերուի Արճէչ է, ուր կան սուրբ ուխտքն Մեծոփայ եւ Արժուարեր եւ Ուռնկարու սուրբ Նշանն ամենազօր» (Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 426. հմմտ. Ինճիճեան, Ստորադրութիւն, էջ 128):

Հին վանք մըն է ³⁶, արդէն 1315ին հոս կը գրուի Սամուէլ Անեցիի ժամանակադրութիւնը՝ «Գրեցաւ զիրքս ի յերկրին Արճիչու ի սուրբ ուխտս Ուռնկար անուամբ կոչի... ի ձեռամբ Հայրապետի սուտանուն կրաւնաւորի» (Թօփճեան, Յուլ. Դադ., Ա., էջ 94 եւ Արճադանք, 1885, էջ 123): Բաւական վերջ, բայց 1414էն յառաջ, կը գրուի Աւետարան մը՝ «Ի յանապատիս Ուռնկար կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ եւ յաղթող եւ աստուածընկալ սուրբ Նշանի եւ սրբոյն Ստեփաննոսի եւ առաքելոյն Պետրոսի... ի հայրապետութեան Տեառն Զաքարիայի ի յառաջնորդութեան տեղւոյս Ղազար կրօնաւորի...» (ապա կայ տաղիկ մը ի Ս. Նշան. Լաւայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 249): Իսկ 1456ին՝ «Յանկ ելեալ աւարտեցաւ աւե-

³⁶ Գուլէ նոյնը Մանուկ Ս. Նշանի հետ:

տարանս... ի դաւառիս Քաջբերունւոյ որ
կոչի Արճէշ ի գեղս Գայթիս ընդ հովանեաւ
սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Երրորդու-
թենին եւ սուրբ Ուռնկարու սուրբ Նշա-
նին... ձեռամբ Մինասի... ի խնդրոյ Ամիր
բէկի» (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ.
Վասպ., էջ 423. հմմտ. նաեւ Նօտարք,
էջ 183 ուր կայ սա ծանօթութիւնը՝ «Այս
հոյակապ մենաստան, այժմ կայ անբնակ եւ
ի ձեռս Այտարանցի քրդաց... եւ անկանի
յարեւելից կուսէ Արծուարեր ուխտին եւ
փոքրիկ հայ գեղջն Սոսկոնայ») :

15. ՍԲԱՆԶԵԼԱԳՈՐԾ Ս. ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
Ս. ՆՇԱՆԻ ԵՒ ԽԱԶԻ ԿԱՄ ԵՐԱՇԽԱՒՈՐԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ
ԱՒԵՐ ՈՒ Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

«Բղնունեաց ծովի արեւմտեան կողմ ամ-
բողջ Կերքոփն ընկած են նոյն դաւառի մօ-
տաւորապէս Երեսունի չափ բաղմահայ գիւ-
ղերը եւ այդ ամէնքի մէջ Արծկէ հին քա-
ղաքի այգեստանեայց վերեւ մի լեռնադաշտի
վրայ կառուցվել է սքանչելին Սքանչելադործ
վանք³⁷ իւր ճոխ ու հարուստ աղարակովն
գիւղատնտեսական հարուստ պարագայիւքն :
Սքանչելադործ վանքը Բղնունեաց-Ատլջա-
վաղ-դաւառի ամենանշանաւոր եւ կարելի է
ասել եւ ներկայումս մէկ հատիկ վանքն է .
Բաղունի Հայոց նուիրական ու պաշտելի

³⁷ Թ. Մեծոփեցին կը գրէ՝ «Ճանապարհաւն Կո-
րոյ ձորոյ յետ լերին սուրբ ուխտին Սքանչելադործին»
(Պատմ., էջ 90) :

սուրբ փայրն եւ ուխտատեղին : Դիրքն , օղն ու ջուր եւ ամէն ինչն սքանչելի , անուան համապատասխան» (Շէրենց , Սրբափայրեր , էջ 95—96) :

Սքանչելագործ անունով կնքուած է այս վանքը , վասն զի այնտեղ կը գտնուի Քրիստոսի մանկութեան ատեն լուացուած տաշտիկի մէկ մասունքը , որ ժողովրդեան աղօթքին ու հաւատքին վրայ սքանչելիք եւ հրաշալիք գործած է , երբ ան բնութենէն ժանտախտով , ծաղիկով եւ ուրիշ հիւանդութիւններով տառապելու ստիպուած է (Միրախորեան , Ուղեւորութիւն , Գ. , էջ 42) : Իսկ Պատերազմի Ս . Նշան կոչուած է , վասն զի ունեցած է զօրավիրն Ս . Խաչի եւ տաշտի մասունքները : Անուանուած է նաեւ Երաշխաւոր : Հ . Սարգիսեան կը գրէ՝ «Ընդ մէջ սորա եւ Արծկէոյ՝ հսչակաւոր մենաստանն Երաշխաւոր կոչեցեալ ի հնունմն եւ արդ Սքանչելագործ ի վերայ բարձրավանդակ լերին զուարճալի դրիւք եւ ուխտատեղի մեծահամբաւ սակս նշխարաց ինչ ի սուրբ տաշտէն , յորում լուացեալ է Քրիստոս ի մանկութեանն : Զայս սուրբ նշխար շրջեցուցանեն ընդ երկիրն համօրէն ի ժամանակս մահարեր եւ փոխադրական հիւանդութեանց : — Կայ եւ այլ Աւեր վանք³⁸ յեկեց Արճիշոյ ժամաւ

³⁸ Քանի մը ուրիշ Աւեր ու Ամայի վանքեր կը յիշէ նաեւ Միրախորեան , համտ. Ուղեւորութիւն , Ա. , էջ 105, 107, 194, որոնցմէ մի քանին մերձաւոր գիւղերու վանքերն են եւ ծանօթ , սակայն իրեն անծանօթ

հեռի, որոյ կանգուն կայ եւ եկեղեցին շինեալ
ի ՊՂԱ. թուին, որպէս եւ արձանադրեալ է»
(Տեղագրութիւնք, էջ 269, հմմտ. եւ Բիւ-
զանդիոն, 1900, Թ. 1103 եւ Բնաշխ. Բառա-
րան, էջ 304): Աւեր վանքի անունը «Նո-
տարք»ի հեղինակին համեմատ է Ս. Յակոբ
(հմմտ. անդ, էջ 101 եւ 127):

Երաշխաւոր Արծկէի հին վանքերէն է:
Հոն է որ ժամանակ մը կ'ապրի Վահան
Գողթնացին՝ «Գայր հասանէր ի դաւառն
Բզնունեաց ի գեւղն, որում անուն էր Արծկէ
եկեալ յանապատ որում անուն Երաշխաւոր
կոչեն յոտն Մասեաց, որոյ առաջնորդ էր
հայր ոմն Արտաւազդ, որ իբրեւ զԱրրահամ
սիրով ընկալաւ զնա³⁹» (Վկայաբանութիւն
Վ. Գողթնացւոյ, ԺԳ., Սոփերք, էջ 33—34.
հմմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 123):

ԺԳ.—ԺԵ. դարուն գրուած ձեռագրի
մը մէջ ներհիւսուած են հետեւեալ երկու
հին յիշատակագրութիւնները: Մատթէոսի
սկիզբը կայ՝ «Ձեռամբ Գրիգորի վարդապե-
տին Քաջբերունւոյ ի թվին ԳՃԼԳ (884) տրէ

մնացած, այսպէս էջ 194 (Ա.) յիշուած անձանօթ Աւեր
վանքը Աթանանցի Սպիտակ եւ կամ Քարի Ս. Աստուա-
ծածին ըլլալու է (հմմտ. անդ):

³⁹ Հմմտ. Տաշեան, Մայր ցուց., էջ 81՝ «Եւ անտի
եկեալ հասին (Վահան եւ իր ընկերակիցները) ի դա-
ւառն Բզնունեաց յոտն Մասեաց ի վանքն Արծկէոյ, որ
կոչի Երաշխաւոր եւ հայր վանացն Արտաւազ անուն
աէր Արրահամ ընկալաւ զնա սիրով»: — Հայկական
գրոյցի մը մէջ կ'ըսուի՝ «Գնա դու ի Սուկաւ կամ ի
Սուրբ Ոսկի կամ յԵրաշխաւորսն կամ ի Մաքենոցն»
(անդ, էջ 299):

ամսոյ է. ի սուրբ անապատին Լժա ի սկիզբն աւ. ի յանոցն Սքանչելադործին» : Իսկ Մատթէոսի վերջը՝ «Գրեցաւ ի սկիզբն թաղաւորութեան Բաղրատունեաց Աշոտոյ ձեռամբ... Գրիգոր Մաշկեւորի ի ժամանակս Հայրապետութեան Գէորգա կաթողիկոսին, որ օծեաց զԱշոտ թաղաւոր Հայոց ի թվ. մերում ԳՃԼԳ (884) եւ քաղոց ամսոյ Ժ. ի յանուն սրբոյն Սքանչելադործի վանիցն» (Արարատ, 1910, էջ 623) : Ասկէ վերջ երկարատեւ լռութիւն : Ապա «Սպասաւորք սուրբ ուխտին, որ կոչի Արծկէոյ վանք» 1205ին հետամուտ կ'ըլլան Ճաորնտիրի մը գնումին (Ալիշան, Հայաստանում, Բ., էջ 475—482. — Ճաորնտիր մատեանիս ընդարձակ յիշատակարանին մերձուստ սլիտի ծանօթանանք Տարօնի վանքերու մասին գրած մեր ընդարձակ յօդուածաշարքին մէջ) : Արծկէոյ վանքը Սքանչելադործն ըլլալու է : Վանքը նիւթական շատ լաւ գրութեան մէջ եղած կ'երեւայ որ՝ այնքան սուղ գրքի մը գնումին ձեռնարկու կ'ըլլայ : Դար մը վերջը հոն կը գրուին Սողոմոնի դործերը՝ «Փառք... գրեցի եւ հաստատեալ կառուցի... ի թուականութեան հայկազեան տոհմիս ԶԿԶ (1317) : Ես անպիտանս ի մանկունս եկեղեցւոյ Յոհան անուն գրեցի... ի դաւառիս Բղնունեաց յանապատիս Արծկէու ընդ հովանեաւ աստուածաբնակ խորանացս սուրբ Սիոնի եւ մաւրս լռոյ Աստուածածնիս եւ սուրբ աստուածընկալ նշանիս սլայծառ անուամբ սքանչելադոր-

ծիս . . . : Ով մանկունք նոր Սիոնի (յիշեցէք)
 եւ յառաջապահեալ զԹաղէսս արեղայս , որ
 ստացաւ զտառս աստուածայշունչս անջինջ
 յիշատակ իւրն» (Ակինեան Հ . Ն . , Հաւաք .
 Յիշատ . էջմ . 76) :

Երկու տարի վերջ « յանապատս յԱրձկու
 վանս » կ'արտադրուի Աւետարան մը « յառաջ-
 նորդութեան Սիմէօն արեղայի » (Թօփճեան ,
 Յուց . Հայ . Զեռ . Դաղեան Վրդ . ի , Բ . ,
 էջ 53) :

Սիմէոնի յաջորդն է Յովհաննէս , որ կը
 յիշուի Աւետարանի մը յիշատակադրութեան
 մէջ « Յամի ԶԶԷ (1338) երրորդի Հայկազեան
 առճմիս տումարի . . . զրեցաւ (աւետարանս)
 յանապատիս Արձկոյ վանս առձայնելոյ ընդ
 հովանեաւ սուրբ մաւրս յուսոյ Աստուածածնի
 եւ սուրբ Նշանիս Աքանչեկադործի եւ այլ
 հաւաքեալ սրբոցս , յառաջնորդութիւն տեղ-
 ոցս Յովհաննէս հաւր . . . ձեռամբ անպիտան
 զրչի Յովանի » (Սիւրմէեան , Յուց . Հայ .
 Զեռ . Հայկադ . , էջ 73—74) : Պէ թուին կը
 յիշուի Ներսէս առաջնորդ (Արցախ , էջ 343) :

1415ին Յովհաննէս կը զրէ « Մատեան
 աստուածային որ կոչի Հարցմունք ի թուա-
 կանութեան Հայկազեան տումարի ՊԿԴ (1415)
 յերկիրն Արժրունեաց ի վանքս որ կոչի
 Աքանչեկադործ ընդ հովանեաւ սուրբ խաչիս
 սքանչեկադործի օծեալ ձեռամբ ասաքելոյն
 Թաղէսսի (Ազգր . Հանդ . , 1897 , Բ . , էջ 285 ,
 ուր էջ 286 ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ
 կայ՝ « յեպիսկոպոսութեան արհիական աթո-

սոյս Բըղնւոյ տէր Յովհանէսի»): Ապա 1428ին
 գրուած Ճառընտիր-Տօնականի մը մէջ կը
 կարդանք՝ «Եւ... զծողիս սուտանուն Արրա-
 համիս յԱրկծէ քաղաքիս ընդ հովանեաւ
 սուրբ Աստուածածնին եւ սքանչելագործ զօ-
 րեղ սուրբ Նշանիս» (Տաշեան, Մայր ցուց.,
 էջ 584): Իսկ 1459ին Յովհաննէս գրիչ կը գրէ
 Աւետարան մը՝ «ի քաղաքս Արծկէ ընդ հովա-
 նեաւ ամենամաքուր Ս. Աստուածածնի տա-
 ճարիս եւ Ս. Ստեփաննոսի Նախավկայիս եւ
 ամենազօր Ս. Նշանիս պատերազմի...»⁴⁰
 (Նօտարք, էջ 192—193): Այս յիշատակա-
 րանի հրատարակութենէ յետոյ «Նօտարք»ի
 հեղինակը կը յաւելու՝ «Թերեւս Սքանչելա-
 գործ Ս. Նշան ակնարկէ» եւ իրօք ալ այդպէս
 է, վասն զի 1464ին Յակոբ Նետրարենց
 Ս. Աստուածածին եւ Ս. Ստեփանոս յիշելէ
 վերջ կը գրէ «եւ մերոյս մենաստանի Սքան-
 չելագործ սուրբ Նշանի» (Նօտարք, էջ 218—
 219): Հ. Ն. Ակինեանի Յիշատակարանաց
 Հաւաքումին մէջ կան դեռ երկու յիշատակա-
 րաններ (մին թ. 1465 Tübingen, 38 եւ միւսը

⁴⁰ Միթէ յիշատակագրութեան մը մէջ յիշուած՝
 «Վասիլ Թագաւորի Ս. Նշանիս» նո՞յն է «Պատերազմի
 Ս. Նշանիս» հետ: Յիշատակարանն է՝ «Գրեցաւ հայ-
 կական թուականիս 22Ա յանապատս Աղուանաձոր ընդ
 հովանեաւ... մաւրս լուսոյ Աստուածածնիս եւ Վասիլ
 Թագաւորի Ս. Նշանիս եւ այլ եւ այլ հաւաքեալ սրբու-
 թեանց ձեռամբ... Յակոբայ մեղապարտ... հանդէս
 սրբարար ծովուն, ուր մանր ձկունք ելանեն...» (Բար-
 խուղարեան, Արցախ, էջ 343, ուր կ'ըսուի թէ Աղուա-
 նաձորի անապատը կը գտնուի «Վանայ կողմերում»):
 Ուրիշ յիշատակութիւն մը՝ Նօտարք, էջ 53:

Լալայեանցի անտիպ ցուցակէն, աւետարան Եղիւփարդի եկեղեցւոյ) որոնց մէջ Ս. Աստուածածնէ եւ Ս. Ստեփանոսէ յետոյ կը յիշուի Պատերազմի Ս. Նշան) : Այս ատենները Սքանչեւագործի առաջնորդն է Մինաս արքեպիսկոպոսը (Հմմտ. Նօտարք, էջ 162, 166, 196) : Իսկ 1461ին կը յիշուին «Մկրտիչ վարդապետ Արծկոյ Սքանչեւագործին» եւ «Ատոմ հերպէտ՝ սուրբ Երաշխաւոր Աստուածածնիս» (Նօտարք, էջ 199—200) : Ատոմ 1466ին⁴¹ կը գրէ Աւետարան մը «ընդ հովանեաւ... ամենազօր սուրբ Նշանիս Պատերազմի» (Նօտարք, էջ 226) : Անկէ երեք տարի յառաջ (1463ին) ուրիշ Աւետարան մը արտադրած է հոն Յովհաննէս (Սարգիսեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Միսիթ. Վենետ., էջ 620) : Բաւական վերջը՝ 1486ին Նիկողայոս եպիսկոպոս «յանառիկ եւ ի տիրախնամ վանս Սքանչեւագործ զօրավարիս» կը գրէ Աւետարան մը (Լալայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 499), ինչպէս 1475ին ալ կ'աւարտուէր «քրիստոսահիմն եւ քաջ նահատակաց եւ մարտիրոսաց հոգիարբուղիս տառս... յԱրծկէ ընդ հովանեաւ... պատերազմի Ս. Նշանին եւ Ս. Սքանչեւագործին» (Պալեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Մաղնիսայի Թ. 11, էջ 34—36), եւ 1480ին կը գրուէր Ծերենցի Յայսմաւուրք մը (Քօսեան Հ. Յ., Յուլ. հայ. Զեռ. Կարնոյ

⁴¹ Նոյն Ատոմ նոյն տարին կը գրէ Գանձարան մը «ընդ հովանեաւ Պատերազմի սուրբ Նշանին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշ. էջմ. 425) :

դիւղերու թ. 8, անտիպ, հմմտ. Յովհ. քհ. Վաղարշակերացի, Ճանապարհորդութիւն, Կ. Պ. 1870, էջ 21) :

Վերոյիշեալ Մինաս Եպիսկոպոսի տեղապահն եղած է Աստուածատուր (Ակինեան Հ. Ն., Մատենադրական Հետազոտութիւններ, Դ., էջ 123) : Ետքէն Արծկէի Եպիսկոպոս է եւ Սքանչելադործի առաջնորդութիւնը կը ստանձնէ Յակոբ Նետրարենց, որուն կեանքին եւ երկերուն մասին արդէն ընդարձակօրէն գրած է Հ. Ն. Ակինեան յառաջբերելով նաեւ այն յիշատակադրութիւնները, որոնց մէջ Յակոբ եւ Սքանչելադործ Ս. Նշան կամ Պատերազմի Ս. Նշան կը յիշուին (հմմտ. Մատեն. Հետազոտութիւններ, Դ., Վիեննա 1938, էջ 119—139) : Հ. Ն. Ակինեան դիտել կու տայ թէ Յակոբին յաջորդը տէր Ներսէս եղած ըլլալ կ'երեւայ (անդ, էջ 126) :

Յակոբ Նետրարենց գանձ մը եւ երկու տաղ ձօնած է Սքանչելադործ Ս. Նշանի (հմմտ. անդ եւ նաեւ Արարատ, 1895, էջ 127) : 1501ին Յակոբ՝ Աւետարան մը (Լաւայեանց, Յուլ. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 615), 1502ին Գրիգոր՝ Ճառքնտիր մը եւ Մովսէս՝ Աւետարան մը կը գրեն այս վանքին մէջ (Ակինեան Հ. Ն., անդ, էջ 126—128) : Ապա 1503ին գրուած Աստուածաշունչ մը Յովհաննէս վարդապետ կ'ընծայէ՝ «Ի դուռն Սքանչելադործ Ս. Նշանի» եւ կը մաղթէ «յիշեցէք զՄանուէլ արեղէն եւ զտէր Նիկողայոս վարդապետն եւ զեղբայրն Աստուածատուրն, որ

ետուն վերստին զԱստուածաշունչս ի դուռն սուրբ Սքանչելագործին ձեռամբ եւ վկայութեամբ Աւետիք վարդապետին թվ. ԶԾԲ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէն) :

Տարիներ յետոյ (1590ին) կը գրուի Աւետարան մը այս կարեւոր յիշատակարանովը՝ «Գրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ ընդ հովանեաւ Մօրն Լուսոյ Աստուածածնին եւ Սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկային եւ սուրբ Սքանչելագործ զաւրեղ խաչին եւ պատերազմի սուրբ Նշանին ի թվականիս Հայոց Ռ եւ ԼԹ (1590) ամին ձեռամբ մեղսամած գրչիս Ներսէսի... եւ ի մերումս առաջնորդութեան սուրբ Սքանչելագործին Ստեփաննոս քաջ եւ արի վարդապետին եւ եղբօրն տէր Մարտիրոս արհիեպիսկոպոսին» (Լալայեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 715) : Շատ տարիներ վերջը՝ 1652ին կը գրուի Աւետարան մը՝ «Գրեալ ի թվ. ՌՃԱ. յԱրծկէ ի դուռն սուրբ Սքանչելագործին եւ Սիօնի, յառաջնորդութեան ուխտիս տէր Սիմէոնի արքեպիսկոպոսին, հերեպետին տէր Կարապետին, միաբանաց սորին տէր Թումայ մեղմագունին, եւ Սիմոն անիրաւին եւ տնտես մամուն Շահ Սուլթանին, հոգեւոր եղբօր իմոյ տէր Յակոբ կրօնաւորին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէն) :

Յառաջ բերուած յիշատակագրութիւնները Սքանչելագործի մէջ բաւական բարդաւաճ վիճակ մը ենթադրել կու տան :

Վերջին ժամանակներու վանահայրներէն են՝ Գրիգոր Վ. Պլկրքրեան (Նօտարք, էջ 69), Բարթուղիմէոս Տէլոյեան (Արեւելք, 1884, Թ. 214), Յովսէփ Ծ. Վ. Սօլախեան (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 97), Յակոբ Լէսկցի (Բիւրակն, 1899, էջ 62), Մակար վարդապետ (Աշխատանք, 1911, էջ 765) :

Սքանչելագործի վանքը տիրացած է գիւղերու եւ ագարակներու, դաշտերու եւ արտերու : Իր կալուածներու բազմութիւնն ու անոնց հասոյթները շատերը մղած են առաջնորդութեան հետամուտ ըլլալու եւ հարեւան այլազգի տարրին ալ հրապոյր առթած կողոպուտի : Վասպուրականի շատ մը վանքերու հետ 1896ին կողոպուտի կ'ենթարկուի, չինութիւններէն մաս մը կ'այրուի, բայց բերաստօրէն Եղիշէ վարդապետ զանոնք կը վերաշինէ (Աշխատանք, 1911, էջ 765. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 96—97) : Վանի խառն ժողովքը 1902ին որոշում կու տայ զայն շէնցընելու (Մանգումէի էֆ. քեար, 1902, Թ. 413) :

16. ՎԱՐԴԵՆԻՍ ԿԱՄ ՊԱՊԱՈՅ ՎԱՆՔԸ

Ծանօթ հետեւեալ յիշատակագրութենէն՝

«Արդ գրեցաւ սա ի գաւառիս Քաջբերունուոյ ի մենաստանի որ կոչի Վարդենիս. մականունն Պապղոյ վանս ընդ հովանեաւ նորադուց Ս. Նշանիս եւ մաւր լուսոյ Աստուածածնիս... զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զՀայրապետ պատուական քահանայ, որ եղեւ ա-

սիթ դործառնութեան» (Քօսեան Հ. Յ., Յուլյ. հայ. Ձեռ. Կարնոյ Արծնեան վարժարանի, էջ 67/69, Թ. 22, ԺԵ. դարէն, անտիպ: — (Վարդենիս անունով գիւղ մը կայ Գեղարքունիքի մէջ):

17. ՏԿՈՒՅ ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Յիշատակադրութեան մը մէջ կայ՝ «Ես Աստուածատուրս եւ Լղրայրն իմ Յովհաննէս թափեցաք զսուրբ Աւետարանս, որ էր զերի եւ տուաք ի սուրբ ուխտն ի Տկուց վանքն ի դուռն սուրբ Անանիայի... ՊՀԱ» (Նօտարք, էջ 68—69):

Կանգնուած է Բղնունեաց դաւառին մէջ, Արծկէի Ս. Սքանչելագործ վանքին հիւսիսային արեւմտեան կողմը (Անդ, էջ 68, ծն. 2): — Բղնունեաց ծովի վանքերէն է եւ Յիպնոյ Ս. Սաեփանոսի վանքը, որուն մասին արդէն կանխաւ խօսած ենք:

2.

ԱՐՏԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վարդան Մամիկոնեանի անունովն ու ա-
րիւնովը նուիրականացած գաւառն է Արտաղ :
«Այս գաւառ անկանի ի հարաւակողմն ի հա-
րաւոյ արեւելից Մասսեաց, որպէս ցուցին
րանք Խորենացւոյն եւ մերձ ի Կողովիտ գա-
ւառ Այրարատու ըստ որում դնէ Թովմաս
Մեծոփեցին» (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն,
էջ 202) : «Այժմեան Մակու գաւառը մասամբ
մը կը համապատասխանէ հին Արտաղ գաւա-
ռին» (Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 325) : Ար-
դէն Վարդան Աշխարհադիր կը գրէր՝ «Ար-
տաղ Մակու է, ուր կայ սուրբ Առաքեալն
Թադէոս» (Saint-Martin, Mémoires, II,
էջ 422) : Մակուի մէկ մասն ալ կը համապա-
տասխանէ Ակէ գաւառին :

ԱՐՏԱԶԻ ՎԱՆՔԸ

1. Ս. ԹԱԴԵԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Թադէի վանքը հիմնուած է Արտաղ դաւառի Մակունի խանութեան Ղարաքիլիսա հայաբնակ գիւղէն հարիւր քայլ հեռու (Մանատրուկ դաշտի արեւմտեան մասը կաղմող լեռնամէջ տափարակի եւ ձորաբերան հարթութեան վրայ), Աւարայր դաշտի հիւսիս-արեւմտեան կողմը¹ (Արարատ, 1898, էջ 38 եւ 356) : — «Նստած է փոս տեղ, ձորի մէջ եւ երեք կողմերից բարձրանում են լեռները» (Մուրճ, Ը., 1903, էջ 123) :

Վանքը բաղկացած է կրկնակի տաճարների, որոնց չորս կողմը կառուցուած են միաբաններու կացարաններ եւ ուրիշ հարկաւոր շէնքեր՝ չրջապատուած բուրգաւոր սլարիսպներով :

¹ «Հեռի ի Պայէզիտ քաղաքէ իբրեւ 16 ժամաւ, բնակեալ ի միաբանից, եկեղեցի նորա քարաշէն կոփածոյ հանդերձ կաթուղիկէիւ : Թեմ մենաստանիս ձգի մինչեւ ի Սոյ, ի Զորս, ի Սալմաստ եւ ի Դէվրիզ» (Ինձիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 251) : — Վարդան Աշխարհադիր շատ ընդհանուր կը գծէ վանքիս գտնուած վայրը (հմմտ. իր յառաջբերութիւնը՝ վերը) :

Տաճարին այժմեան հին բաժինը վերա-
 չինած է Զաքարիա Լախակոպոսը 1329ին ,
 ինչպէս հիւսիսային պատի վրայ՝ լուսամու-
 տին տակ գտնուած արձանադրութիւնը կը
 ցուցնէ՝ «Այս տաճար լուսակիր ևւ Երկնա-
 նման առկայացեալ հաստատադոյն հիմամբք
 ի վերայ աստուածաբնակ չիրմի սուրբ Առա-
 բելոյն Թաղէոսի , որ ըստ բազմատեսակ
 յանցանաց մեր զկործանումն էառ ի չարժէ :
 Իսկ ևս նուազտ սպասաւոր նմին Զաքարիա
 Լախակոպոս որդի պարոն Մա(նուէլ)ին կա-
 րողութեամբն Աստուծոյ սկիզբն արարի
 կրկին (նորս)գութեան առաւել քան գառա-
 չինն ի ժամանակի սաստիկ նեղութեան և
 հալածանաց քրիստոնէից , որ բազում Եկեղե-
 ցիք քակտին : Վասն որոյ արձանադրեցաք
 զյիշատակս մեր առ ի յիշատակել զմեզ ա-
 ռաջի մեծին Աստուծոյն ևւ անարխն զեն-
 ման գառինն Աստուծոյն հանդերձ ծնողօք ևւ
 զարմիւք ևւ զաջորդն մեր զտէր Տիրացուն ,
 այլ ևւ զհարազատ Եղբարս մեր զՊետրոս ևւ
 զՍարգիս , որք ըստ կարութեան նպաստա-
 ւորք եղեն ընչիւք : Կատարումն թվին ԶՀԸ»
 (1329) : Շահաթունեան՝ Ստորադրութիւն
 Կաթ . Էջմիածնի ևւ հինգ գաւառաց Արարա-
 տոյ , Էջմիածին , 1842 , էջ 350 , Փրանդեան ,
 Ատրպատական , Թիֆլիզ , էջ 28 . Մուրճ ,
 Ը . , 1903 , էջ 125 . Արարատ , 1898 , էջ 89) :

Զաքարիա զայն չինել տուած է կապտա-
 դոյն քարերով՝ զանոնք բերել տալով Գա-
 րաբուլաղի քարահանքէն , որ կը գտնուի Գա-

բայնի զիւղի մօտերը : Տաճարի այն բաժինը ունի խաչաձեւ կաթուղիկէ , երկու խորան , երկու սեղան , հինգ լուսամուտ . — զմբէթի վրայ ալ կայ չորս լուսամուտ : Գմբէթը անսիւն է եւ հաստատուած կամարներու վրայ : Սեղանի վրայ կը բարձրանայ քարաշէն , քանդակազարդ եւ զմբէթազարդ խաչկալը — դռներով եւ կամարներով (Արարատ , 1898 , էջ 39) : Խաչկալին ² վրայ կայ այս արձանագրութիւնը՝ «Շնորհիւն Աստուծոյ եւ կարողութեամբ նորին կանգնեցաւ զեղեցկայարմար եւ զեղեցկափայլ խաչակալս ի յաջորդութեան ժամանակի Գէորգ վարդապետին . արդ որք հանդիպիք տուք զողորմին , եղեւ կատար շինար նորին ի մերս թուոջ ՌՄԽԲին» (1793 , Արարատ , 1898 , էջ 89) : Սեղանին առջեւի մասը զարդարուած է խորաքանդակ սիրուն նկարներով եւ արձանագրութիւններով :

Սեղանին խաչկալի մուտքի դռները կը ներկայացնեն (կտաւի վրայ նկարուած) աջ կողմը Ս . Թադէոս — երիտասարդ մը դեղարդը ձախ ձեռքին եւ դաշոյնը աջ ձեռքին մէջ — իսկ ձախ կողմը Ս . Բարթուղիմէոս — ալեւոր մը՝ ձեռքին մէջ Տիրամօր պատկերը : Ս . Թադէոսի գրութիւնն է՝ «Յիշատակ է Սիմէօնի արքեպիսկոպոսի եւ յաջորդ» , որ կը չարունակուի Ս . Բարթուղիմէոսի կողմը՝

² Խաչկալին քանդակները սքանչելի են (Արարատ , 1898 , էջ 89) :

«Սրբոյ տաճարիս առաքելոյն Թաղէոսի Թվ. ՌՄԿԵ» (1816) : Սիրուն է եւ բեմքարի պատկերը, որ կը ներկայացնէ Ս. Աստուածածին՝ Յիսուս գրկած, Թաղակիր, զոյգ հրեշտակներ բռնած են Թաղը, որուն վերեւը կը տեսնուի Հայր Աստուած : Տիրամայրը բազմած է : Իր աջին՝ կը նկատուի Ս. Թաղէոս, իսկ ձախին՝ Ս. Բարթողիմէոս : Պատկերին վրայ գրուած է՝ «Թուին Փրկչի ՌՊԺԱ. (1811) եւ առաջնորդութեամբ ուխտիս Տեառն Սիմէօն արքեպիսկոպոսին տէր Բրդն. Խչ. Տր. Նկչ. : Այս սուրբ պատկերս ի վանս սրբոյ առաքելոյն Թաղէոսի մաքուր շիրմի Կարնեցի Քօսեանց մահտեսի Յարութիւնէ յիշատակ վասն իւր կենակցւոյն մահտեսի Խանումին եւ որդւոյն մահտեսի Յակոբին, մահտեսի Սիմէօնին եւ տիրացու Գէորգին եւ այլ ամենայն կենդան» (Արարատ, 1898, էջ 89) : Սեղանին խաչվառը նկարել տուած է Սիմէօն արքեպիսկոպոսը, անոր մէկ կողմը գրուած է՝ «Ի նորոգման սրբոյ աթոռոյս նկարեցաւ խաչվառս ձեռամբ Սիմէօն սրբազան արքեպիսկոպոսին, ետ յիշատակ նորակերտ սրբոյ տաճարիս», իսկ միւս կողմը կայ՝ «Յիշատակ է սրբազան Առաքելոյն Թաղէոսի աթոռոյն առաջնորդ Սիմէօն արքեպիսկոպոսիս ծնողացս քերցս...» :

Այս տաճարին հարաւային խորանին տակ Թաղուած են Զաքարիա եւ Մինաս վարդապետները : Առաջինին մարմարեայ տապանաքարին վրայ կը կարդանք՝ «Այս է տապան

Տեառն մեծի Զաքարիաս վարդապետի սուրբ աթոռոյս, սա բա...րի, որ յաջորդե(ա)ց թ. տարի, էր սա երկրաւ Ղափանեցի, հայր էր սա անարժանիս ՌՃՂԲ (1743)» : Երկրորդին մարմարեայ տապանաքարին վրայ դրոշմուած է՝ «Տապանս սայ է եղկելի, Մինաս անուն վարդապետի, որ յաջորդե(ա)ց տանս մեծի, ներդրադմանց ժամանակի, ծառայ էր սա Տեառն մեծի, Զաքարիաս վարդապետի ՌՄ (1751)» :

Հին տաճարին մէջ ասոնցմէ զատ կան արձանադրութիւններ վանեցի քանի մը ուխտաւորներէ եւ այցելուներէ (Արարատ, 1898, էջ 90) : Այսպէս՝ Հին կաթողիկէի հիւսիս արեւմտեան կամարասիւնին որմի վրայ դրուած է՝ «Ես վանեցի ջրպաշ թումենց լուսահոգի մահտեսի Գասեպարի որդի Փիրիջանս եկի» : Ասոր կից կայ՝ «Ես վանեցի ջրպաշ թումենց լուսահոգի մահտեսի Գասեպարի որդի Փիրիջանս եկի սուրբ առաքելոյդ Թաթէոսի գերեզմանն համբուրեցի, ով ոք հանդիպի զայս գիրս կարդայ հայր մեղայիւ յիշեսցէ» : Ասոր մօտը՝ «Ես վանեցի Գասեպարի որդի Ախիճանս յեկի սուրբ ուխտս ավի ՌՄԻԵ Ապրիլի ԻԸ 1225» (1776) : Նոյն որմին վերոյիշեալ դրութիւններու տակ դրուած է՝ «Ես Արապկերցի մեղապարտ զրիչ Ղուկաս զպիրս գրեցի հայ թվին ՌՄԼԴին» (1785) : Ասոր կից կը կարդացուի՝ «Ի յուխտ եւ յերկրպագութիւն սրբոյ աթոռոյս եկի ես Վանցի մահտեսի Գասեպարի

որդի մահտեսի Փիրիջանս ի ՌՄԾԵ, 1255, Մայիս ԺԵ (1806, Արարատ, 1898, էջ 90) :
— Հին տաճարը չարժէ եւ ուրիշ պարագաներէ բաւական փաստուած է եւ քանի մը անգամ նորոգող ձեռքեր տեսած : Անոր տանիքը սալախտակուած է :

Այս հին շէնքին կից բարձրացած է՝ «Նոր փարթամաշէն, զարդարուն եւ զեղեցկաքանդակ Տաճարը» : Ան ձեւով, կերտուածքով եւ մեծութեամբ նման է Էջմիածնի տաճարին : Դժբախտաբար ներքինը աննպաստ պարագաներու բերումով լիապէս չէ աւարտած եւ անշուք ու մերկ է, մինչ արտաքինը չքեղ : Ամբողջ տաճարը զօտիւածեւ ժապաւէնանման քանդակներով զարդարուած է : Շինուած է սպիտակ՝ պանրապոյն քարերէ որոնք բերուած են Գրիսբուլաղ (Շաւարշան) գիւղի մօտէն : Տաճարն ունի տասնութէկ լուսամուտ, երեք դուռ, երկու սեղան : Գմբէթը օժտուած է ութ լուսամտով եւ կը հանդէի չորս հսկայ սիւներու վրայ : Արեւմտեան դրան ճակատը զարդարուած է սիրուն քանդակներով, իսկ գլխուն վրայ ամրացուած է մարմարեայ տախտակ մը պարսկերէն արձանադրութեամբ : Տաճարին արեւելեան, արեւմտեան եւ հիւսիսային պատերը զարդարուած են նկարաքանդակներով եւ բաղմաթիւ արձանադրութիւններով, նաեւ ներքին սիւներու ճակատներու եւ աւաղանին վրայ կան արձանադրութիւններ (Արարատ, 1898, էջ 39) :

«Յիշատակ է սուհա վերանրդիչ սրբոյ Աթոռոյս առաջնորդ Սիմէօն արքեպ.ի էջմիածնեցոյ եւ ծնողաց նորին Մուրատին եւ Գայեանին թվին ՌՄԾԹ» : — «Յիշատակ է սուհա սրբոյ Աթոռոյս առաջնորդ Սիմէօն Արքեպիսկոպոսի էջմիածնեցոյ եղբօր Խաչատրին եւ քեռն . . . րին եւ ամենայն զարմիցն թվ. ՌՄԾԹին (1810)» : — «Այլ եւ յիշատակ է Բայազեղցի մահտեսի Ափրիկի որդի մահտեսի Բարսեղին եւ Պետրոսինն եւ ծնողացն Շահպատին մահտեսի Լալէի որդի Աւետիսին եւ մահտեսի Բարսեղի կողակցի Մարթաին ՌՄԿԳ» : — «Յիշատակ է սուրբ ավագանս Բայազեղցի մահտեսի Գօրօի որդի մահտեսի Մընացականին ՌՄԿԳին Յուլիս է (1815)» : — «Սուրբ Խաչս բարեխօս էլօին եւ կնոջն Շամամին եւ որդուն Պետրոսին» : — «Յիշատակ է աւագանս Սեղուկեցի հանդուցեալ մահտեսի Գերոմի որդիսն մահտեսի» : — «Յիսուս Քրիստոս . Ղորդանէցի Դաւիթ կաթողիկոսի եղբայր Մէլիքեան Բարսեղին Երէվանցոյ, եւ կողակցոյն յիւրոյ եւ որդոցն Զօհրարին Ռուստամին եւ Մկրտըչին եւ տըստերացն եւ հանդուցեալ ծնողացն եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն ամին թվին ՌՄԿԲ (1813)» : — «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս : Յիշատակ է սիւհա մէլիք Ներսեսի որդի մէլիք Նավասարդ մէլիք Մօսէս մէլիք Բալասան մէլիք Ստեփան եւ մէլիք Աղաջան . երեքին եղբարք նորոգեցաք վասն հոգոց նախնեաց մերոց Արծերունի Սենեքերիմ Դաւիթ Բեկեան

Թվին Ռկին (գուցէ ՌՄԿ)» : — «Կ. դամբար. անանուն կոչի» : — «Հոգածութեամբ յառաջնորդ Սիմէօն Արքեպիսկոպոսի եւ պատրիարքութեան սուրբ Սաղիմայ Թէոդորոս եպիսկոպոսին յիշատակ է սիւնս սուրբ Սաղիմայ իմդադչի եւ նվիրակ տեառն Ստեփան վարդապետին եւ ծնողացն մահտեսի Մելքոնին Հռիփսիմին եւ եղբարցն մահտեսի Սարգսին եւ տիրացու Յարութիւնին եւ Յակորին եւ ամենայն զարմից նորին Թվ. ՌՄԿԳ (1815)» : — «Ոգածութեամբ յաջորդ Սիմէօն բաղմաշխատ եպիսկոպոսին յիշատակ է սիւնս Մարդեցի տէր Խաչատուրին եւ կողակցուն. նաեւ Ղարաբախեցի տէր Պետրոսին եւ կողակցուն, նաեւ Չլաղառ պարոն Աստուածատուրին եւ կողակցուն ՌՄ . . .» : — «Թվ. ԶԽԷ. այս է հանդիստ . . .» (Արարատ, 1898, էջ 90—91) :

Ս. Թադէի վանքի³ արեւմտեան կողմը, պարսպէն դուրս, յատուկ չրջապատի մը մէջ կը գտնուին տնտեսական պիտոյքներու բակը, ձիթահանքը եւ դոմերը : Շրջապատի բոլոր շինութիւնները շինուած են կաւաքարով եւ հասարակ շաղախով : Խցերու մեծ մասը թաղակապ է :

Ս. Թադէի եկեղեցւոյն այժմեան վիճակն աննախանձելի է : Աճէմեան կը գրէ՝ «Հիմայ

³ Վանքիս մասին հմմտ. նմանապէս՝ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, էջ 651—652 եւ Tischer, Der christliche Orient, 1887, November :

Թէեւ կանգուն է տաճարը, բայց ամայի եւ կիսաւերակ բնոյթ ունի» (Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, Կ.Պ. 1927, էջ 387) :

Կարեւոր հարց է՝ Արտաղու Ս. Թաղէի եւ Ծործորու Ս. Աստուածածնի վանքերը միեւնո՞յն վանքն են թէ տարբեր տարբեր : Հ. Ինճիճեան եւ Հ. Էփրիկեան երկու դանադան վանքեր կը համարին (հմմտ. Ստորադրութիւն, էջ 205 եւ Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ., էջ 251) : Հ. Չամչեան կը դրէ իր Պատմութեան ցանկին մէջ (էջ 155)՝ «Ծործորու վանք, այն է ուխտ սուրբ Աստուածածնի ի վիճակ Թաղէի յԱրտաղ դաւառի» (հմմտ. եւ Պտմ., Գ., էջ 271) : Հ. Չարբհանէլեան (Պտմ. հայ. դպրութեան, էջ 757) եւ Հ. Պոտուրեան (Բաղմավէպ, 1906, էջ 257) կը համարին միեւնոյն վանքը, ինչպէս նաեւ Հ. Ալիշան (Յուշիկք հայրենեաց, Բ., էջ 472) :

Ծործորու վանքին կը հանդիպինք գլխաւորաբար հետեւեալ տեղիքներուն մէջ՝

ա. Դանիէլի մեկնութիւն մը կ'ընծայուի Յովհ. Երզնկացւոյն «յօրինեալ ի ԶԿԵ Թուրա Հայոց յԱրտաղ դաւառի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի Ծործորու կոչեցեալ» (Չարբհանէլեան, Պտմ. հայ. դպ., էջ 765) :

բ. Եօթն խորհրդոց (Ս. Թովմայի) Թարգմանութեան յիշատակարանին մէջ կը կարդացուի՝ «... Յովհաննէս Երզնկացի, որ այժմ կոչիմ Ծործորեցի, մեծաւ Թախանձանօք Թարգմանեցի, զսա ի հայ բարբառ...»

ձեռնտուութեամբ արհեստիսկողոսին Տ. Զա-
քարիայ, Ս. Առաքելոյն Թաղէոսի վերա-
դիտողի... Թարգմանեալ եւ գրեալ ի դուռն
Ծործորու» (Բզմ., 1906, էջ 257. Տաշեան,
Մայր Յուլ., էջ 777 եւ Մատենադարան
Թարգմ. նախնեաց, էջ 274—275) :

Գ. Մատթէի մեկնութեան մէջ Յովհան-
նէս կը գրէ՝ «Ապրիկար ոգիս Յոհաննէս Երզն-
կայեցի սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ
սուրբ առաքելոյն Թաղէոսի ի վանս Ծործո-
րու կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-
ծածնիս⁴ (Ալիշան, Հայապատում, Գ.,
էջ 85), հմմտ. Տաշեան, Մայր Յուլ., էջ 338.
Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 205) :

Դ. Փիլոնի գրութիւններու յիշատակա-
րանի մէջ՝ «Յորժամ գրեցաւ մատեանս այս
թուական Հայոց ԶՃԿԷ (1318) եւ Թաղաւոր
Օշին եւ կաթողիկոս տէր Կոստընդին եւ բնա-
կութիւնս Ծործորու վանք եւ տեղոյս առաջ-
նորդ տէր Զաքարիայ եւ վարժապետ եւ ու-
սուցիչ Յոհաննէս, ստացող գրոյս եւ անուն
գծողիս Մխիթար» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք.
Յիշատ. Էջմ. 2104. հմմտ. Փիլոնի Երրայեց-
ւոյ մնացորդք ի Հայս. Վենետ. 1826, էջ 622) :

Ե. Աստուածաշունչի մը յիշատակարա-
նին մէջ՝ «Զաստուածեղէն դանձիս ստացողն
զերջանիկ վարժապետն Եսայեան յիշեալիք ի

⁴ Լրումն թերոյն հաւաքեալ նուաստ վարդապետի
Յովհաննէս Երզնկացւոյ, որ ասի Ծործորեցի (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, Թ. 553) :

Քրիստոս: Ընդ նմին եւ զնուաստ զծօղ սորին զՅովհաննէս սպասաւոր բանի Երզնկացի որ եւ Ծործորեցի հանդերձ ծնողօք, որ եւ գրեցի զսա յըստ մեզ մարդեղութեան թուին Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ ՌԳԾ եւ ԺԸ եւ ըստ Խոսրովային Տօմարին ԶԿԷ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 206):

զ. Մեր Մատենադարանի Թ. 646 Զեռադիրն է՝ «Քարոզ խրատական բանից Յովհաննու Երզնկացւոյ Պլուզ եւ Ծործորեցի⁵ կոչեցելոյ հանդերձ յաւելուածով ինչ» (Ոսկեան Հ., Մայր Յուլյ., Բ. հատ., Թ. 646, անտիպ):

է. «էր սա (Յովհաննէս Վրդ.) մականուամբ Ծործորեցի կոչի վասն Զորակ զեղջին... յայնմ ժամանակի այս Յովհաննէս այլ Երզնկոյ լինելով եւ բնակելով ի վանս Ծործորի» (Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակադրութիւն, էջ 401):

Այս վկայութիւններու եւ տեղիքներու վրայ յենլով հաւանական կը թուի թէ՝ Ս. Թադէի եւ Ծործորու⁶ վանքերը միեւնոյն վանքն են: Գուցէ անոր եկեղեցիներէն մին նախապէս կոչուած է Ս. Աստուածածին եւ միւսը Ս. Թադէոս եւ կամ նախապէս թեմը

⁵ Հմմտ. «Վարդապետն հռչակաւոր Յօհան Ծործորեցի» (Տաշեան, Մայր ցույ., էջ 115): — Ծանօթ է Գրիգոր Ծործորեցի միաբանողը (Հմմտ. Ալիշան, Սիւսական, էջ 395):

⁶ Ծործորու գիւղին անունովը կոչուած՝ Ծործորու Ս. Աստուածածնի վանք կամ պարզապէս Ծործորու վանք:

Թաղէոսի վիճակ եւ վանքը Ս. Աստուածածին անուանուած եւ ապա քանի որ առաջնորդարանը մէկ հատ էր կնքուած է՝ Ս. Թաղէոսի վանք անուանով :

Ս. Թաղէի վանքի հիմնարկութեան թուականն ու պարագաները կը մնան մութ : Հաւանօրէն Ս. Թաղէոս կոչուած է այս վանքը, որովհետեւ «Յայտ առնէ թէ յայսմ վայրի եղեւ կա՛մ կատարումն նորին սրբոյ Առաքելոյն (Թաղէոսի) եւ ընկերացն եւ կամ յաւէտ գիւտ եւ հանգիստ նշխարացն, քանզի յայս անուն կոչէ դայն Թովմա Արծրունի Դ. 11» (էջ 259) . «Գրէ առ սուրբ եպիսկոպոսն Գրիգոր Ամատունեաց տանն, որ նստէր ի հանգստի սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյն Արդողական գաւառի» (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 203—204) : Ս. Թաղէոսի նշխարներու գիւտն եղած կ'երեւայ կամ հինգերորդ դարու վերջերը եւ կամ ութերորդ դարու սկիզբները (հմմտ. Արարատ, 1898, էջ 39) : Հետեւաբար վանքի հիմնարկութիւնն ալ գուցէ այդ շրջաններուն եղած ըլլայ⁷ եւ կամ աւելի յետնադոյն շրջանի մը, քանի որ ուշ ատեն է որ իբրեւ վանք (այլ ոչ՝ վիճակ) կը յիշուի : ԺԳ. դարուն⁸ կը յիշուի արդէն

⁷ Ձենոր Գլակ կը գրէ՝ «յԱրտաղ գաւառի ի Հանգիստ Ս. Առաքելոյն Թաղէոսի...» (Պատմ. Տարօնոյ, էջ 21) : — Հ. Ջարրհանէլեան կը գրէ՝ թէ աւանդութեան համեմատ Ս. Թաղէի վանքն առաքելաչէն է (Պատմ. Դպր., էջ 757) :

⁸ 1113ին Ս. Թաղէոս կը յիշուի իր աթոռակալովն որ նախասկէս Աղթամարի կաթողիկոսութեան հա-

իբրեւ հին վանք, որ քանդուած ու ամայացած է: Հոն այդ դարուն կը տեսնենք Յովսէփ վարդապետը, որ Յովհ. Վանական վարդապետին աշակերտն է եւ կաթողիկոսին օթանդակութեամբն եւ Անդուն նուի թոյլատուութեամբը՝ «յոլով ժամանակս» դժբախտաբար «անբնակ» մնացած վանքը կը վերանորոգէ: Կոստանդին կաթողիկոսը կը հրամայէ՝ «տալ նմա (Ս. Թադէի) վիճակ զչրջակայ դաւառն եւ զքաղաքս եւ ոսկի յոլով ի շինութիւն դաւթին, որ շինէր վարդապետն Յովսէփ յետ աւերածոյն որ ի Թուրքացն եւ ի հինին Վրաց, քանդի յոլով ժամանակս անբնակ էր ի մարդոյ եւ ամայի: Եւ Յովսէփայ երթեալ առ զօրագլուխ Թաթարին, որում անուն էր Անդուն նուին, որոյ իջեւանքն իւր յաւուրսն ամարայնոյ հուպ էր ի գերեզմանն առաքելոյն Թադէոսի եւ նորա հրամանաւ սրբեալ զեկեղեցին եւ նաւակատիս կատարեալ շինեաց զվանս եւ ժողովեաց ի նա կրօնաւորս բազում» (Կիրակոս, էջ 174 եւ 185, հմմտ. եւ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմ. Հյց., էջ 67): Յովսէփ իր ջանքերուն պտուղը կը վայելէ տեսնելով վանքին փթթուն վիճակը (Չամչեան, Պատմ. Հյց., Գ., էջ 230): Բայց սեւ օրեր կը տեսնէ Տիրացու եպիսկոպոսը: Նաւուզի զօրքերը, կը գրէ Օրբէլեան (Պատմ. Նահանգին Սիսական, հրտ.

մամիտ էր (Ս. Անեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 124. հմմտ. Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանադիրք Կաթ. Աղթամարայ, էջ 11):

Ղուկասեան Մատ., էջ 473 «Ըմբռնեցին եւ զեպիսկոպոսն Առաքելոց (1294/95ին),⁹ զՏէր Տիրացուն, ազգի ազգի անարգանօք ձաղեցին եւ առին զամենայն ինչս նորա, բայց ի վանքն նորա որ էր շիրիմ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի քանդեցին զշինուածս տանցն, աւերեցին, կողոպտեցին եւ ի սպառ կործանեցին»: Տիրացու եպիսկոպոսն իր ժամանակին մեծ դէմքերէն եղած է: Անոր այցի եկած են Արտազու վանքին մէջ Հայոց Լեւոն թագաւորը եւ Թորոս փիլիսոփան, որ հետեւեալ գեղեցիկ ու դրուատալից տողերը թողուցած է՝

«Եւ յայնժամ խորհուրդ ի մէջ առեալ թագաւորն Հայոց Հեթում բոլոր ուխտին եկեղեցւոյ... առաքեն զիմսնուաստութիւն եւ զսիրելի եւ զսննդակից եղբայրն իմ զպատուելի եպիսկոպոսն Թումաս յաշխարհս արեւելից առ ի մեծարանս եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց զալ վերստին նորոգել զաթոռ սուրբ Լուսաւորչին եւ մեզ ի հրամայեալ թագաւորէն եւ ի սուրբ ժողովոյն յառաջագոյն զալ ի դիրս սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի առ ի գերահռչակ եւ արժանապատիւ եպիսկոպոսն տէր Տիրացուն, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թա-

⁹ 1294ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարաններէն մէկուն մէջ կայ՝ «Ես Փոխան տիկինս ետվի զիմ աւետարանս ի սուրբ Թադէոսի ժամատեղս, որ հասարակաց կարդան եւ այլ մարդ չկարէ հոլքմ առնել» (Լալայեանց, Յուլց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 117): Արդեօք այս խօսքերով Արտազու Ս. Թադէոս հասկնալու է:

դէոսի առաքելոյ եւ յայտմ ժամանակի փայ-
լէր իբրեւ զճա՛ վառեալ ի մէջ գիշերի, որ
էր նաւահանգիստ վտանգելոց, քաղցելոց եւ
ծարաւելոց շնորհօք սուրբ Առաքելոյն: Եւ
Ը. ամաւ յառաջ եկեալ սուրբ արքայն Հայոց
Լեւոն բարի եւ սնուցանող եւ երախտաւոր
տէրն իմ յայս սուրբ ուխտս եւ բազում սէր
գտեալ արքային Հայոց ի սիրոյ եպիսկոպոսէս
տէր Տիրացունէ: Նաեւ ես նուաստս Թորոս
վայելեալ ի սէր սորա» (Արարատ, 1911,
էջ 223—224. Ազգր. Հանդ., ԺԲ., էջ 155—
156):

Ս. Թադէի կարող առաջնորդներէն
եղած է Զաքարիա, որուն օրով 1315ին ար-
դէն վանքը վերստին ծաղկումի մէջ է եւ
լամբրոնացիի Սաղմոսաց մեկնութեան սկիզբը
կ'ըլլայ՝ «ի սուրբ եւ յերկնահանգէտ ի հռչա-
կաւոր ուխտս ի յաթոոս եւ ի հանգիստս
սուրբ Առաքելոյս Թադէոսի ընդ հովանեաւ
ամենազաւր աջոյն Յիսուսի, առ ոտս սուրբ
եւ աստուածային արեամբ ներկեալ նշա-
նիս սուրբ գեղարդեանս եւ սուրբ կուսին
Սանդիստոյ եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս...
յառաջնորդութեան այսմ նահանգիս... տիե-
զերալոյս եւ աշխարհածաւալ... Տէր Զաքա-
րիայի... (1315ին)» (Մառ Ն., Յուլ. հայ.
Չեռ. Սեւանայ, էջ 20—21):

Զաքարիա իր դարուն յայտնի դէմքերէն
կ'ըլլայ եւ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Ժա-
մանակակից մեծ անձերու հետ:

Ներսէս վարդապետ կը գրէ թէ՝ Աստուածաշունչի արտադրութեան համար՝ «Գնացի ի սուրբ Առաքեալն Թադէոս առ Տէր Զաքարէ արքեպիսկոպոս եւ նա ետ ինձ Շ . դրամ (Ալիշան , Հայապատում , Գ . , էջ 164) : Զաքարիա ջերմ յարարերութեան մէջ էր Յովհաննէս Երզնկացի կամ Ծործորեցի վարդապետին հետ , որ Ծործորու վանքի մէջ կը բնակի եւ կ'ուսուցանէ : Թովմաս Ագուլինացիի Յաղագս է . խորհրդոց գրքին մէջ կը կարդանք՝ «... որում (այն գրքին) տենչացայ հոգւով նուաստ ոգիս եւ յոյժ կարօտ բանի Յովհաննէս որ այժմ կոչիմ Ծործորեցի եւ մեծաւ թախանձանօք թարգմանեցի զսայի հայ բարբառ հրամանաւ պապին Հռոմայ եւ ձեռնադրութեամբ արհեպիսկոպոսին տէր Զաքարիայի առաքելոյն Թադէոսի վերադիտողի... : Գրեցաւ գիրս այս խորհրդոյն ի թիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ռ.ԳՃԻԵ (1325) յամսեան Հոկտեմբերի Ը . Բ . տմաւ յառաջ թարգմանեալ եւ ի թիւ Հայոց ՉՀ (1321) թարգմանեալ եւ գրեալ ի դուռն Ծործորու ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս , որոյ ողորմութեամբն եւ շնորհօքն եղեւ կատարումն սորին» (Ակինեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ . էջմ . Թ . 560) : Յովհաննէս ջերմ համակրանք եւ խորին ակնածանք ունէր հանդէպ Զաքարիա եպիսկոպոսին եւ շատ հաւանական է որ իր մէկ քարոզին մէջ («Ահաւասիկ առաքեմ ես զհրեշտակ իմ») վերջաբանին մէջ հիւսուած գովքը փառքի

չողչողուն պսակ մըն է անոր անուան (Թ. 646. Ձեռագիր Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարանին, Թղ. 117բ—134բ. հմմտ. եւ աստ էջ 467) :

Զաքարիա շատ լաւ յարաբերութեան մէջ էր Կիլիկեան կաթողիկոսութեան հետ եւ համամիտ արեւմտեան Մայր Եկեղեցւոյ միութեան : Սոյն հարցի շուրջ դրաւոր պայքարի կը բռնուի Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի հետ (հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 304—308 եւ Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 179) :

Զաքարիայի օրով աւերիչ երկրաշարժ մը¹⁰ կը քանդէ կը կործանէ նաեւ Ս. Թադէոսի վանքը, սակայն արին եւ կորովին Զաքարիա ամէն տառապանք ու նեղութիւն յանձն առնելով վերստին դայն կը կանգնէ իրեն օգնական ունենալով «հեզ եւ սրբասէր Տէր Տիրացու» :

Զաքարիա եւ Տիրացու եկեղեցւոյ վերա-

¹⁰ Սամուէլ Անեցին Հայոց ՉԿԸ թուին կը դնէ դայն (Ժամանակագրութիւն, էջ 157, նոյնը կ'ընդունի եւ Հ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 317). մինչ Զաքարիայի արձանագրութեան մէջ կարդացուած է ՉՀԸ (հմմտ. առջեւը), իսկ յիշատակագրութեան մը մէջ 1321ին (հմմտ. Արեւելք, 1895, Թ. 3500. ուր կայ յօդուածաշարք մը Ախթայ Ս. Թադէի կամ Մակարայեցւոյ վանքի մասին) : Սամուէլի խօսքերն են՝ «ՌՅԻ ի ՉԿԸ թվին եղեւ ահագին շարժ յարեւելս եւ զԹադէոս առաքելոյն վանքն եւ զեկեղեցին կործանեաց եւ զտունսն փլոյց եւ ՀՅ ոգի եսպան, զոր դարձեալ վերստին շինեաց զեկեղեցին եւ զվանքն տէր Զաքարէ» (Ժամանակագրութիւն, էջ 157. հմմտ. էջ 165 «ՉԾԷ») :

Նորոգութեան արձանագրութեան մէջ ի միասին կը յիշուին (հմտ. վերը) : Անոնք կը յիշուին հետեւեալ երկու յիշատակագրութիւններու մէջ եւս. «Եւ արդ զրեցաւ սա (Աւետարան) ի թուականութեան 22թ (1330) յամսեանն Յուլիսի ի դաւառս որ կոչի Արտաղ ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոյս Թադէոսի եւ աստուածամուխ Գեղարդեանս ի Թաղաւորութեան Հայոց Լեւոնի եւ ի հայրապետութեան Տեառն Յակորայ. յառաջնորդութեան այսմ նահանգի Տեառն Զաքարիայի եւ Տէր Տիրացու հեղի եւ սրբասիրի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Յիշատակարանաց ի Յուցակէ Նոր-Ջուղայի Տէր Աւետիսեանի. Աւետարանիս զրիչն է՝ Ռստակէս, ստացողը Մարգարէ եւ ծաղկողը Յովսէփ) : Երկրորդ յիշատակագրութիւնը հետեւեալն է՝

«Ի թիւ մարդեղութեան կենարարին մերոյ Փրկչին եւ Աստուծոյ ՌԳԾ եւ ԼԷ եւ ըստ հայկազեանս տումարի 222 (1337) յանկելեալ աւարտեցաւ աստուածային գիրք դատաստանի եւ Կանոնաց գերապատիւ եւ ապաքինիչ սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ, որոյ ցանկացող եղեալ արիաջան եւ խրախամիտ կուսակրօն բարունին, որ կոչի Իսրայէլ որ է այր խոնարհամիտ եւ համեստութեամբ վարուց խորագիտութեամբ բարուց իբր զծեր եւ զհինաւուրց ժիր եւ արի ի պաշտօնն Աստուծոյ : Սա սնեալ եւ վարժեալ եղեւ առ ոտս ամենապարկեշտ ծերունւոյն եւ մաքրամիտ բարունապետին որ մականունն Ծործորեցի... :

Արդ եղեւ զծաղրութիւն սորա ի գաւառս Արտաղ ձեռամբ անարժան եւ մեղապարտ զըջի, որոյ անուն Մանուէլ ասի ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի յառաջնորդութիւն արհիական զլիսոյն եւ սրբազան քահանայապետին տէր Զաքարիայի եւ յաջորդի նորին տէր Տիրացուի երջանկի հեղի եւ մարդասիրի լցեալք եւ պայծառացեալք ամենայն առաքինութեամբ զորոց Տէր Աստուած անվրդով եւ անփորձ պահեսցէ զնոսա...» (Քէչիշեան, Յուց. Զմամուի Թ. 258, անտիպ) :

Զաքարիա Ծործորեցի¹¹ երկար եւ արդիւնաշատ գործունէութենէ վերջ հանդարտ կրնար մշտապէս իր աչքերը փակել վստահ ըլլալով որ «մարդասէր» (հմմտ. վերը) Տիրացուն պիտի չարունակէր իր սկսած լաւ գործը: Սակայն ինծի դժբախտաբար անծանօթ կը մնայ Տիրացուի գործունէութիւնը:

Տիրացուի յաջորդներէն է Մեսրոպ վարդապետ, որ Ս. Թադէի մէջ լսարան կը բանայ եւ ասպա կաթողիկոս կ'ըլլայ (հմմտ. Զարբ-

¹¹ Նա յաջորդը չէր վանականի աշակերտ Յովսէփ եպիսկոպոսին, ինչպէս կը համարի Զամչեան (Պտմ. Հյց., Գ., էջ 271): — Ծանօթ է՝ «Յիշատակագրութիւնք եպիսկոպոսաց առաքելական վիճակիս Արտաղու» որուն վերջերը կը գրուի «եւ իրր գէտս Արտաղու գաւառին Զաքարիա գրեցաւ ԶՀԹ». հմմտ. Յաւելուած Սամ. Անեցւոյ, Ժամանակագրութեան, էջ 270—283 եւ Արարատ, 1868, էջ 102): Այս գրութեան մասին կ'արժէ ծանրանալ երբ գրուի Արտաղի վիճակին կամ թեմին պատմութիւնը:

հանէլեան, Պատմ. հայ դպրութեան, Բ. և
էջ 150. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ. և
էջ 355) : Իսկ 1383էն ունինք հետեւեալ յի-
շատակադրութիւնը, ուր կը յիշուին իմաս-
տուն հոետոր բարունապետն Կարապետ եւ
Սարգիս սպասաւոր բանին՝

«Փառք... Արդ զրեցաւ քարոզադիրքս
այս ի մենաստանիս ի Մակու (Ս. Թադէոս)
ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի, նաեւ
առ ոտն կացեալ մեր իմաստուն հոետորի
Կարապետ բարունապետի ձեռամբ նուաստ
եւ տրուալ Սարգիս սպասաւոր բանի ի նեղ եւ
ի դառն ժամանակի, զի սաստկացեալ էր մահ-
տարաժամն ի Թվականիս Հայոց ՊԼԲ (1383),
այլ եւ զրաւ եղեւ ի միւս ամն : Արդ... յիշեա-
լիք... զզծողս զՍարգիս վարդապետ, որ
բաղում եւ դառն աշխատանօք զրեցի դսա...
այլ եւ զծնողսն իմ զՅովանէս եւ զԷլիսաթուն
եւ զեղբարսն իմ զԹումաշահ եւ զՎարդա-
շահ... : Այլ եւ զՄաթէոս վարդապետ, որ
զօրինակն անխնայ կու շնորհէր...» (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 2259
[Քարոզադիրք Բարթողիմեայ]) :

Արդէն 1397ին Ս. Թադէի աթոռին վրայ
բաղմած կը գտնենք Պօղոս եպիսկոպոս, որ
քահանայ կը ձեռնադրէ Կիրակոս Վիրա-
պեցին — էջմիածնի ապագայ կաթողի-
կոսը (Թովմաս Մեծօփեցի, Յիշատակարան,
էջ 54) : Քանի մը Չեռադիրներ Արտաղու
եպիսկոպոսիս անունը ոչ թէ Պօղոս, այլ Պետ-
րոս գիտեն (հմմտ. անդ, էջ 88 եւ Չամչեան,

Պատմ., էջ 453) : Հաւանօրէն սոյն Պետրոս-Պօղոսին յաջորդը կ'ըլլայ Մխիթարի¹² եւ անոր՝ Գրիգոր Մակուեցին, որ կը մասնակցի կիրակոս վիրապեցւոյ կաթողիկոսական ընտրութեան եւ որ սակայն ետքէն անկէ կաթողիկոսական զահը կը յափշտակէ (Հմմտ. Թովմ. Մեծոփ., Յիշատ., էջ 51, 78—82. Նօտարք, էջ 122. Դիւան, Ժ., էջ 46. Ինճիճեան, Ստորադրութիւն, էջ 202. Չամչեան, Պատմ., Գ., էջ 490—491) : Բայց Գրիգոր ալ զահէն կը զրկուի Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսէն, թէեւ նորէն կարճ ժամանակով մը նոյնին կը տիրանայ (Հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 504 եւ 506) :

Գրիգորի առաջնորդութենէն վերջ թագէի վանքը կրկին մթութեան քողով կը ծածկուի¹³, բայց բարեբաւօրէն 1574էն ունինք հետեւեալ յիշատակարանը, որ պայծառ լոյս կը սփռէ վանքին ներքինին ու արտաքինին վրայ : Միայն թէ լաւ կ'ըլլար եթէ հոն յիշուէր թէ՛ ի՛նչ դժբախտ պարագաներու հե-

¹² Անոր օրով 1406ին կ'արտադրուի Երզ Երզոցի մեկնութիւն մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ) :

¹³ 1486ին նահատակեալ Միրաք Թաւրիզեցիի նշխարներու վերջին յարզանք մատուցանողներէն մին ալ է՝ «Վարդապետն Յակոբ ի սուրբ Թագէտսի Առաքելոց վանաց» (Հայոց Նոր Վկաներ, էջ 325) :

— 1570ին «Կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի զեղս որ կոչի Եղինցն. ի յաթոս Թագթէի սուրբ առաքելոյ ի հայրապետութեան ԸՍտեփանոս եպիսկոպոսին եւ Յոհան Էպիսկոպոսապետին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Միւնիսէն) : Հաւանականօրէն Արտազի վանքը կ'ակնարկուի :

տեւանքով ժամատուներ բացուեր է եւ կը ծածկուի եւ ուրիշ նորոգումներ ու յաւելումներ տեղի կ'ունենան : Ահա Աւետարանի այն յիշատակարանը՝

«Յիշեցէք ի դուռն Ս . Թաթէոսի առաքելոյն զՏէր Զաքարայ եպիսկոպոսն , Տէր Սրապիոն եպ . Տէր Մկրտիչ եպ . զպարոն Տէր Գրիգոր եպ . եւ այլ միաբան կրօնաւորքն , Տէր Անդրիասն , վանից հայր Տէր Յոհանէսն , Տէր Կարապետն , տնտես Տէր Յակոբն , Տէր Թաթոսն , Յովանէս երէցն , զԹանանդ սարկաւազն (Գրիգոր սարկաւազն) , սոքա եղեն պատճառ վանից շինութեան՝ ժամատուներն ծածկեցին , ժամատեղն հաստատեցին եւ վանից դուռն զարդարեցին եւ շէն կու պահեն եւ շատ չարչարանք քաշեցին յանաւրինաց . . . Աստուած ողորմի ընէս Ղազարի հոգոյն , որ վասն սուրբ Թաթէոսի առաքելոյ սիրոյն համար նահատակեցաւ . . . : Յիշեցէք զնորընծայ Տէր Թաթէոս եպիսկոպոսն որ . . . վերստին հաստատեաց ժամակարգութիւն . . . կրկին նորոգել եւ կազմել ետուն զաւետարանն . . . : Յիշեցէք մալիք Զարուխն եւ զերկրի ժողովուրդքն եւ զտանուտէրքն Մակուայ որ յանձն առին վանից պահասութիւն՝ մալին , խարջին , պարտքին աւգնականութիւն անին եւ զմեզօր Յոհանէս երէցն կազմողս յիշեցէք . . . Թվ . ՌԻԳ 1574» (Թօփճեան , Յուլյ . հայ . Զեռ . Դադեան Վրդ . ի , Բ . , էջ 13) : 1615ին կը յիշուի Բարսեղ եպիսկոպոս (անդ , էջ 32) :

Ասկէ վերջ վանքիս մասին թէեւ լռութիւն ունինք, սակայն յինքեան աղմուկն ու տատանումը կը դռնենք անոր շուրջը եւ ան քար ու քանդ ըլլալով Մկրտիչ եպիսկոպոսը Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով զայն կը վերաշինէ. ինչպէս Առաքել Դաւրիթեցի կը նկարագրէ՝ «Յաւուրս Փիլիպպոսի կաթողիկոսի շինեցաւ վերստին եւ վանքն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի որ յԱրտաղ դաւառին ի դիւղն Մակու, զի միանդամայն ամենայն շինուածքն աւերեալք էին եւ ի սոյն ժամանակի եպիսկոպոս ոմն Մկրտիչ անուն իւրովքն միարանօքն, արեղայիւք եւ սարկաւաղօք... վառեցան ամենեքեան սիրով սրբոյ Առաքելոյն Թադէոսի... ձեռն ի գործ արկին եւ սկիզբն արարին շինութեան վանացն եւ նախ դտաճարն սկսան շինել, որոյ արեւելեան եւ հիւսիսային կողման որմոցն մինչեւ ցկէսն միայն շէն էր մնացեալ եւ այլ ոչինչ բնաւ եւ սոքա դամենայն միանդամայն մինչեւ ցղլուխ կաթողիկէին շինեցին, ներքուստ եւ արտաքուստ սրբատաշ վիմօք, ամուր եւ դեղեցիկ եւ եղեւ կատարումն գործոց տաճարին ՌՂԹ Թուին (1650)։ Յետ կատարման տաճարին, սկսան դժամատունն շինել խրատեալ քարամբք եւ մածուցեալ կրով եւ սորին կատարումն եղեւ ի ՌՃԲ Թուին։ Զկնի սորին շինեցին զվկայարան սրբուհւոյ կուսին Սանդխտոյ։ Ապա զՆահատակ անուանեալ եկեղեցին, որ է տեղի նահատակութեան սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի եւ կատարեալ

զամենայն շինուածս զայնոսիկ . . . նոյն եպիսկոպոսն Մկրտիչ եւ միաբանքն իւր կան անդէն եւ պաշտեն զԱստուած» (Առ. Դաւրիթ. Պատմ., էջ 349—350) . հմմտ. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 351—352) :

Մկրտիչ եպիսկոպոսի ընտիր գործունէութիւնը ծանօթ է նաեւ ուրիշ գրութենէ մը, ուր նախ եւ յառաջ Ս. Թադէոս առաքեալի վանքի վերջին շրջանի առաջնորդներու անունները յառաջ բերուած են : Այդ գրութիւնը վանքիս առաջնորդներու պատմութեան համար յոյժ շահեկան է եւ է հետեւեալը՝

«Առաքելոյն Թադէոսի եպիսկոպոսունք ի վերջին ժամանակի՝ Բեստացի Զաքարիա եպիսկոպոս, որ եղեւ կաթողիկոս եւ ասաց բազում ճառս եւ վախճանեցաւ ի Ստամպոլ : Զկնի Զաքարիային Յոհաննէս եպիսկոպոս եւ յետ նորա Յակոբ վարդապետ, Պետրոս վարդապետ, Ներսէս եպս., Սրապիոն եպս., Գրիգոր եպս., Վրդանէս եպս., Պետրոս եպս. Քօսեցի, Դանիէլ վրդ., Մկրտիչ եպս. փոքր. Սրապիոն եպս., Թադէոս եպս., Միուս Թադէոս եպս. Արայիշէնց, Բարսեղ եպս. Բիստենց, Մկրտիչ եպս., որ նորոգեաց զեկեղեցի սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի ի հիմանէ եւ շինեաց զդարպասն եւ զմատուռն ի տեղի նահատակութեան Առաքելոյն եւ սրբուհւոյն Սանդխտոյ Կուսին, որոյ ձեռնառու եւ գործակալք էին տէր Դանիէլ եւ տէր Պետրոս բազում աշխատութեամբ ի թվա-

Պանիս Հայոց ՌՃ հրամանաւ երիցս երանեալ
եւ ճղնաղղեաց Փիլիպպոս կաթողիկոսին»
(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ.
340, Թղ. 123ա—բ եւ Շահխաթունեան,
Ստորագրութիւն, Բ., էջ 351) :

Մկրտիչ եպիսկոպոս կ'երեւայ թէ՛ շի-
նարար գործունէութենէ յետոյ կը հրաժարի
եւ Յակոբ կաթողիկոս անոր յաջորդ կը նշա-
նակէ Իսահակ Մակուեցին¹⁴ : Վերջինս յի-
շատակարանի մը մէջ կ'ըսէ «յաջորդեցաք
զտեղի փառադարդ ծերունւոյն Մկրտչի
եպիսկոպոսի» եւ ոչ թէ «յետ մահուն Մկրտչի
եպիսկոպոսի» : Սոյն յիշատակարանին մէջ
Իսահակ իր համառօտ կենսադրականը կ'ընէ
եւ կը հաղորդէ թէ ինչ նորոգութիւններ
ըրած է Ս. Թաղէի մէջ՝

«Արդ ես տրուպս յամենայնի եւ վերջինս
ի բանասիրաց Իսահակ վարդապետս Մա-
կուեցի, որդի Սահակ քահանայի որդւոյ
Մէրտնի, որդւոյ Քիչիմիրի, որդւոյ Արայէլի,
որդւոյ Յոհանիսի, որդւոյ Թաղէոսի, որ
յԱկանց կոչեցելոյ զեղջէ ի յԱրճիշոյ եւ
յԱղիոյվտոյ եկեալ աշակերտ մեծափառ սրբա-
ղան հայրապետին Տեառն Յակոբայ կաթողի-
կոսի ամենայն Հայոց յաթոռն զերազան

¹⁴ 1669ին Իսահակ արդէն իբրեւ՝ «Վերատեսուչ
սրբոյ Առաքելոյն Թաղէոսի» կը յիշատակուի (Ակի-
նեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Գեղամ Տէր Յարու-
թիւնեանէ) : Ինքը արդէն կ'ըսէ 1677ին գրուած յիշա-
տակարանի մը մէջ թէ՛ 13 տարի առաջնորդութիւն
ընելէ յետոյ օգնական կը ստանայ Սարգիս վարդա-
պետը :

սուրբ Էջմիածնի սնեալ եւ վարժեալ առ ոտս նորա ի նոյն յողնահանդէս աթոռն եւ ի նմանէ ձեռնադրեալ եւ առեալ զամենայն աստիճանս եկեղեցականս, եթէ վարդապետական իշխանութիւն եւ գաւաղան, եթէ եպիսկոպոսական առաջնորդութիւն սուրբ աթոռոյս Թաղէոսի առաքելոյն¹⁵: Որոյ հրամանաւ եկեալ ի սուրբ աթոռս յաջորդեցաք զտեղի փառազարդ ծերունւոյն Մկրտիչ եպիսկոպոսի, որ վերստին նորոգեաց զեկեղեցի սուրբ առաքելոյն, որ քակեալ էր յերկուց կողմանց ի հիմանց: Այլ եւ զդարպասն եւ զտեղի նահատակութեան սուրբ Առաքելոյն եւ զսուրբ Սանդուխտն հանդերձ դործակցութեամբ քաջամարտիկ տէր Դանիէլին եւ Բէստենց տէր Պետրոսին, որոց Տէր վարձահատոյց լիցի: Իսկ ես ապիկարս Իսահակ վարդապետ ի զալս իմ սկսայ շինել զպարիսպն եւ զխցերս եւ վասն նեղութեան տեղւոյս եւ վշտաց առաւելութեան օգնական խնդրեցի ի հոգեւոր տեառնէն մերմէ Յակոբայ կաթողիկոսէն զձեռասուն աշակերտ մեր զՍարգիս վարդապետն Կաֆայեցի, յետ ԺԳ. ամի առաջնորդութեան մերոյ եւ ի թվականիս մերում ԹՃԻԶ երրորդի¹⁶ եղեւ գիւտ ջրմղին որ ասի

¹⁵ Նաեւ անկէ կարգուած աթոռակալ եւ տեղապահ «Էջմիածնի» (Ձաքարիա Սարկաւազ, Պատմութ., Բ., էջ 72):

¹⁶ Ընչդ այս թուականին գրուած Յովհաննու Աւետարանի մեկնութեան մը մէջ կայ՝ «Ըստ հրամանի տէր Ձաքարիայի եւ սպասաւորի առաքելոյն Թաղէոսի թվին ԹՃԻԶ» (Թօմիճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Դաղ. 71):

Կառնուտի, զոր յառաջ ժամանակաւ բերեալ էր մեծն Զաքարիա եպիսկոպոսն պարոն Մանուէլի որդի, երկրորդ անգամ ի հիմանէ շինող սուրբ եկեղեցւոյս եւ էր քակտեալ եւ աւերեալ եւ հաղիւ ուրեք նշմարանքն մնացեալ: Այլ այժմ շնորհօք Աստուծոյ կրկին նորոգեցաւ եւ յորդարուիս աղբիւրն բերեալ ածաւ ի մէջ վանիցս եւ դեղջս հողարարձութեամբ Սարգիս վարդապետի Կաֆայեցւոյ: Վասն որոյ հայցեմ յեկեղոց եղբարց որք միանգամ վայելէք յաղբերէ անտի, յիշեսձիք ի պաղապանծ աղօթս ձեր դաշխատողս եւ դերախտաւորս ջրբխիս: Եւ խնդրեմ զի ամ յամէ խնամատար լիջիք եւ հող տարջիք, զի մի ի սպառ փասեսցի եւ խանդարեսցի: Քանզի յառաջին շինուածոյն մինչեւ ի մեղ իբրեւ ԳՃԾ ամ անցեալ էր եւ մեք նորոգեցաք. դուք եւս մասնակից լիջիք բարեգործութեան վասն հասարակաց եւ սուրբ աթոռոյս օգտին: Այլ եւ զիրքս այս Հարցմանց, զոր ընծայեցի սուրբ Աթոռոյս Առաքելոյն Թադէոսի, որ էր ստացուած իմ, ետու յիշատակ մնալ ի դրան նորա յաւիտեան, մի ոք արտահանցէ ծախելով կամ գրաւ դնելով, զի այնպիսիքն ըստ սեղանակապտին Գէէզի են պատժելոց: Իսկ այնք որք ի հինահարութենէ գերեալ լինի վերստին գնեսցէ, այնպիսիքն ի գերադարձէն Քրիստոսի են պսակելոց եւ վարձս ընդունելոց...: Գրեցաւ ի թիւ Կենարարին ՌՈՀԷ եւ ըստ հայկեանս ՌՃԻԶ յամ-

սեան Սեպտեմբերի ի Էրրորդի, ի թաղաւորութեան Պարսից Շահ Սուլիմանի եւ ի կողմն Հոսոմոց Սուլթան Մահմատին, որ էսողկերեան կողի եւ զէհաց դամուրն կամէնէց: Եւ ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց յաթոնն էջմիածնի: Որ բաղում հակառակութիւն կրեաց յապտտամբաց սուրբ էջմիածնի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակ. էջմ. 808):

Իսահակ Յակոբ կաթ. ի հրամանով էջմիածնի համար հանդանակութեան կ'ելլէ Բաղէշ եւ Ներսէս վարդ. ի դժբախտ մահուան առիթով Ս. Թաղէի համար Աստուածաշունչ մը կը ստանայ՝

«Ի թվականիս մերում ՌՃԻԶ Էրրորդի (1677) ամի ես Իսահակ վարդապետս Մակուեցի, աշակերտ Տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի, որոյ հրամանաւ պնացի ի Բաղէշ քաղաք վասն նուիրակութեան Ս. էջմիածնի: Յայնմ ժամանակի Ներսէս վարդապետ ոմն Հղուեցի, աշակերտ հեղահողի Մեսրոպ վարդապետի Բաղիշեցւոյ պետամոյն եղեալ վաղահանեցաւ: Իսկ եղբայր նորա բարեպաշտօն մահդասի Յովհաննէսն եւ Մեսրոպ վարդապետն ընծայեցին դսուրբ Աստուածաշունչս ի ձեռն մեր ի դուռն սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի աթոռոյն մնալ անդ յիշատակ յաւիտեան» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 187, 453 բ):

Իսահակի ¹⁷ առաջնորդութեան շրջանակը շատ ընդարձակ էր եւ նմանապէս զործերը քիչ չէին, այս պատճառով իրեն օգնական կ'առնու իր աշակերտը Սարգիս Կաֆայեցի ¹⁸, որ չափազանց մեծ օգնութիւն կը մատուցանէ շէնքին ու պարիսպներու վերաշինութեան զործին մէջ: Հոս կը կցեմ հետեւեալ երկու յիշատակարաններն ալ, որոնք անոնց զործունէութիւնը կը նկարագրեն:

«Արդ ի վերջ ժամանակիս որ էր թվականն Հայոց ՌՃԼԳ (1684) ¹⁹ եւ ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլէյմանին եւ ի հայրապետութեան Տեառն Եղիազարու յաթոս սուրբ Էջմիածնայ եւ առաջնորդութեան քաղաքիս Թարվիղու եւ բոլոր երկրին քաղաքաց եւ զիւղօրէիցն ամենեցուն Իսահակ վարդապետին Մակուեցւոյ, յորում այս թվականինս նորոգեաց ի հիմանց զտաճար սուրբ աթոռոյն առաքելոյն Թադէոսի, որ էր քակտեալ եւ խայխայեալ վերակացութեամբ եւ աշխատութեամբ նորին աշակերտի Սարգիս վարդապետին Կաֆայեցու ետ վերստին կաղ-

¹⁷ Իսահակ «այր Ծերունի եւ յոյժ առաքինի... կ'երթայ վան եւ ապա կրկին Ս. Թադէոս կը դառնայ» Դիւան, Ժ., էջ 118):

¹⁸ Սոյն Սարգսի մասին բաւական շատ տեղեկութիւններ կան Էջմիածնի Թ. 1304 Ձեռագրին մէջ: Հմմտ. դեռ վերի յիշատակարանը:

¹⁹ 1684 թուականին Թադէի առաջնորդ (այս է՝ Աբտաղու) կը յիշուի Պետրոս (Աբարատ, 1888, էջ 484): — Իսկ 1695ին Դաւիթ (Հմմտ. Karamianz, Handschriftenverzeichnisse der Königl. Bibliothek zu Berlin, Berlin 1883, էջ 13):

մել եւ նորոգել զաստուածաբուխ սուրբ մատեանս որ կոչի Ճաշոց: Արդ... յիշեցէք... զլերջին կազմող եւ նորոգող եւ պատճառեղօղ սորին, այլ եւ զԻսահակ եւ Սարգիս վարդապետսն, որ բազում աշխատութեամբ ե. ամ հազիւ աւարտ հասուցին զնորոգութիւն տաճարի դամբարանի սուրբ առաքելոյն Թադէոսի...:

Դարձեալ յիշեցէք քահանայքն՝ զտէր Ղազարն, տէր Փիլիպպոսն, տէր Խաչիկն, տէր Մաթէոսն, տէր Ահարոնն, տէր Յովանէսն, տէր Յակոբն, տէր Մանէլն, մահտեսի երեսփոխան Մինասն պատճառ եղեն եւ ետուն նորոգել...» (Քօսեան Հ. Յ., Յուց. հայ. Զեռ. Կարնոյ զիւղերու Թ. 9, Ճաշոց [անտիպ]) :

Երկրորդ յիշատակարանն է՝

«... Եղեւ ստացումն բուրաստանիս (աւետարանիս) (յ)առաջնորդութեան Թարվիղու եւ բոլոր շրջակայ զեղօրէից արքեպիսկոպոսի սրբոյ աթոռոյ Առաքելոյն Թադէոսի Տեառն Իսահակայ աստուածաբան վարդապետի, որ մականուամբ Արդար վերածայնի: Եւ աշակերտի նորին Սարգիս վարդապետի Կաֆայեցւոյ, որ է տեսուչ սրբոյ Աթոռոյ Առաքելոյն Թադէոսի, որ ի հիմանէ նորոգեաց զեկեղեցին եւ զպարիսպն...: Ի Թվ. Հայոց ՌՃԽ (1691) յամսեանն Մայիսի Ի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 247) :

Սարգսի մասին Ստ. Լեհացիի Դիոն. Արխապագիի գործին թարգմանութեան յիշատակարանին մէջ յատուկէն կ'ըսուի՝ «Արդ ստացող եղեւ նոր թարգմանեալ գրոցս Սարգիս վարդապետն Կաֆայեցի, որ էր առաջնորդ մեծ աթոռոյս Թաղէոսի սուրբ Առաքելոյն, որ նորոգեաց զեկեղեցին ի հիմանէ եւ զպարխսպն ընդարձակեաց հաստա-հեղուս որձաքարամբք, բրդօք եւ դարպասօք եւ խցերօք եւ հիւրանոցօք եւ տնտեսանօք եւ այլ հարկաւոր շինուածովք: Այլ եւ զմուլքն վանիցս, զոր այլազգիքն տիրեալ էին յետ դնեաց եւ վախմ ետ սուրբ աթոռոյս... յարհիւսկոպոսութեան նահանգիս Իսահակ վարդապետի Մակուեցոյ... ի թվականիս մերում ՌՃԻԵ ամին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. Թ. 109):

Իսահակի եւ Սարգսի առաջնորդութեան օրերուն Ս. Թաղէի վանքը հողեր ու նուէրներ կը ստանայ: «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Իսահակ վարդապետ թվ. ՌՃԵ (1656) ես Իս(ահակ) վ. Գուլամբրի կամօքն մօհրեցի: Առաջի Աստուծոյ ես Վարազնայկերտցի Եաղուբի որդի Խոնդամիրս վախմ տուի սուրբ առաքելոյն Թաթէոսի Շահառուի մօտ Կեռ հողն... ես Վարազնակերտցի Գուլամիրս հողեւորդի Խոնդամերին վերստին հաստատեցի թվ. ՌՃԻԳ (1674)» (Թօփճեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Դադ Վրդ.ի, Բ., էջ 13): — «Առաջի Աստուծոյ եւ առաջի Մակուայ տօլ-վաթաւորացն ես Մուստաֆարի տղայ Դա-

մուրս իմ կամով իմ փայ մուլքն առաքելաց
 եւ դեղարէքին ծախեցի առաքելոյն թաղէոսի
 ձեռամբ Սահակ վարդապետին նորին առաջ-
 նորդին... Գինն երեք թուման Գրեցաւ ի
 թվին ՌՃԹ (1660) ի նոյեմբերի ԺԶ. Տէր
 Աւետիս վկայ եմ» (Անդ, էջ 13) : — «Այս է
 վախըմ եւ մուլք սուրբ առաքելոյն թէ այդե-
 տեղ թէ վարելոյ հողն ի Մակու... ես Սար-
 գիս վարդապետ Քաֆայեցի ի սպասաւոր
 սուրբ Առաքելոյն իմով ձեռօք թվին ՌՃԻԸ
 (1679) Սեպտեմբերի դրեցի եւ կնքեցի»
 (Անդ, էջ 13) : — «Մովսէսի դուստր Նազլու
 ... ի մէջ սուրբ Վարդանայ իմ հօր Մովսէսի
 բաժին մուլքն... վախըմ արի սուրբ առաքե-
 լոյն» (Սարգիս վարդապետի կնքով կնքեալ
 1684ին) (Անդ, էջ 13) : — «Ես Մակուեցի
 Այտիշենց ազգէն Ասլանենց Մկրտչի թոռն եւ
 Պապումի որդի Կիրակոս... յօժար կամօքս
 վախըմ արարի Ղութլուճանի փայն եւ Նուշ-
 կայ դէմի գլղլոտ այդին, մուլքն եւ ազարակն
 որ վանքին վախըմ լինի եւ ուտեն մասուլն եւ
 ինձ եւ իմ ծնողացն ողորմի տան... սինօռն
 եւ հատուհուտն այս է... դրեցաւ ՌՃԽԳ
 (1694) Ապրիլի ԻԵ» : Սոյն նուիրազրին կամ
 վաւերազրին վերեւ կայ կնիք եւ կողքին՝ «Ես
 Իսահակ վարդապետս առաջնորդ սուրբ Առա-
 քելոյն Այտիշենց Կիրակոսի վկայութեամբ
 մոհրեցի» . ապա ձուածեւ եւ ութանկիւնի
 կնիքներ Սարգիս, Մատթէոս Զուղայեցի,
 Խոյեցի Պետրոս վարդապետներու (Անդ,
 էջ 14) : — «Մեք Վարազնակերտցի տօլվա-

Թաւորքս, Սարգարս որդի Աղաջանի, Կու-
լամիրս... Ղազարս, Գրիգորս... Թար-
խանս... միաբանք... որ յառաջ տված էր
վանից կրկին հաստատեցին թվին ՌՃԾԳ
(1704)»։ Կնիք՝ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ
Սարգիս վարդապետ, որ տակը կը գրէ՝ «Ես
Սարգիս վարդապետս առաջնորդ սուրբ Առա-
քելոյն Թադէոսի յօժարութեամբ վերոյիշեալ
տօլվաթաւորացն գրեցի եւ մօհրեցի»։ Ապա
կը յաջորդեն ստորագրութիւնները Աստուա-
ծատուր վարդապետի, տէր Ներսէսի, Խօյի
Ստեփանոս վարդապետի, Ռէս Մուրատ-
խանի եւ Պետրոս Վրդ. Խոյեցիի (Անդ,
էջ 14)։ — «Մեկիք Պնիկի դստերքս էթարս,
Խաթունս մեր հօրէն մնացած Մակուայ
այգիքն յօժարութեամբ տվաք վախմ ի դուռն
Թադէոս առաքելոյն եւ մեք Սարգարս որդի
էթարին եւ Յովսէփս որդի Խաթունին
վերստին մեր մարց կտակն եւ վասիաթն
հաստատեցաք... թվին ՌՃԾԳ (1704) Հոկ-
տեմբեր Ժ. վերոյիշեալ վարդապետների եւ
այլոց կնքով եւ ստորագրութեամբ առաջի
Անձկու տօլվաթաւորացն» (Անդ, էջ 14)։

Յաջորդ տարիներուն Ս. Թադէի վանքը
դեռ ուրիշ շատ մը դոյքեր ու նուէրներ եւս
կը ստանայ։ Զանոնք վաւերագրերու համե-
մատ համառօտիւ յառաջ բերած է Թօփ-
ճեան, Դադեան վարդապետի հայ. Զեռա-
դիրներու ցուցակին Բ. հատորին մէջ հմմտ.

(էջ 14—16) ²⁰ : Հոն յառաջ բերուած են նաեւ կարեւոր բովանդակութիւնները Ս. Թադէի առաջնորդներէն ոմանց կոնդակներուն : Այդ տեղ էջ 16, Թ. 22, կը յիշուի մեր հարցին

²⁰ 1758ին Սեւում իր այդին «Վախուպ» կ'ընէ Ս. Թադէոսի (Անդ, էջ 14) : 1738ին ԺԵ. Թուման Վախուպ կ'ըլլուի Ս. Թադէոսի :^{*} Անդ, էջ 14 (Թիւ 11) : 1739ին Սանդուխտ Նախավկայ վանուց նուիրատութիւն կ'ընէ (Անդ, էջ 14) : 1749ին Ս. Թադէի կը արուի՝ «յառաջնորդ Մինաս վարդապետին 10 Թուման, որոյ կէսն է Ե. Թումանս» (Անդ, էջ 14) :

Սեւամ «Վախմ» կ'ընէ իւր այդին Ս. Թադէի (Անդ, էջ 15) :

Սաֆար 1772ին իր հայրենական տան կոմի տեղն կը նուիրէ Ս. Թադէի (Անդ, էջ 15) :

«Թվին ՌՄԻԸ (1779) Մարտի Դ. ումն ես Կոհրովանց Ճհանի որդի Պատովս... կըլին վախմ արի սուրբ առաքելուն (այդին) եւ այս եղեւ ի յառաջնորդութեան գերայհոչակ սուրբ Առաքելուն Թաթէոսի Տեառն Եսայիաս աստուածայրան մազրակենցաղ վարդապետին եւ նոթին սուրբ վանից բաղմաշխատ միաբան Գէորգ գերզգօն վարդապետին...» (Անդ, էջ 15) :

«Ի ՌՄԼԴ (1785) թվոջ... Ղափանցի Յաննէս եւ իր կիներ Թադուհի իրենց «տներն հանդերձ պաղչայով» վախմ կ'ընեն Ս. Թադէոսի... «Ի ժամանակին որ էր տեսուչ եւ առաջնորդ Սահակ աստուածայրան վարդապետ»ը (Անդ, էջ 15) :

1797ին Մարգար իր «յօրաբաժին մուլքը» կը ծախէ Ս. Թադէոսի առաջնորդին (Անդ, էջ 15) :

ՌՄԾԵ թուին Սիմէոն Վրդ.ի առաջնորդութեան օրով Նազար «Բ հատ տեղ եւս» իր այլ նուիրատութեանց վրայ կ'ընէ Ս. Թադէի (Անդ, էջ 15) :

ՌՄԾԸ թուին իր աները կը ծախէ Ս. Թադէի... «Ի առաջնորդութեան Տեառն Սիմէոն վարդապետին» (Անդ, էջ 15) :

Մահտեսի Յարութիւն եւ իր կողակիցն Աննա ՌՄՀԻ թուին «Ի ժամանակս Տեառն Բարսեղ արքեպիսկոպոսին եւ առաջնորդի» իրենց հինգ «կտոր տունն եւ առաջի եղեալ խամն» Ս. Թադէի «Վախուպ եւ կտակ» կ'ընեն (Անդ, էջ 15) :

Վարդում իր «հայրենական մլքերն» կը յանձնէ «Ի դուռն Թաթէոսի առաքելոյն ի ձեռն Սահակ վարդապետին» (Անդ, էջ 16) :

շուրջը կարեւոր գրութիւն մը «Թ. 22. պատմական դէպքերի ժամանակագրութիւն է, ԲՃ.ից սկսած մեծ մասամբ Թաղէոս առաքելոյ վանքին վերաբերեալ: 16 Թ. հին նոտրդիր»: Կ'արժէր սոյն գործին հրատարակութիւնը ընել կամ գոնէ կարեւոր դէպքերու յիշատակութիւնը: Դադեանի ձեռագիրներու հաւաքածոն Ս. Թաղէի պատմութեան համար մեծարժէք է:

Դառնալով մեր պատմութեան, ինչպէս նուիրատուութիւններէն կը տեսնուի դեռ մինչեւ 1704 Ս. Թաղէի առաջնորդ է Սարգիս Կաֆայեցի: Անկէ վերջ 1728ին կը յիշատակուի Քաւեցի Յովհաննէս վարդապետը, որուն Առաքել որդի Սիմոնի Թաւրիղեցւոյ կը դրէ՝ «Զ. սալիջան տուի» (Քօսեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Կարնոյ դիւղերու Թ. 9 Ճաշոց):

Ապա 1749ին²¹ արդէն վանահայր է Մինաս վարդապետը²² (արքեպիսկոպոս) յաջորդ Զաքարիա Ղափանցիի (աստ էջ 455). որ Թուին կը լիազօրուի Ս. Կարապետի վանքը վերանորոգելու եւ միաբաններու ապրուստը հայթայթելու — նուիրահաւաքումով (Թօփճեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դադեան Վրդ., Բ., էջ 3): Իսկ 1765ին վանքին առաջնորդ է իբրեւ Մինաս վարդապետի յա-

²¹ Փարսաղան բէկ Թաղէի վանքի միաբան կ'ըլլայ (Բաֆֆի, Դաւիթ բէկ, էջ 783—784):

²² Հմմտ. Թօփճեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դադ. Վրդ., Բ., էջ 14:

ջորդներէն մին Եսայի(ա) վարդապետը²³, որուն օրով Սիմէոն կաթողիկոսի հրամանով Ս. Թաղէի Պետրոս վարդապետը նուիրահաւաքումի կ'ելլէ, սակայն հաւաքածները կը վատնէ եւ նոյն իսկ կը համարձակի Ս. Թաղէոսի աջէն բեկանել ու զայն ծախել (Դիւան, Ը., էջ 292—293) : Կաթողիկոսը թղթով մը Աղբակցիներու եւ Սալմաստցիներու կը դեկուցանէ թէ իրենց «առաջնորդացու» Ստեփանոսի հրահանդ տուեր է «երթալ առ Թաղէոսի առաքելոյ առաջնորդն եւ վեղար առնուլ ի նմանէ եւ լինել վէքիլ վանիցն» (Անդ, էջ 607) :

Սիմէոնի²⁴ յաջորդը՝ Ղուկաս կաթողիկոս 1781 թուին կը դրէ թուղթ «առ միաբանս եւ ժողովուրդս վիճակաց սրբոյ վանից Թաղէոսի» եւ վանքին վէքիլ կը դնէ Պետրոս վարդապետը, յետոյ՝ զինքը անոնց կամեցողութեամբը առաջնորդութեան հասցնելու պատրաստակամութեամբ (Դիւան, Դ., էջ 216) : Բայց յաջորդ տարին անոնց կ'առաջարկուի Ստեփանոս Զուղայեցին առաջնորդ ունենալ, սակայն անոնք Կարսի առաջնորդը իրենց հովիւ կ'ուզեն, բայց անլսելի կ'ըլլան (Անդ, էջ 401) : Ետքէն առաջնորդ կը կարգուի Իսահակ Փառակեցին, որ սակայն «ոչ

²³ Եսայիաս կը դրուատուի իրրեւ «աստուածաբան եւ մարբաղենցադ», ինչպէս իրեն միաբանակից Գէորգ վարդապետը իրրեւ «զերզոն եւ բաղմաշխատ» (անդ, էջ 15 եւ Դիւան, Դ., էջ 331 եւ վերը) :

²⁴ Սիմէոն Եսայիին վանքին համար Տօնացոյց մը կը դրկէ, Դիւան, Ը., էջ 472 :

ըստ առաջնոց առաջնորդացն պարկեշտօրէն վարեցաւ, այլ ճոխարար նորաձեւութեամբ երաց զինքն եւ զվանքն յաչս բռնաւորաց տեղեացն» եւ հետեւանքն այն կ'ըլլայ որ՝ ժողովրդեան զժողոհութեան վրայ Ղուկաս կաթողիկոս զինքը ետ կը կանչէ (Անդ, էջ 538—540, 542) : Սոյն Սահակ իր մասին կը գրէ՝ «Թշուառ հողի մեղապարտ տէր Իսահակ անարժան եպիսկոպոս ՌՄԼԲ (1783) թուին կարգեցայ սրբազան Առաքելոյն Թաղէոսի զերաշնորհ սքանչելագործ սուրբ աթոռոյս յառաջնորդ, քանզի ժամանակն յոյժ դառն եւ զժնդակ էր եւ ոչ գոյր թաղաւոր Պարսից եւ բաղումք էին կեղեքօղք սրբոյ վանքիս եւ ես տառապեալս եւ անընտել զարիպ միայն առնէի մխիթարութիւն ինձ սուրբ Աստուածաշունչ զիրքս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 187) : Իսահակ կը գրէ թուղթ մը առ Ստեփանոս վարդապետ «Թուղթ առ Ստեփանոս վարդապետ, քրիստոսաւանդ ողջունին սիրով. ծանիր հողեւոր եւ վսեմամիտ եղբայր Ստեփանոս ճշմարտախոհ վարդապետ... : Գրեցաւ ի թուականիս մերում ՌՄԼԲ ամին յամսեանն Հոռի ի Ժ. երրորդի ձեռամբ փծուն Իսահակ վարդապետի ի դրան սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի (կը գտնուի էջմիածնի Թ. 462 Ձեռագրի մէջ Թղ. 43—44) : Իսահակ ²⁵ 1785ին Ղափանցի Օվանէսի տները

²⁵ Իսահակ Արղարին ու Իսահակ Փառակեցիին եւ ուրիշ առաջնորդներու եւ Ս. Թաղէի վանքին մասին հետեւեալ յիշատակարաններն իրենց կարեւոր բո-

վախմ կը ստանայ Ս. Թադէի համար (Թօփ-
ճեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Դադ. Վրդ., Բ.,
էջ 15) :

Վանդակութեան համար կը դնեմ՝ «Տէր Իսահակ յա-
ռաջնորդ շինարար վարդապետն հնոց ժամանակաւ
բնակեցեալքն ի գիւղն ժանտարարոյ մարդիքն դուրս
հալածեաց տնովն եւ նոյնիւք վակեաց եւ բազմակնքով
կանոնադրեաց զի մի մտցին ի գիւղն սրբոյ վանքին եւ
ի Թուլադրութենէ յառաջնորդաց չարք ոմանք աստի
անտի փախուցեալ մարդիք, քանզի տեսցէ կանոնադիրն
Տէր Իսահակ շինարար յառաջնորդ վարդապետին եւ
ինքն զգուշ լինիցի վասն որոյ ի սորանէ յառաջ դէտն
եւ միարանից չատն գիւղէն էր եղեալ եւ որքան լաւ
տեղ եւ արտօրեաք սրբոյ վանքին զայն եկամուտ ոչինչ
աշխարհականքն էին տիրապետեալք այնու կողմանէ
աղաղակէին տղէտքն թէ մեր է ի նախնեաց մերոց մեզ
մուլք մնացեալ է եւ այնու վշտացեալ ողորմելի ա-
ւուրս հնձոց մինչեւ Ծ Թ(ու)ման խարճեաց եւ նոցա
վարստակն առաւ եւ տնով դուրս արաւ. զնացին Մա-
կու Մանուչարն, որ Խօյայ էր եկաց նախնին, Ըռէս,
Սարգսի որդիքն Խառակունսայ հուրին (?) Սալմաս-
տու ինչ եւ իցէ չատ փնասակար էին մերժեցան Աս-
տուծով ՌՄԼԶ Թուոյն Յուլիսի ԺԸին։ Յուժ չա-
րաչար թշնամի Բ որ գիւղացիք սրբոյ վանքին Թա-
դէոսի առաքելոյն այլ առաւել չարագոյն չիք նոյնեալ
որդի Մանուչարն եւ անիծեալ Նեոան որդի Մկրտիչն
միշտ չարութեամբ ի ժամանակի Եսայի վարդապե-
տին իրրեւ զգազան կերեալ էին եւ պէսպէս փորձանս
յարուցեալ ի վերայ սրբոյ վանքին ձեռամբ Մակուայ
Խուլթանին եւ երբ եկն Փառակեցի Տէրն Իսահակ շի-
նարար վարդապետն յառաջնորդ որքան կարաց կար-
կեաց զբերանս չարեաց եւ այնու պատճառաւ չատ
ձանձրութիւն կրեաց ի չարեաց Խ. տարուան խանդա-
րեալ բարին կամէր ի լոյս ածել ողորմելին ՌՄԼԵին»
(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակ., Երեւան 971,
էջ 187—188. Ժողովածու) :

«Մկրտիչ եպիսկոպոսի ժամանակն է չինեալ եւ
Փիլիպպոս կաթողիկոսի սուրբ Թադէոսի առաքելոյ
տաճարն թվին ՌՂԹ. եւ դարբասն ՌՃԲ։ Երբեմն զբն
այլ ոմանք թէ Յօսէփ եւ կամ արդար Իսահակ վար-
դապետքն են չինեալ, բայց թէ Դաւիթն ասես իրաւ է։
Եւ տաճարն միայն վերստին չինօղ եւ նորոգող Զաքա-
րիայ եպիսկոպոսն է պարոն Մանուէլի որդի եւ որպէս

Ապա Ղուկաս կաթուղիկոս Թաղէի առաջնորդ կը կարգէ Գէորգ վարդապետը (Եպիսկոպոս) եւ անոր նկատմամբ յատուկ սէր ու համակրանք ունենալով դիմում կը կատարէ Խոյի խանին, որ դիւրութիւններ ընծայէ անոր վանքին բարեղարդութեան համար (Դիւան, Դ., էջ 563—565, հմմտ. աստ՝ էջ 453) : Գէորգ կաթուղիկոսական հերձուածի ատեն կարապետ վարդապետի հետ Դանիէլ կաթ.ի կողմը կ'ըլլայ (Դիւան, Դ., էջ 234 եւ 235) : Եւ այս պատճառով ալ Դաւիթ կաթուղիկոսէն իր առաջնորդական աթոռէն կը զրկուի, սակայն յետոյ նոյն կաթուղիկոսը զինքը վերստին իր աթոռին վրայ կը հաստատէ (Դիւան, է., էջ 348—351) : Գէորգի իբրեւ յաջորդ Դաւիթ ժողովրդեան ցանկութեան վրայ կ'ուղէ կարգել «ղԱռաքել վարդապետ» (Անդ, էջ 423) :

զրեալ զայ աջ կողմն ի վերայ աւազանին տեղոջն» (Նոյն՝ Անդ, էջ 185) :

«Թվ. ՌՄԼԵին Փառակեցի տէր Իսահակ արքեպիսկոպոսն եւ առաջնորդ սուրբ աթոռոյն Թաղէոսի ձեռնադրեալ ի Սիմէօն սրբազան կաթուղիկոսէն մինչեւ վերոյ զրեալ թուոջն Գ. ամաւ առաջնորդ եղեալ էր» (Նոյն՝ Անդ, էջ 216) :

«Բուրաստանս իմաստասիրական յիշատակ է Իսահակ վարդապետին Մակուեցւոյ առաջնորդի սուրբ Աթոռոյն Թաղէոսի սուրբ Առաքելոյն... : Ի կենարարին թվկնի ՌՈՂԷ ամի եւ ի մերումս թուահաշուութեան ՌՃԻՁ զրեցաւ ձեռամբ իմով» (տարբեր դրով)՝ «Վերոյդրեալ Իսահակ Արդար յառաջնորդ Լուսահոգի վարդապետին տեղն արժանուն աջորդ եղէ անարժան հող ի մոխիր Իսահակ Եպիսկոպոս Փառակեցի ՌՄԼԱին... : ՌՄԼԴ թուոջն զրեցի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 340, 35, Բանք Իմաստասիրականք Ստ. Լեհացւոյ) :

Բայց ետքէն առաջնորդ կը դնէ Սիմէոն վարդապետ (արքեպիսկոպոս), որ ինչպէս վանքին ու եկեղեցւոյ նկարագրութեան մէջ յայտնի կը տեսնուի, չատ մեծ արժանիք ունի Ս. Թադէի վրայ: Նա 1810ին թղթով մը «ի հրաշագարդ դրանէ եւ ի դիր մաքուր սրբոյ շիրմէ լուսածորան եւ ի աստուածաբնակ դերամաքուր եւ դերահրաշ դամբարանէս նախկին Լուսաւորչին մերոյ եւ ընտրեալ մեծի սրբազնասուրբ Առաքելոյն Թադէոսի» իրրեւ առաջնորդ եւ արքեպիսկոպոս կը լիազօրէ Առաքել վարդապետը հանդանակութիւն ընելու՝ պատմելով վանքին Պարսիկներէն կողոպտուիլն ու աւերուիլը. կը խոստանայ շինել ջրաղաց, տնտեսատուն, սեղանատուն եւ միաբաններու սենեակներ (Թօփճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Դադ. Վ., Բ., էջ 16):

Սիմէոն²⁶ ուժեղ կամքով զործի կը ձեռնարկէ, կը նորոգէ եկեղեցին, առաջնորդաւորան ու ուրիշ սենեակներ, սակայն հակառակ այնքան ծանր աշխատանքին ու չատ ծախքին արդիւնքը այնքան մեծ բան չըլլար (Պրանկեան, Ատրպատական, էջ 30 եւ 38):

²⁶ Սիմէոնի օրով վանքին նուէր կը տրուին քանի մը կալուածներ հմմտ. Թօփճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Դադ. Վ.ի, Բ., էջ 15—16): — Մ. Խորենացւոյ պատմութեան Ձեռագրի մը պահպանակին վրայ կայ՝ «Վարպետ Գալուստն ետ Սիմէոն վարդապետս առաջնորդ սրբազան առաքելոյն Թադէոսի ի յիշատակ ծնողացն թուին ՌՄԾԷ» (Մ. Խորենացու Պատմութեան քննական հրտ., էջ ԽԴ յառաջարան. հմմտ. Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 20):

Վերջին շրջանի առաջնորդներէն յիշենք
Համառօտիւ՝

1. Իսրայէլ, որ միանգամայն Ատրպատա-
կանի առաջնորդն էր եւ Ներսէս Աշտարա-
կեցիի քաղաքականութեան հակառակ (հմտ .
Ս . Բարթողիմէոսի վանքը եւ Աճէմեան Հայկ ,
Պատմութիւն Արամեան Աղղային դպրոցի ,
Թաւրիզ , էջ 12) :

2. Բարսեղ արքեպ . Կեսարացի , աղղե-
ցիկ անձ մը , որ կը ջանայ Ատրպատականի
առաջնորդարանը Ս . Թաղէոսի վանքէն Թաւ-
րիզ փոխադրել , սակայն չի յաջողիր : Անիկա
թղթով մը վանքին շինութեան համար վար-
դապետ մը դրամ հաւաքելու կը դրկէ եւ
անոր մէջ կ'ըսէ՝ «Ահա այս եօթ ամէ որ
սկիզբն արարեալ եմք սրբոյ վանիցս հիմնար-
կութեան , եւթն ամս եւս հաղիւ կարեմք
չորհիւ Տեառն գլխաւորել . . . այս է ձեւ սո-
րին (տաճարին) քառանկիւնի լայնութեամբ
եւ խաչանիչ խորանօք , անհամար բարձրու-
թեամբ եւ հնդեակ կաթուղիկէիւ , չորորդ
սիւնք ի միջի եւ յեօթն սեղանք զանազան յօ-
րինուածովք ի հիմանց մինչ ի վեր ձիւնա-
փայլ սպիտակագոյն քարիւ . . . սրբատաշ քե-
րեալ» (Թօփճեան , Յուլ . հայ . Ձեռ . Դադ .
Վրդ . , Բ . , էջ 16 , ուր եւ թուղթ նորին առ
քահանայս Թմպուլ գեղջ եւ նուիրատուու-
թիւններ , էջ 15) :

3. Նիկողայոս Կարբեցի, որ Ս. Թադէի եւ Ս. Բարթուղիմէոսի վանքերու առաջնորդութիւնները կը միացնէ եւ առաջնորդարան մը կը շինէ Թաւրիզի մէջ, որ Ներսէս Աշտարակեցիին քաղաքականութեան հետեւող եղաւ, եւ մեռաւ 1850ին (Աճէմեան, Անդ, էջ 12—20 եւ Թօփճեան, Յուլ, էջ 12) :

4. Սահակ եպ. Սաթունեան, որ Աշտարակ ծնած է 1791ին եւ 1850ին Ներսէս Աշտարակեցիէն Ս. Թադէի եւ Ատրպատականի առաջնորդ կը նշանակուի : Նա առաջնորդական աթոռը Ս. Թադէի վանքէն մշտապէս Թաւրիզ կը փոխադրէ եւ Ղարապաղի Ժողովրդեան անոր բրած նուիրատուութեանց համար շնորհակալութեան թուղթ կը գրէ : Լաւ դործունէութիւն ունեցած է. կը մեռնի 1857ին (հմմտ. Աճէմեան Հ., Անդ, էջ 20—52, Թօփճեան, Յուլ, էջ 16—17. Ֆրանդեան, Ատրպատական, էջ 35) :

Վերոյիշեալներէն զատ Ս. Թադէի վանքի վանահայր եղած են Փիլիպպոս ²⁷, Յովհաննէս Բաղունի, Ես. Յովսէփեան եւ Նաթանայէլեան, Գ. Նալբանդեան, Պ. Ղազարեան եւ Դանիէլ Զատոյեան վարդապետները (հմմտ. Աճառեան, Յուլ. հայ. Ջեռ. Թաւրիզի Թ. 56.

²⁷ Փիլիպպոսի օրով Մելիք Միրզայ Ս. Թադէի Տօնական մը կու տայ եւ կարապետ արեղայ անկէ կը հեռանայ (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ջեռ. Թաւրիզի, էջ 121) :

Ֆրանգեան, Ատրպատական, էջ 33—41. Մուրճ, 1902, Թ. ԺԲ., էջ 40, 1903, Ը., էջ 134, 136. Տաթեւ Տարեգիրք, 1929, էջ 365. Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի Կ. Պ., 1927, էջ 387. Մշակ, 1902, Թ. 52. Ասպարէզ, 1939, Թ. 1871. Երնջակ, էջ 203) :

Արտազու Ս. Թադէի վանքը, ուր պահուած է եղեր վարդան Մամիկոնեանի ճկոյթը (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 26), թէեւ ստէպ աւերումներու ենթարկուած է, սակայն բարեբաստօրէն ունեցած է դործնական եւ կարող վանահայր-առաջնորդներ²⁸, որոնք զայն վերանորոգած են : Ժողովուրդն անոր հետ կապուած էր իբրեւ Արտազի առաջնորդարան-եպիսկոպոսարանի հետ եւ հաւանօրէն այդ պատճառով ալ անոր դրամական ու հողային առատ նուէրներ ու նպաստներ ըրած : Ս. Թադէի վերաբերեալ գիւղերն էին՝ Մըզրա, Իւմրիգաշ, Ղարաքիլիսա, Դիպակդաշ, Աղբուլաղ, Ղարաթուլքի, Սոնա-Բուլաղ, Աղդաշ, Մահլաղան, Ղուրուղ, Նուշիկ, Քէոհրեւան, Չորս, Ռահան (Ֆրանգեան, Ատրպատական, էջ 31. Մուրճ, 1903, Ը., էջ 127) : Դարձեալ ունէր

²⁸ Արտազի Ս. Թադէոսի առաջնորդին ձայնը հարկաւոր էր կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ (Դիւան, Ե., էջ 245) :

եւ ունի դեռ վարելահողեր եւ անտառներ ,
 արտեր ու դաշտեր , այգիներ եւ տներ (Ֆրան-
 դեան , Ատրպատական , էջ 31 . Էփրիկեան ,
 Բնաշխ . Բառարան , Բ . , էջ 3 . Արարատ ,
 1898 , էջ 38—40 , Բաֆֆի , Խամսայի մելիքու-
 թիւներ , էջ 260 . Վաճառական , 1866 , էջ 68 .
 Արշ . Արարատեան , 1866 , Թ . 790) :

Ս . Թադէի արդի վիճակը շատ աղաւա-
 դելի է : Անխնամ ձգուած (Պալքանեան Մա-
 մուլ , 1941 , Թ . 515 , հմմտ . եւ վերը) :

Է.

ՆԱԽԺԱՌԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Նախճաւանի կամ Նախջեւանի դաւառը
կանխաւ վերաբերած է Վասպուրականի եւ
ապա մաս կաղմեր է Սիւնեաց նահան-
գին (Հմմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն,
էջ 217—223, եւ Ալիշան, Սիսական, էջ 473—
522) : Այստեղ նկատողութեան պիտի առ-
նուին այս դաւառին Աստապատու Ս. Ստե-
փանոսի եւ Մաղարդի Նախավկայի վան-
քերը, որոնց երկուքին հիմնարկութիւն-
ներն ալ աւանդութեան համեմատ հին են :
Սմբատեան Մաղարդու կամ Մարղարթի
վանքը Երնջակի մէջ կը դնէ եւ Շահապու-
նեաց վանքերը Նախիջեւանի վանքերու թւին
մէջ կ'առնու (Երնջակ, էջ 484—487) : Մենք
հետեւելով Հ. Ալիշանին միայն վերոյիշեալ
վանքերու մասին պիտի խօսինք, բայց նախ
քանի մը հակիրճ տող պիտի նուիրենք Աս-
տապատի եւ Աբբասապատի մերձ շինուած
Ս. Յովհաննէս կուսաստանին եւ Ս. Վարդան
վանք—եկեղեցւոյն :

Ն Ա Խ Ճ Ա Ի Ա Ն Ի Վ Ա Ն Ք Ե Ր Ը

1. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՎԱՆՔԸ

Աստապատի մերձ՝ Աբբասապատ ամ-
րոցէն բաւական հեռու կը գտնուի Ս. Յով-
հաննէսի կուսաստանը, շինուած կոփածոյ
քարով, օժտուած դաւիթով եւ շրջապատուած
պարիսպով: Անոր շինութեան մասին տեղե-
կութիւններ կը պակսին, իսկ աւերումի
նկատմամբ կ'աւանդուի թէ՛ Աբբաս Միրզայ
պարսիկ դահաժառանգը զայն քանդել տուած
է՝ իր ամրոցը շինելու համար եւ այդ առ-
թիւ դմբեթի խաչը՝ որուն մէջ ամփոփուած
էր Ս. Արիստակէսի աջը, ասորի մը կը հա-
մարձակի վար նետել, բայց բարեբաստօրէն
Խաչատուր վարդապետ ժամանակին իրադեկ
ըլլալով մասունքը Կարմիր վանքը կը փո-
խադրէ (Ազգր. Հանդ., 1907, էջ 149): Այսօր
Ս. Յովհաննէս աւերակներու կոյտ մըն է:
Քանի մը գերեզմանաքարերու վրայ դեռ կը
տեսնուին արձանադրութիւններ: Այսպէս
մարմարիոնէ գերեզմանաքարի մը վրայ
դրուած է՝

«**ՌՃՀ** (1721) Այս է տապան արձան յայտնի -
 Խոճայ Վարդանայ բարեպաշտի
 Որ է աղղէն կուսանեանցի .
 Խոստմամբ սորա զաւելթս շինի
 Որ է եղբայր պարոն Արղմանեանի .
 Եւ են որդիք մահտեսի Պողոսի .
 Աստ տէր հանդեաւ յոյսն բարի ,
 Որք հանդիպիք տուք ողորմիս
 Աստուած զձեզ ողորմեսցի» :

Ուրիշ գերեղմանաքարի մը վրայ կայ՝
 «Այս է տապան **Շա** է տիպարի կին Խանու-
 մին դստերն Խոռմսին , որ է յերկրէն Գեն-
 տուցի գեղն կը նեղայ» : Ուրիշի մը վրայ՝
 «Այս է տապան Ս...րու որդի Թումին» :
 Դարձեալ՝ «Յիշատակ է սիւնս Գ... ճանի
 որդի... ումին... ծնողացն Մարգարին ,
 որդւոյն... եւ Թամարին կողակցին Թ. ՌՃ»
 (Ս. Յովհաննէս կուսաստանի մասին հմմտ .
 Շահխաթունեան , Ստորադրութիւն , Բ . ,
 էջ 301 . Ալիշան , Սիսական , էջ 510 . Աղղր .
 Հանդ . , 1907 , ԺԵ . , էջ 148—149 , Ճոաքաղ ,
 1860 , էջ 136 եւ Բնաշխ . Բորն . , Ա . , էջ 257) :

2. Ս. ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Աբբասապատ ամրոցի հիւսիսային կողմը
 «արձանած է ամայի Ս. Վարդան անունով
 վսեմ եւ հոյակապ վանքը» (Տէր Աւետիքեան ,
 Տեղադրական նամականի , Թիֆլիզ , 1889 ,
 էջ 13—14) : Եկեղեցւոյն երկարութիւնն է 28 ,
 լայնութիւնը՝ 20 եւ բարձրութիւնը գրեթէ

35 արչին : Փոքր մաս մը շինուած է կարմիր քարով . իսկ մեծ մասը թրծուած աղիւսով : Քառակուսի չորս սիւներու վրայ կը բոլորին արաբական կամարներ , որոնց անկիւններու մէջ նկարուած են չորս աւետարանիչները : Կամարներու վրայ կը կենայ մանեակ մը , որ կը կրէ դմբէթ մը , զարդարուած 12 պատուհաններով : Եկեղեցւոյն մէջ կան չորս նեղ եւ երկար պատուհաններ եւ երեք դուռ : Սեղանը զարդարուած է երկու շարք արաբական կամարակապ պտրհաններով (պատուհանանման խորշ) : Ունի երկու կրկնայարկ խորան եւ ճոխացուած է բաղմաթիւ պատկերներով : Գաւիթը շինուած է սրբատաշ քարերով :

Ս . Վարդան եկեղեցի է եւ որ սակայն իբրեւ վանք ալ յիշատակուած է , հաւանօրէն եկեղեցականներու բաւական շատ բնակարան ունենալուն համար , այս պատճառաւ այսքան համառօտ : Բայց հպանցիկ ըսեմ որ՝ շատ մը ձեռագիրներ գրուած են «ընդ հովանեաւ սուրբ Վարդանի» (զ . օ . հմմտ . Յովսէփեան , Քարտէզ հայ հնագրութեան , էջ 37 . Սմբատեան , Երնջակ , էջ 128 . Հ . Ն . Ակիւնեան , Հաւաք . Յիշատ . 1369 , 1698 եւն) եւ ունի բաւականաչափ արձանագրութիւններ (հմմտ . Շահխաթունեան , Ստորագրութիւն , Բ . , էջ 302—304 . Ալիշան , Սիսական , էջ 507—508 . Ազգր . Հանդ . , 1907 , ԺԵ . , էջ 146—148 . Փափագեան , Հնութիւնք հայրենեաց , Դ . , Թ . 303) :

Աստապատի վանքն է Ս. Ստեփանոս, որ քաղմանուն վանք մըն է :

Կ չուած է Ս. Ստեփանոսի վանք, որովհետեւ համանուն սուրբին նուիրուած է, եւ ունի յուսատու մակդիրը՝ խնդրակատար Ս. Ստեփանոս, «որովհետեւ ժողովրդական հաւատը մեծ զօրութիւն է վերադրում նրան, ամէն խնդիր կատարում է նա» (Ազգ. Հանդ., 1907, ԺԵ., էջ 150) : Անուանուած է՝ Քարատակի վանք, վասն զի տակը ամբողջովին քար է : Յորջորջուած է Կարմիր վանք, «սակս կարմրագոյն քարանց շինուածոցն» (Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 297) կամ ժողովրդական աւանդութեան համեմատ «Աւարայրի ճակատամարտից վիրաւորներին բերել են այստեղ եւ նրանց արիւնով կարմիր է ներկուել վանքի դաւիթն ու սանդուղքները» (Ազգ. Հանդ., 1907, էջ 150) :

Թուրքերէն եւ Ռուսերէն ստացած է Կըլլ-վանք անունը, որովհետեւ համանուն հայաբնակ գիւղին քովերը կը գտնուի, իսկ Աստապատու վանք անունը կը կրէ, վասն զի սոյն հանրածանօթ ու հռչակաւոր գիւղաքաղաքին վանքն է (Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 297. Ալիշան, Սիսական, էջ 511. Ազգ. Հանդ., 1907, էջ 150) :

Մենաստանն ու իր եկեղեցին շինուած են՝ «Ի հիւսիսային ստորոտս քարուտ ինչ լերին յարեւելեան եզեր Երասխայ. ի սպա-

սուածս դաշտին Նախիջեւանայ եւ Աստա-
սպատու, որք անկանին ի հիւսիսակողմն մե-
նաստանին» (Շահխաթունեան, Ստորագրու-
թիւն, Բ., էջ 297) :

Կարմիր վանքը կառուցուած է փոքր մա-
սով մը տաշած կարմիր քարերով եւ մեծ մա-
սովը թրծած աղիւսներով : Եկեղեցւոյ եր-
կայնութիւնն է 24 արշին, լայնութիւնը՝
19 արշին եւ բարձրութիւնը՝ 21 արշին : Տա-
ճարն արտաքուստ չափազանց պարզ է : Ամ-
բողջ զարդարանքը կը կազմեն՝ երեքական
արաբական կամարներ իւրաքանչիւր պատի
վրայ եւ երկու բարձրաքանդակ հարաւային
պատին մէջ : Սակայն ներքուստ սիրուն է եւ
ճոխ իւղաներկ պատկերներով : Երկու ամ-
բողջական եւ վեց որմնասիւններու վրայ կը
բոլորին արաբական կամարներ իրենց վրայ
կրելով բարձր դմբէթը : Ունի հինգ հատ քա-
ւակուսի պատուհան : Ասոնցմէ զատ ութ
փոքրիկ լուսամուտ կայ դմբէթին ներքին
կողմը, եւ ասոնց միջեւ նկարուած են իրենց
մակադրութեամբ Ս. Ս. Սեղբեստրոս, Թէո-
դոս Թադաւոր, Ներսէս, Աբղար արքայ,
Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Մեծն Կոստանդիա-
նոս : Այս պատկերներէն վար կամարներու
անկիւնները նկարուած են չորս աւետարա-
նիչներու պատկերները : Սեղանը զարդա-
րուած է նկարովը Տիրամօր, որ դրկին մէջ
ունի Յիսուս : Բոլոր պատկերներն ալ դե-
ղարուեստական կարեւոր արժէք մը չեն ներ-
կայացներ եւ վերջին ժամանակի դործեր

են : Եկեղեցին ունի երկու խորան եւ դադանի պահարան մը՝ եկեղեցւոյ տակը : Այդ պահարանին մէջ կը պահուին վանքին սրբութիւններն ու դանձերը : Եկեղեցւոյ դուռը կը դանուի արեւմտեան կողմը եւ դաւթին կամ դանդակատան մէջ կը բացուի : Վերջնոյս երկարութիւնը 14 արշինէն եւ լայնութիւնը 9 արշինէն քիչ մը աւելի է : Շինուած է տաշուած քարերով եւ թրծուած աղիւսներով : Երկու ամբողջական եւ վեց որմնասիւներ ժամանակին իրենց վրայ կը կրէին դմբէթը , որ 1840ի երկրաշարժին կործանած է : Գաւթին մէջ կան վեց տապանաքարեր , որոնցմէ միայն մէկուն վրայ մնացած է տապանադիրը կրող մարմարեայ քարը , որ ցոյց կուտայ թէ՝ հոն թաղուած է 1666ին վերանորոգիչ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը : Գաւթին հարաւային դրան ձակատին կայ բարձրաքանդակ մը , որ կը ներկայացնէ վանքը եւ հոգեւորական մը՝ ձեռքին մէջ բուրվառը : Այն գաւթին դմբէթի քարերուն մէջ եղած են երկու առիւծանման արձաններ , որոնք ժամանակ մը դարպասին մէջ պահուած էին եւ ետքէն Նախիջեւանի խանն իր պալատը տանել տուած է :

Եկեղեցւոյ շուրջը կան բաւականաչափ երկյարկանի սենեակներ միաբաններու եւ ուխտաւորներու յատկացուած ու դոմ , շտեմարան եւ խոհանոց :

Վանքը շրջապատուած է քառակուսի հաստ , բարձր եւ չորս աշտարակներով ամ-

բացած պարսպով, շինուած տաշած քարերով :
Արեւելեան կողմը կայ երեք դարպաս (Ազգ. ,
Հանդ. , 1907, էջ 152—153) ¹ :

Շահխաթունեան կը գրէ՝ «Շրջապատ
պարիսպ մենաստանիս կառուցեալ է ի
կարմրագոյն խարտեալ քարանց բաւականա-
չափ բարձրութեամբ, մանաւանդ հիւսի-
սայինն սակս առաւել ցածուն զրութեան
տեղւոյն. ունի եւ բրդունս նմանապէս ի տա-
շածու քարանց, սենեակքն առ արեւմտեան
եւ հիւսիսային պարսպօքն են ըստ առաւել
մասին քարաշէն եւ կամարակապ՝ կրկնայարկ
եւ եռայարկ, իսկ միւս շէնք կացարանացն
փայտածածք, յորոց բազումք քայքայեալ,
աւերեալ կան բաց ի սակաւուց հարկաւոր
եղելոցն : Այս պարիսպ զովով երկար քառան-
կիւնի յարեւելից յարեւմուտս բաժանեալ է
յերկուս. ի բաժնի անդ արեւմտեան է տա-
ճարն եւ կացարանք միարանիցն քարա-
շէնք հանդերձ պարսպօքն. իսկ յարեւելեան
բաժնի տեղիքն անասնոց. եւ վերաբերելոցն
այնց. միակ պարիսպն որ բաժանէ զմենաս-
տանն յերկուս զովով ի հողոյ՝ քայքայեալ է
ինքնին, իսկ քարաշէն կամար դրան նորա
կայ յամբողջութեան եւ ի միջոցի անդ կա-
մարին եւ վերին բարաւորի դրանն եղեալ կայ

¹ Հմմտ. Յ. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն,
Բ., էջ 297—304. Ալիշան, Սիսական, էջ 507—514.
Փափաղեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., 304 եւ Բազ-
մալէպ, 1900, էջ 156—159 ու Բնաշխ. Բառարան, Ա.,
էջ 253—257) :

խաչվէմ, յորոյ երկոսին կողմանս եւ անդր ի ներքոյ կամարին ի կիսաբոլորակին դրի արձանադիր նորոգութեան պարսպացն յայս ձեւ օրինակի. «Ի ժամանակս Պարսից արքային Շահասպասի եւ Պօղոս վարդապետս, Թումայ եպիսկոպոս առաջնորդ ե... ճող քարերոյս զՅովանէս արք... Եւ մեք աստապատեցի քահանայք եւ ժողովուրդք նորոգեցինք զպարիսպս զայս եւ ընկերօքս իմ շինեցինք զպարիսպս ի հիմանց կամաւն ամենակալին Յիսուսի...»: Արտաքին մեծ դուռն արեւելեան պարսպի մենաստանիս մերձ յանկիւնն յարեւելեան հիւսիսոյ կայ յամբողջութեան եւ է ընդարձակ կամարադործ ի տաշածոյ քարանց եւ անդ ի միջոցս բարաւորի դրանն եւ կամարին եղեալ կայ խաչվէմ եւ ի պատուանդանի խաչին է դրուած այսպիսի՝ «Սուրբ Խաչս բարեխօս է եւ յիշատակ է պարսպիս վերակացու Յովանէս վարդապետին եւ ծնողացն Մալխասին, Ղզէթարին եւ քվերն Շահ-փարվարին, թվին ՌՃԾԶին (1707)»: Զայս արտաքին արեւելեան պարիսպ եւ դմասն ինչ ի հարաւային պարսպէ մինչեւ ցսոյն վերոյիշեալ մեծ դուռնն կամարակապ եւ քահկել ի մերում ժամանակի արքայորդին Պարսից Ապպադի միրզայ եւ տանել հիմնովին դքարինսն ի պէտս շինութեանց պարկէն փոսի (խանդակ) ամբոցին յիւրմէ կառուցելոյ ի բուն տեղւոյն զիւղաքաղաքին Աստապատու, որպէս եւ զեկեղեցի մենաստանին կուսան կանանց, որ ընդ մէջ այսր մենաստանի եւ

Աստապատու» (Շաշխաթունեան, Ստորա-
դրութիւն, Բ., էջ 299—301) :

Հիները կը ջանային վանքերը պարիսպ-
ներով շրջափակել ու ամրացնել զիտնալով
որ՝ անոնք միշտ ենթակայ էին թշնամիներու
ասպատակութիւններու եւ յափշտակութիւն-
ներու : Վանքերը պէտք էին ամուր ըլլալ
նաեւ ժողովրդեան համար, որպէս զի ար-
հաւիրքներու ատեն այն տեղեր ասպաստանիլ
կարենար :

Ս. Ստեփանոսի տաճարին եւ դաւթին
մէջ թաղուած են քանի մ'անհատներ,
որոնցմէ ոմանց տապանադրերը բարերաս-
տօրէն կը կարդացուին, ոմանցը էղծուած
են եւ ոմանք ալ շունին կամ մարմարեայ
քարերը փախցուած են : Գերեզմանաքարի
մը վրայ կը կարդանք՝ «Այս է տապան Զա-
քարիա վարդապետին թվ. ՌՃԹ» (1660) :
Եկեղեցւոյ հարաւային գերեզմանի տապանա-
դիրն է՝

«Այս է տապան դամբարանի
Տեառն Յակոբայ վարդապետի .
Այս բարունոյս մերոյ վեհի
էին աղինք արք երեքի ,

Աստուածատուր , եւ Պալոն , եւ Թեդոն , որդի
սոցին ծախիւք վէմս կաղմի եւ կափարիչէն
էլ շիրմի թվ. ՌՃԻԲ . Պալոնի հայր Հայրա-
պետ , Թեդոնի որդի Նուրիջան , Աստուածա-
տուրի որդի Ավաք» (այս վերջին մասերը

«Պալոնի հայր» բառերէն սկսած գերեզմանա-
քարի կողքերուն վրայ դրուած են) :

Գաւթին մէջ կայ Յովսէփ Աստապատ-
ցիին գերեզմանը՝

«Յայսմ տապանի կայ պահեստի ,
Յովսէփ քաջ եպիսկոպոսն արհի ,
Որ է տեղեալ Աստապատցի ,
Նորոգող բաղմաշխատ այսմ ուխտի ,
Աշակերտն Յակոբայ մեծի ,
Որ կայ ի դուռն խորանի ,
Առ Տէր հանդեալ ՌՃԾԵ .ի
Յաւուր սրբոյ մեծի Զատկի» :

(Շահխաթունեան , Ստորագրութիւն , Բ . ,
էջ 298—299 . Ալիշան , Սիսական , էջ 511—
512 . Աղգր . Հանդ . , 1907 , էջ 154) : Բաց
աստի կան թուականներ (այսպէս «ՆԻԶ» ,
«ԶԻԶ») , առանց արձանագրութիւններու ,
կամ աւելի ճիշդը արձանագրութիւններն
եղծուած են եւ կամ փախցուած . տեղ մը
կայ՝ «Թվ . ԶԻ . Աստուած ողորմի ապաշխա-
րողին» եւ այլուր՝ «Թվ . ԶԼ . Ես Յոհան
կանգնեցի զ(խաչ)ս հաւր Աթանասի եւ
մաւրն . . . » :

Աստապատի Ս . Ստեփանոսի վանքի
հիմնարկութեան ժամանակն ու պարագա-
ները անծանօթ կը մնան : Հ . Ալիշան կը գրէ՝
«Յայտ է թէ հին է առաջին շինութիւն եկե-
ղեցւոյս կամ վանացս , ըստ ոմանց ի Զ . դա-
րու կառուցեալ . յիշի ի Բաբղենեան կոն-
դակի յամին 976 եւ դտանի նոյն թուականաւ

խաչվէմ մի աղուցեալ յաջմէ զրան տաճարին ,
միայն զթիւն ունելով . ի թվ . ՆԻԶ : Յայ-
լում վիմի ԶԻԶ (1277) թուական» (Սխա-
կան , էջ 511) : Բարդէնեան կոնդակին մէջ
կը գրուի՝ «Աստապատ եւ իւր վանքն» եւ
նոյն բանաձեւը կը գործածուի դեռ ստէպ
Նախավկայի (Մաղարդայ) վանքին համար
գրուած կոնդակներու մէջ (հմմտ . Մաղար-
դայ Նախավկայի վանքի կոնդակները) : Թուի-
մաս Արծրունին ալ ունի՝ «Վիդդ . . . որսա-
ցեալ զնախարարս աշխարհիս Հայոց արար
հրկէզ զամենեւեան ի քաղաքին Նախճաւան
եւ յաւանին Խրամի , որ է ի ներքոյ Աստա-
պատոյ վանացն , յեղր Երասխայ . . . » (Պտմ .
Արծր . , էջ 105) :

Անուանին Սարգիս վարդապետ «ունէր
գտուրբ ուխտն Աստապատոյ» , բայց անկէ
կ'անցնի «ի մայրաքաղաքն վանսն Սուխա-
րայ» (Թովմ . Մեծով . Պտմ . , էջ 16 , 35) :
Գ . Տաթեւացւոյ աշակերտներէն Աւետիս «ի
յԱստապատէ» է (Անդ , էջ 51) : 1578ին²
Սահակ զրիչ կը գրէ Աւետարան մը ի վանս
Աստապատոյ (Սմբ . Երնջակ , էջ 144) , որ
սակայն ճիշդ չէ : Թուականն ըլլալու է 1676
կամ 1678 (հմմտ . վարը) :

Պօղոս Մոկացի շինարար վարդապետին
գործունէութիւնը նաեւ Աստապատի վրայ

² Զիթ թուին Յակոբ զրչի ձեռքով Աւետարան
մը կը գրուի «ի վանս Ս . Ստեփանոսի» (Սմբատեան ,
Երնջակ , էջ 314) , բայց չէ նշանակուած թէ ո՞ւր կը
գտնուի այն :

կը տարածուի՝ «Եհաս մինչ ի դիւղաքա-
ղաքն Աստապատ եւ նախ զնոցին վանքն
շինեաց, որ յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի Նա-
խավկային է, ամուր սլարսպիւ եւ երկաթա-
պատ դրամբք» (Առ Դաւր., էջ 270, հմմտ.
վերի արձանագրութիւնը)։ Պօղոս վար-
դապետ ասլա կը ձեռնարկէ նաեւ դիւղին
եկեղեցին շինել եւ զայն ընդարձակելու հա-
մար կը ստիպուի արեղաներու յարակից
խցերը կործանել։ Արեղաները եղածէն
դժգոհ՝ «զնացեալ ի վանքն առին զեպիսկո-
պոսունսն եւ եկին ի դիւղն եւ արարին աղ-
մուկ մեծ»։ Վարդապետն երկպառակութեան
դուռը լայնօրէն շքանալու բարի մտքով
այլուր կը մեկնի, բայց ժողովրդեան աղա-
շանքներուն ունկնդիր կը վերադառնայ ձեռ-
նարկը յառաջ վարելու։ Այն ատեն «արե-
ղայքն եւ եպիսկոպոսունքն իբրեւ տեսին թէ՛
ինքեանք ոչ կարացին ստնանել վարդապե-
տին զնացեալ ի Դարաշամբ եւ զամենայն
եպիսկոպոսունս Նախավկայի վանացն միա-
բանեալ ընդ ինքեանս եկին ի վերայ վարդա-
պետին» (Անդ, էջ 270—271)։

Պօղոսի օրով առաջնորդ է Թումայ եպիս-
կոպոս (հմմտ. վերը), իսկ 1661ին³ կը յի-
շուի Յակոբ առաջնորդ Նախիջևանի, որուն
«բով «ձեռամբ Աւետիս» դրչի կը դրուի
Յայսմաւուրք մը «...յերկիրս Նախիջևան ի

³ 1643ին կը յիշուի Յակոբ վարդապետ Աստա-
պատցի (հմմտ. ասլա Ս. Թովմասի վանքը յԱղուլիս)։

դիւղաքաղաքս որ կոչի Աստապատ ընդ հովանեաւ սրբոյ Նախավկային սրբոյն Ստեփաննոսի եւ սրբոյն Յովհաննիսի եւ առաջնորդի սորին նահանգի Յակոբ վարդապետի նաեւ քաջ ըաբունապետի ⁴» (Սմբ. Երնջ., էջ 134, հմմտ. էջ 266—268) :

Յակոբ շինարար առաջնորդ եղած է՝ «Ծերունի մաքուր աղանին կուսութեամբ պերճացեալն եւ հողով բարդաւաճեալն Յակոբ վարդապետ Աստապատեցի, որ եւ սա այս սրբանուէր եղբայրս մեր զվանքն Աստապատու, որ ի վերայ Երասխայ կայ ի կատարս քարանձաւին, շինեալ սլայծառացոյց զբովանդակն, զպարիսպն եւ զեկեղեցին եւ զամենայն, զորս ի նմա կան շինուածք» (Ալիշան, Սիսական, էջ 507) :

1676ին «ի վանքն Աստապատու» Իսահակ դրիչ կ'աւարտէ Աւետարան մը (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Նոր-Բոյաղէտի, էջ 13) :

Մէկ տարի վերջ (1677ին) կը գրուի Յայսմաւուրք մը՝ «Գրեցաւ սա ի յերկիրս Նախջաւան ի դեօղաքաղաքիս որ կոչի Աստապատ ընդ հովանեաւ սրբոյ Նախավկային սրբոյն Ստեփանոսի... եւ առաջնորդութեանց սորին հանգուցեալ Յակոբ ըաբունապետին եւ առաջնորդ Յովսէփ վարդապետին...» (Անդ, էջ 34—35) : Յաջորդ տարին (1678ին)

⁴ Սոյն տարին (1661ին) գրուած Աւետարան մը Աստապատի վանքին կը նուիրուի (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 64) :

Յովհաննէս կը վերջացնէ բառարան մը «ի վանքն Աստապատու ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի» (Աճառեան, Յուլ. հայ. Զեռ. Թաւրիղի, էջ 57), իսկ Սահակ կ'արտագրէ Աւետարան մը (Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 54)⁵։ Հաւանականօրէն վերոյիշեալ Յակոբ վարդապետ առաջնորդը այն Յակոբ արեղան է, որ տարիներ յառաջ Գողալ զղջացեալ մեղաւոր կնոջ Զաքարիա Վաղարշապատցիի հրամանովը Ս. Հաղորդութիւն կու տայ (Զաքարիա Սարկաւազ, Պատմագրութիւն, էջ 36) եւ ապա վանքին առաջնորդ կ'ընտրուի եւ իր ծերութեանը օղնական կ'առնու Յովսէփ վարդապետը, որ անոր մահէն յետոյ առաջնորդ կ'ըլլայ։ Յովսէփի մասին բաւական տեղեկութիւն ունինք։ Սարգիս «ի գիւղաքաղաքս Աստապատ... ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի... յիշատակ ինձ Յովսէփ վարդապետիս» կը գրէ Դատաստանադիրք (Կարենեան, Յուլ. էջմ. Թ. 478 եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 177)։ 1697ին յիշատակագրի մը համեմատ՝ «Սկիզբն եղեւ շինութեան սուրբ ուխտիս ի կողմն յարեմտեան կոփածոյ վիմօք, ներքնատնօք եւ վերնատնօք զարդարեալ կամարակապ։ Նա եւ շինող եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Յովսէփ աստուածաբան վարդապետ, որ եւ զՊատմագիրս զայս (Աղաթանգեղոս) գրել ետ... Ես Սար-

⁵ Գրեթէ ստոյգ է որ այս Աճառեանին յիշատակած 1676ին գրուած աւետարանն է. հմմտ. վերը։ Թուականի սխալ կայ. հմմտ. աստ էջ 513։

դիս զծաղրեցի» : Ապա կը մտղթուի «յիշեցէք զստացող սուրբ զրոյս զքանքարակորուս Յովսէփ անուամբ եւեթ վարդապետ եւ զծնողս իմ զԱւետիսն եւ զՄարիամն» (Ալիշան, Սիսական, էջ 513) :

Յովսէփ վերոյիշուած խօսքերէն եւ տեղիքներէն արդէն յայտնի կը տեսնուի թէ՛ Ս. Ստեփաննոսի վաստակաւոր վանահայրներէն է եւ հասած եպիսկոպոսական աստիճանի : Նա փոյթ տարած է՝ վանքին բարոյական եւ նիւթական վերականգնումին — «նորոգող բազմաշխատ այսմ ուխտի» ինչպէս իր տապանադրին մէջ նշանակուած է : Մեր ձեռքը հասած յիշատակագրութիւններէն նաեւ այն ալ կարելի է հետեւցնել թէ՛ Յովսէփ երկարատեւ առաջնորդութիւն ըրած է, թէեւ այնպէս կը թուի թէ կարճ ժամանակով մը հրաժարած ըլլայ եւ կրկին զայն վերստացած : Յովսէփ աշակերտած է Յակոբ բարունապետին եւ մեռած 1706ին (հմմտ. վերը յառաջ բերուած իր զրուատալից տապանադիրը) :

Գուցէ իր վերջին յիշատակագրութիւնն եղած է հետեւեալը՝

«Փառք...ի ՌՃԾԵ ամին ես նուաստ եւ թարմատարս Յովսէփ... վարդապետս որ եմ աշակերտ բարունի եւ սրբազան Յակոբ վարդապետին վերափոխեցելոյն առ Քրիստոս... իսկ նարդենիս... կարգեալ վերատեսուչ սուրբ աթոռոյս սուրբ Ստեփաննոսի վանից, որ ի մայրաքաղաքին Աստապատու... : Ստա-

ցայ զայս Յաճախապատում սրբոյն Գրի-
գորի... Յիշեսջիք... զիս վերոյդրեալ ծե-
րունի Յովսէփ փաղերայս եւ զմարմնաւոր
ծնողսն իմ Աւետիսն եւ զՄարիամն... Գրե-
ցաւ Յաճախապատում զիրքս ի զիւղաքա-
ղաքն Շօռօթ ձեռամբ փծուն Սարգիս զրչի,
սրգի զոլով տէր Բաղարատի...» (Ակինեան
Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1337) :

Յովսէփի ժամանակ 1698ին Մարդար
արեղայ Իզնատիոս վարդապետի Ղու-
կասի աւետարանի մեկնութիւնը կու տայ
Ստեփանոս Նախավկային «յիշատակ իմ
հոգոյս» : Սոյն զրքին մէջ յետոյ նոր զրիչ մը
կը յաւելու՝ «Ստացեալ եմ զայս արեղակս
հոգւոյ մարդկան աստուածաբան վարդա-
պետէ, որ յորջորջի խստակրօն Յօհաննէս
վարդապետ վանահայր Կարմիր վանից սրբոյ
Ստ. Նախավկային, ներգեւեալ աշակերտ սո-
րին Ստեփաննոս քահանայ Մամիկոնեանց, ի
1855 ամի ի Մարտի ⁶» (Սմբատեան, Երնջակ,
էջ 228—229) :

Յակոբ րաբունապետի, Յովսէփ վար-
դապետի եւ Ս. Ստեփանոսի ուրիշ միաբան-
ներու յիշատակութիւնը կ'ըլլայ հետեւեալ
յիշատակարանին մէջ՝ «Քրիստոսի ծառայ
Միքայէլ վարդապետ Աստապատցի թվ.

⁶ 1668ին «ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի» կը
գրուի Մ. Խորենացւոյ պատմութեան ձեռագիր մը
(Հմմտ. Ն. Մսոն, Յուց. հայ. Ձեռ. ձեմ. արեւել.
էեզ. Պետերբուրգի, Թ. 1, էջ 10. Հմմտ. Խորենացւոյ
պատմական քննական հրատարակութիւնը, Թիֆլիզ
1913, էջ ԻԳ) :

ՌՃԻԲ (1673)» ապա կայ՝ «Արդ աւարտեցաւ
 եւ կազմեցաւ յարանց վարքս Հայոց եւ
 Ֆռանկաց եւ այլ բազում մանր բանք, որք
 աստ ժողովեալ կան ի թուարբերութեան
 հայկազեանս տոմարի ՌՃ եւ ԻԸ (1679) : Արդ
 յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած զստացող սո-
 րին Աստապատցի անուամբ եւեթ Միքայէլ
 վարդապետս... Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիս-
 տոս զհոգեւոր ծնողն իմ եւ զեղբայրսն իմ
 զսուրբ Ստեփաննոսի միաբանքն Մեծ Յակոբ
 րարունապետն, զԶաքարիա, զԱհարոն, զՆեր-
 սէս, զՄէլիքսէթ եւ զՅովսէփ վարդապետքն,
 զտէր Յովանէսն, զտէր Պօղոսն, զտէր Մկր-
 տիչն, զտէր Փիլիպպոսն, զտէր Մինասն,
 զտէր Երեմիայն, զտէր Անդրէասն... զսուրբ
 Նախավկային միաբանքն զՄեծ Միքայէլ
 վարդապետն, որ է երկրորդ ծնող իմ եւ ա-
 սաջնորդ սուրբ ուխտիս : Նա եւ Յոհան եւ
 Պետրոս, Մարտիրոս եւ Արիստակէս, Մով-
 սէս եւ Աւետիք վարդապետքն, տէր Եսային,
 տէր Թորոսն հայր վանիցս, զԴանիէլ վար-
 դապետ եւ տէր Սամուէլ հանդուցեալք,
 զտէր Ստեփաննոս, զտէր Ղազարն, զտէր
 Գրիգորն, զտէր Անդրէասն, զտէր Յովա-
 նէսն, Բ. Աստուածատուրքն, զտէր Յակոբն
 եւ այլ միաբանք սուրբ Մաղարթայ վանիցս»
 (Արարատ, 1899, էջ 356) ⁷ :

⁷ Ինչպէս կը տեսնուի՝ այս յիշատակագրութեան
 ստաջին մասը Աստապատի վանքին եւ երկրորդ մասը
 Մաղարթի վանքին կը հայի :

Հաւանօրէն Յովսէփի մահէն յետոյ իր շինարարական գործունէութիւնը կը շարունակէ Յովհաննէս վարդապետ 1707ին⁸ (հմմտ. վերը), բայց վանքին առաջնորդութեան ղեկը կը գտնենք Խաչատուր վարդապետի ձեռքը. «Յիշատակ է սուրբ զիրքս (Իմաստասիրականք) Աստապատոյ վանքին սուրբ Ստեփաննոսին եւ Հրեշտակապետին ի վայելումն սուրբ եղբարց միաբանին: Աղաչեմ յիշել զստացող սորին առ Տէր ի բարին զյառաջնորդ մեծի վանացս եւ զհոգեւոր ծնողն իմ զԽաչատուր բարունին եւ զՊետրոս վարդապետս, ստացող սմին. զՅովանէս եւ զԳուլնապաթն, զհայրն եւ զմայրն իմ զաշխատաւոր եւ զպատճառն ընդ նոսին, զրեցաւ յիշատակարանս զճառած թվին (=1709) սկիզբն Յունուարին» (Ակինեան Հ. Ն., Հատաք. Յիշատ. էջմ. 126, համանման յիշատակարան մը գարձեալ էջմ. 1098 ժողովածուի մը մէջ):

Ժամադրքի մեկնութեան մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝ «Յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող սուրբ տառիս Աստապատոյ Պետրոս եպիսկոպոս անարժան, զոր ետու զրել... ի դուռն Աստապատու վանից սուրբ Ստեփաննոսին եւ սրբոց Հրեշտակապետացն...»

⁸ 1708ին Նարեկի մը յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Ես Մինաս վարդապետ ստացայ զայս զիրքս... ի վայելումն տէր Մանուէլին ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսի վանացս մնացէ վերջն... ՌՃԾԷ» Սմբատեան, Երնջակ, էջ 114. հմմտ. եւ էջ 192):

յիշեալիք ի Տէր զհողեւոր ծնողն իմ զԽաչատուր րաբունին յառաջնորդ սուրբ աթոռիս, որ յայսմ ամս ձեռնարկեաց ի շինութիւն հարաւակողմն բոլոր պարսպին մինչեւ ի դուռն մեծ պարսպիս կոփուածու քարամբք, հանդերձ ներքնատնօք եւ վերնայարկօք...: Գրեցաւ աղօթից մեկնիչս հազար հարիւր եւ Կ. թուականիս, ի յամսեանն Մարտի է» (1711) (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 180—181, հմմտ. Կարենեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. էջմ. 1416): Այսպէս Խաչատուր եւս շինարար եւ անխոնջ առաջնորդ եղած է: Խաչատուրին հետ յիշուած Պետրոս վարդապետը³ 1706ին Վարդանի Հնդեմատեանին մեկնութիւնը կը նուիրէ «Ս. Ստեփանոսի մեծի վանքին» (Աճառեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 26):

1720ին գրուած Ձեռագրի մը մէջ կ'ըսուի թէ՝ Աստուածատուր կաթողիկոսն իր թշնամիներէն «փախստական լեալ» կ'անցնի «ի Աստապատ» (Արարատ, 1888, էջ 30), սակայն չէ յիշուած թէ Ս. Ստեփանոսի վանքը կ'իջեւանի, մինչդեռ հոն կ'իջեւանի 1736ին Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը, ինչպէս իր պատմութեանը մէջ կը հաղորդէ՝

«Եւ ասլա իջայ ի Աստապատ օրհնեալ զիւղաքաղաքն եւ ի վանքն Աստապատու՝ զե-

³ 1720ին ի Կ. Պոլիս նուիրակ էր՝ «... Աստապատցի Պետրոս եպիսկոպոս արիաջան» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 184), իսկ 1707ին անկէ յառաջ կը յիշուի Պետրոս Աստապատցի հանգուցեալ դէտը (Արարատ, 1888, էջ 169):

դեցկաչէն եւ պատուական, զի վանքերն մի քան զմի սլայծառ եւ գեղեցիկ յօրինեալ հիանալի տեսողաց, աւաղ ժամանակիս նեղութեան եւ նուազութեան աղղիս իմոյ Արամեան զի գալարին աղիք իմ ի տեսանելն դանման վանորայսն եւ զսուրբ ուխտսն վասն ոչ զոլոյ բաւական թեմ եւ վիճակ եւ թէպէտ զոն, բայց ամայի եւ անչէն եւ անմարդարնակ եւ թէ դտանին ոմանք աղքատացեալք եւ նոքա որք ոչ կարեն օգնել եւ լրացուցանել զպէտս եւ զպակասութիւն վանորէիցն, այլ եւ ինքեանք եւս կարօտին դարմանելոյ ի վանորէից: Այլ եւ ի յԱստապատ յաւուր մեծահրաշի կիրակէին կատարելով իմ զսուրբ խորհուրդն ձեռնադրեցի Գ. եպիսկոպոս. ա) Սպահանցի Գէորգ վարդապետն ըստ խնդրոյ առաջնորդին իւրեանց Աստուածատուր վարդապետին եւ իշխանացն ¹⁰ . . .» (Աբրահամ Կրետացի, Պատմադրութիւն, էջ 78):

¹⁰ Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Ի նոյն ամս (1736) գրէ եւ Այսիրքեան ոմն Մուշեցի տէր Վրդանէս անոճ չափարանութեամբ գտեղւոյս, ուր եւ Լատիկ անուն անապատ մի յայտնէ, եթէ այդպէս մարթ իցէ ընթեռնուլ եւ իմանալ զբանսն եւ ոչ Շատիկ՝

«Յաւուր յետնում ժամանակի,
Հանդիպեցայ յանապատի
Քարքրեալ խախտեալ, կայր ամայի,
Զկայր մեղի (միջի) կրօնաւոր մի,
Ու եւ յերկրէ (Նախ) իջեւանցի,
Գիւղաքաղաքն Աստայպատին,
Ի յանապատին Լատիկեցի
Ի յերուսաղէմ գնալոց էին»:

(Սիսական, էջ 513:)

Սիմէոն կաթողիկոսին 1765ին կը ներկայանայ Սարգիս վարդապետ, որ Մինաս կաթողիկոսէն տարիներ յառաջ Նախավկայի վանքին վէքիլ կարգուած էր եւ հաւանօրէն վէքիլութեան պաշտօնէն ձանձրացած : Վասն զի Սիմէոն կաթողիկոսէն կը խնդրէ՝ «զի վանիցն այնմիկ կացուոցէ սրբազանն զԱռաջնորդ ոք» (Դիւան, Գ., էջ 125) : Սակայն կաթողիկոսն անոր կամքը չի կատարեր : Որովհետեւ ժողովրդենէն հետը «մահաւարական թուղթ ինչ» չունէր եւ վանքին առաջնորդութեան պաշտօնը ստանձնող չկար : Նոյն իսկ ինքը՝ Սարգիս յանձնառու չ'ըլլար այդ պաշտօնին եւ կաթողիկոսը չ'ուզեր անոր վրայ ստիպում բանեցնել, եւ «դարձոյց զնա յետ սրբազան վեհն պատուիրանաւ, զի լրջմտութեամբ հոգասցէ զվանիցն շինութեան» : Սարգիս վէքիլութեան պաշտօնին մէջ վերահաստատուած՝ կը դառնայ Աստապատ մինչեւ մէկուէն առաջնորդ նշանակուի : Այնպէս կը թուի թէ Աստապատի ժողովուրդը վանքէն պաղեր է եւ նոյն իսկ անոր շինութեան մէջ անփոյթ. ուստի եւ կաթողիկոսը կը ստիպուի սիրով յորդորել ժողովուրդը վանքին կա-

Դիտել կու տամ որ Շատինու վանքի եկեղեցւոյ արեւելեան կողմը տապանաքարի մը վրայ կայ՝

«Սոյն այս տապան Պետրոս դիտի

Գուով տեղեաւ Աստապատցի,

Սորին ջանիւք ջուրս բերի.

ՌՃԾԶ թվի, Առ Տէր մահուամբ վերափոխի» :

(Արարատ, 1888, էջ 169. հմմտ. նախորդ ծանօթութիւններէն մինն :)

սյուլեւելու եւ Սարգսին ժողովարարութեան
կոնդակ մը կը յանձնէ (Դիւան, Գ., էջ 126) :

Սարգիս Աստապատ հասնելէն յետոյ հոն
ժողովրդեան կը յայտնէ կաթողիկոսին
կամքը եւ նորէն թեմին կը ներկայացնէ իր
հրաժարականը : Ժողովուրդը նկատելով ա-
նոր ծերութիւնը «մահասարական թուղթ» մը
յանձնելով Միքայէլ վարդապետի ձեռքը՝
զինքը էջմիածին կը դրկէ եպիսկոպոս ձեռ-
նադրուելու եւ առաջնորդ հաստատուելու :
Կաթողիկոսը Միքայէլ վարդապետը սիրով
վանքին առաջնորդ կը կարգէ, սակայն եպիս-
կոպոսական ձեռնադրութիւնը կը զլանայ .
վասն զի նորընտիր առաջնորդը վանքին որ-
պիսութեան ծանօթ չէր եւ երկրորդ «թեմ
այնմ վանից Աստապատ միայն էր եւ այն եւս
նուազեալ, մինչեւ Ժ. կամ ԺԵ. տուն հազիւ
գտանել կարէր այժմ : Վասն որոյ չէր պատ-
շաճ թէ ի վերայ նոցին յատկապէս եպիսկո-
պոս մի ձեռնադրիցի» (Դիւան, Գ., էջ 469—
470. հմմտ. եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 453) :

Սիմէոն կաթողիկոսի ¹¹ յաջորդը՝ Ղու-
կաս Կարնեցին 1790ին կը դրէ կոնդակ մը առ
Աստապատցի մելիք Ստեփան «վասն կարգ-
ման ի վանահայրութիւն Աստապատայ վա-
նից Դանիէլ վարդապետի առաջնորդին խոյս»
(Սմբատեան, Երնջակ, էջ 462) :

¹¹ Այս շրջաններուն ծանօթ է Արքահամ Աստա-
պատցի, որ կը ջանայ Պոլսոյ մէջ էջմիածնի փոխա-
նորդութիւն մը ստեղծել, սակայն չի յաջողիր (հմմտ.
Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 866, 871—875) :

Վերջընթեր դարուն առաջնորդներէն ա-
նուանի է Նիկողայոս վարդապետը, որ 1831ին
նորոգել տուած է եկեղեցւոյն հիմնապատերը,
որոնք 1840ի երկրաշարժէն նորէն բաւական
վնասուած են: Իսկ 1882ին վանահայր էր
Յովակիմ Եպիսկոպոս Տէր Գրիգորեան, որ
Գէորդ կաթողիկոսի մահէն յետոյ Էջմիա-
ծին կ'անցնի վանքը Երնջակի Ստեփանոս
վարդապետին յանձնելով¹² (Ալիշան, Սիսա-
կան, էջ 513): 1907ին վանքը «սահպանում
է(ր) մի վանահայր վարդապետ, որ վանքի
սենեակները երկաթուղու գիծը անցկացնող
կապալառուին տուել է օգտուելու այն սլայ-
մանով, որ նա վերանորոգէ եկեղեցու մի
քանի խախտուած մասերը» (Ազգ. Հանդ.,
1907, էջ 151—152):

Ս. Ստեփանոսի (Կարմիր) վանքը Լնթա-
կայ եղած է ստէպ փլուզումի եւ կործանումի
— այսպէս ժԹ. դարու սկիզբը Արքաւ Միր-
զան քանդել տուած է պարսպի մէկ մասը՝
քարերը Արքասապատի վրայ դործածելու
համար — բայց ունեցած է դործօն առաջ-
նորդներ եւ վարդապետներ, որոնք նուի-
րուած են անոր վերանորոգումին ու կանգու-
մին, նոյն իսկ սլայծառացումին: Ի մէջ այլոց
Ժողովուրդը պահած է աւանդութիւն մը,
որուն համեմատ Բարսեղ անուն կաղ վարդա-
պետ մը գիւղէ գիւղ կը շրջի միջոցներ հայ-

¹² Խոստակրօն Յովհաննէս վարդապետին մասին
համտ. վերը: Իսկ Թագէոս Առիւծեանց վանահօրը
մասին համտ. Նոր Դար, 1893, Թ. 141:

Թայթելու վանքին նորոգութիւնն ի գլուխ
հանելու համար: Շահր գինքն իր մօտը կը
կանչէ եւ կը յանդիմանէ որ ժողովարարու-
թիւն ընելով ժողովուրդը կը նեղէ: Վար-
դապետը երկիւղէն պահիկ մը կը լռէ ու
ասլա սրամտութեամբ կը պատասխանէ՝ «Ես
կամենում եմ Աստծու տուն շինել քո կեան-
քիդ համար արեւշատութիւն եւ տէրու-
թեանդ յարատեւութիւն խնդրելու համար»
(Ազգր. Հանդ., 1907, էջ 151): Այս պա-
տասխանը շահին դիւր գալով 300 թուման
նուէր կու տայ եւ կը թոյլատրէ վանքին նո-
րոգութիւնը, որ իրասկէս տեղի կ'ունենայ:

Սուրբ Ստեփանոսի եկեղեցւոյն մէջ պա-
հուած են՝ Ս. Ստեփանոսի եւ Ս. Արիստա-
կէսի աջերը, արծաթէ եւ ոսկեղօծ պահպա-
նակներու մէջ ամփոփուած¹³: Թովմաս Վա-
նանդեցին կը դըժ՝

«Ի Նախճաւան յերկիր հասին,
Եւ սուրբ ուխտն Աստապատայ
Կրկնակի վանքն որ անդ կայ
Սուրբ Յովհաննէսն որ դերակայ,
Ստեփանոս նախնի վկայ

¹³ Կը պատմուի թէ՝ Աբաս Միրզան ուղեր է
Ս. Ստեփանոսի վանքը կործանել, բայց վանահօր պա-
ղատանքին անսալով կը հրաժարի եւ Ս. Յովհաննէս
կուսաստանը կը սկսի կործանել, սակայն վանահայրը
(Խաչատուր) վրայ կը հասնի եւ անոր դմբէթին խա-
չին մէջէն Ս. Արիստակէսի աջը հանելով դայն Ս. Ստե-
փանոս կը փոխադրէ (Ազգր. Հանդ., 1907, էջ 149.
հմտ. եւ վերը):

Եւ սուրբ Խաչն գերահռչակ
Ռստակեսի սրբադոյակ» :

Այս տողերը Հ. Ալիշան յառաջ բերելէ վերջ կը գրէ՝ «Սովորաբար վասն Գետարդել նշանին ասի երբեմն կրեալ յԱրխտակիսէ որդւոյ սրբոյ Լուսաւորչին, այլ պահիլ նորին կամ այլոյ խաչի ի Կարմիրս յայս վանս ոչ յիշի կարծեմ այլուր» (Սիսական, էջ 513, Աղդր. Հանդ., 1907, էջ 153) :

Ս. Ստեփանոսի վանքը ունեցած է բաւական ընդարձակ հող ու կալուած¹⁴ (Նոր Դար, 1891, Թ. 161 եւ 177 [Հմմտ. նաեւ 1894, Թ. 72] եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 453) :

4. ՄԱՂԱՐԴԱՅ ԿԱՄ ՇԱՄԲԻ Ս. ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Նախճաւանի¹⁵ ամէնէն հռչակաւոր վանքն է Նախավկայի վանքը, որ համանուն ուրիշ վանքերէ զանազանուելու համար իր չուրջն եղած մերձաւոր վայրերուն վրայէն կոչուած է Մաղարդայ կամ Մաղարթայ եւ Շամբի կամ Դարաշամբի (Նախավկայի) վանք :

Նախավկայի վանքը բարձրացած է

¹⁴ Աստապատ գիւղի եւ անոր վանքին ու Մաղարթի Նախավկայի վանքի միջեւ եղած իրաւական հարցի մասին տեսնել Մաղարթայ վանքը եւ անոր կոնդակները (Հմմտ. վարը, էջ 573) :

¹⁵ Սմբատեան Նախավկայի վանքը Երջանկի վանքերու շարքին մէջ կը գնէ (Երնջակ, էջ 487) :

Շամբրի ձորի մէջ, Վարմաչար գիւղէն Երեք
Ժամ հեռու (Saint-Martin, Mémoires, II,
էջ 422. Մշակ, 1902, Թ. 52) : Հ. Ալիշան կը
սահմանադժէ՝ «Իբրեւ մղոնաւ եւ կիսով
յարեւելից հարաւոյ գեղջս եւ կիսով այսր
չափու յափանց Երասխայ ի գոյ մի ստորոտի
Մաղտեաց կամ Մաղարդայ լերին ի դժուա-
րակոխ վայրի կանգնեալ կայ հռչակաւոր մե-
նաստանն համանուն, որ յոմանց Դ. եւ յայ-
լոց Թ. տառիւ գրի, գտաւ ուրեք գրեալ եւս
Մաղարաթ¹⁶» (Սիսական, էջ 516) :

Նախաւկայի եկեղեցին Շահխաթունեան
այսպէս կը նկարագրէ՝ «Եկեղեցին միջակ
մեծութեամբ կառուցեալ ի կոփածոյ քարանց
ուղիղ քառակուսի ի վերայ երկուց սեանց,
ունի զմի սեղան պատարադելոյ եւ զերկուս
աւանդատունս եւ զվերնատուն յարեւմտեան
րաժնի ի միջոցս սեանցն եւ արեւմտեան որ-
մոյն ի կոփեալ քարանց եւ ի թրծեալ աղիւ-
սոյ. այս վերնատուն որ է տեղի աղօթից
ուխտաւոր կանանց, ունի զերկուս ելանելիս
յերկոսին արեւմտեան անկիւնս եկեղեցւոյն
ի նոյն քարեայ շինուածոց, ի միջոցս այսց

¹⁶ Հ. Ալիշան կը գրէ նաեւ՝ «Ի Բարդենեան կոն-
դակին ի թեմս Մաղարդայ վանացն ասի Շամբ եւ իւր
վանքն որ թուի որոշել զվանս Մաղարթայ ի վանացն
Շամբի, այլ մեզ չէ յայտ յետ Աստաղատայն, բայց միայն
մեծ վանքն Մաղարթայ» (Սիսական, էջ 515) : Հասկնա-
լու է միեւնոյն վանքը, որ Մաղարթայ թեմին կը վերա-
բերի իբրեւ թեմի, վասն զի ամէն վանք թեմ չունէր :
Մաղարթայ վանքը թեմաւոր վանք էր, բայց կարելի
է դուցէ նմանապէս խորհել որ Շամբի մէջ ուրիշ վանք
մըն ալ եղած ըլլայ :

Ելանելեաց, սեանցն եւ որմոց են երկու-
 վոքրիկ մատուռնք, որք են ընդ վերնա-
 տամբն, ի մէջ հիւսիսային մատրան ամփո-
 վեալ կան մատուռնք՝ նշխարք հաղար սրբոց՝
 զորս անդէն եղիտ նա ինքն Յակոբ վարդա-
 պետ ի նորոգ հիմնարկելն զայս տաճար եւ
 անդէն ի նոյն տեղւոջն դարձեալ հանդոյց եւ
 եղ սպիտակ վէմ մարմարոնեայ տապանա-
 ձեւ, որ ունի գրուած ըստ այսմ՝

«Թուին ՌՂ երկի

Հիմնարկութեամբ այսմ տաճարի

Սուրբ հաղարաց նշխարքս յայտնի,

Զեռամբ Յակոբ վարդապետի,

Որ յետ իննեակ եոակ ամի,

Կաթուղիկոս Հայոց լինի.

Դարձեալ ի տեղւոջս ամփոփի թվն. ՌՃԷ
 ամի» (1658) :

(Ստորագրութիւն, Բ., Էջ 313—314) :

Շահխաթունեան կը շարունակէ իր նկա-
 րագրութիւնը՝ «Ճակատ բեմին սեղանոյ եւ
 կիսաշրջանակն կամարի նորին բարձր իբրեւ
 մարդաչափ յարդարեալ են թափանցիկ սպի-
 տակ եւ սեաւ մարմարոնեայ վիմօք եւ ա-
 րեւմտեան մեծի դրան յատակի վէմն է միա-
 պաղաղ սեաւ մարմարիոն իբրեւ չորից
 կանդնոց երկայնութեամբ, երից լայնութեամբ
 եւ երկուց թղաց թանձրութեամբ :

Կաթուղիկէ տաճարիս¹⁷ որ ի վերայ արեւելեան բաժնին, է կարի գեղեցկաձեւ բաղձանկիւնի վայելչապէս զարդարեալ երկոտասան Առաքելոց, եւ չորիցն Տիրամօր կուսի, Յովհաննու Կարապետի, Ստեփաննոսի Նախավկայի եւ սուրբ Լուսաւորչի պատկերօք եղելովք քանդակեալ ի վէժ ի վեջտասան անկիւնսն արտաքուստ եւ նոյնաթեւ այլովք պատկերօք զանազան կենդանեաց ի գաղաթսն անկեանց՝ յորոց իւրաքանչիւրոց բերանաց հոսին ջուրք անձրեւացն իջելոց ի սեպացեալ եւ սրացեալ տանեաց կաթուղիկէին:

Ի հարաւակողմն եկեղեցւոյս կից ընդ որմն արտաքուստ բարձրացեալ երկյարկօք է զանդակատուն վայելուչ՝ որոյ կրկին յարկն է զմբէթն ի վերայ չորից սեանց¹⁸: Թէպէտ հոգացեալ են տալ կառուցանել եւ զայլ երկուս զանդակատունս ի վերայ արեւմտեան

¹⁷ «Նախավկայի սիրուն լայնանիստ բաղձաքանդակ կաթուղիկէն շատ հիանալի է, զմբէթը ճաճանչաւոր շառաւիղաձեւ ծածկոցով ծածկուած է, մէն մի շառաւիղների ծայրին քարեայ փոքրիկ խաչ կանգնեցրած, ծածքից ցածր կաթուղիկէի պատի վրայ շուրջանակի մարմարեայ քարերի վրայ քանդակեալ փոքրիկ խաչքարեր են ագուցած, թւով 24 հատ, կողքերին վեցթեւեան քերովրէների արձաններով, սոցանից ներքեւ սուաքելոց եւ աւետարանչաց քանդակազորձ պատկերները, իւրաքանչիւրի ներքեւ դրուած անունները՝ Անգրէաս, Փիլիպպոս, Բառնաբաս եւն, յետոյ վայելչաձեւ լուսամուտները, որոնց բոլորաիբր կամարաձեւ սիւնանման գեղաճաշակ զարդարանքով վերջանում է» (Փափաղեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Գ., Թ. 291):

¹⁸ Զայն կը շինէ կամ աւելի ճիշդը՝ կը վերանորոգէ Մ. Մկրտիչեան (Կոստնկ, 1863, էջ 627):

դրանն եւ ի հիւսիսակողմն հանդէպ հարաւային զանդակատանն, այլ որպէս երեւի պանդխտութիւն նորին Յակոբայ կաթողիկոսի եւ վախճանն իսկ անդ ի Կոստանդնուպօլիս եթող դայնս կիսակատար, քանդի երկեցունցն հիմունք եւս լցեալ եւ յարդարեալ կան այնպէս թերի» (Անդ, էջ 314—315) :

Կաթողիկէին վրայ եւ տաճարին ուրիշ կողմերը կան բաւական արձանագրութիւններ¹⁹ :

Կաթողիկէին տանիքին վրայ կայ՝ «Թվ. ԲՂԲ. հիմնարկեցաւ, Թվ. ՌՃԴ աւարտեցաւ» (1643—1655) :

Արեւմտեան դրան զրանդին վրայ՝ խաչվէմի մը պատուանդանին վրայ կայ՝ «Յիշատակ է եւ բարեխօս սուրբ խաչս Նախիջևանեցի Աղամալին եւ կողակցոյն Մարիամին եւ ծնողացն Աղաջանին, Նանազունին, որ սայ է պատճառ արեւմտեան պարսպիս նորոգութեանն թուին ՌՃԾԳ (1704)» :

Արեւմտեան դրան վրայ զրուած մեծ վէմի մը վրայ արձանագրուած է՝ «Կամօք եւ ոգորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեաց սրբոյն Ստեփաննոս Նախավկայի եկեղեցւոյս արեւ-

¹⁹ Խաչի մը վրայ կայ՝ «Յիշատակ է սուրբ խաչս Յովանէս թաղաւորին եւ կողակից Շուշան տիկնոջ եւ որդի Աշոտ թաղաւորս բազում դաւաւք եկի ի սուրբ ուխտս. ետու Շամբա ջաղացներն, Երասխի Նաւն եւ Աստաղատու հողն սուրբ Նախավկային յիշատակ մեղ եւ ծնաւորաց թիւն նժե» (Սխական, էջ 518, Բանասէր, 1902, էջ 98—99, 100, ուր Բամամջեան կատարածով կը նայի անոր վաւերականութեան վրայ) :

մտեան կողմիս զրսի երեսն Նախչեւանցի Աղամալն յիշատակ իւրն եւ կողակցուն Մարիամին եւ ծնողացն Աղաջանին եւ Նանա-
զուլին» :

Նոյն զրան երկու կողմերը զետեղուած է երկուքի բաժնուած հետեւեալ արձանագրութիւնը (հիւսիսային սեմին ծայրը)՝ «Յիշատակ է դուռս Ազուլեցի խօճայ Նիկողայոսին եւ կողակցացն Մարիամին եւ Մարգարտին եւ Պապին Բարդուղիմէոսին եւ ծնողացն Ղարտաշալուն եւ Ջիշակին եւ եղբօրն Նազարին եւ որդւոց սոցին : (Հարաւային սեմին ծայրը)՝ Տէրունին , Յարութիւնին , Ահարոնին , Սամուէլին , Եղիային , Խաչատուրին , Պօղոսին , Մովսէսին , Եղիազարին եւ միւս Նազարին , եւ քվերն Եղիսաբեթին թվ . ՌՃԻԹ (1680)» (Շահխաթունեան , Ստորագրութիւն , Բ . , էջ 315—316 եւ Ալիշան , Սիսական , էջ 520 . Փափաղեան , Հնութիւնք հայրենեաց , Թ . 291 . հմմտ . նաեւ Կոունկ ամսագիր , 1863 , էջ 471—474) :

Այս տաճարին կից շինուած է փոքրիկ եկեղեցի մը՝ ձօնուած Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներու (հմմտ . նաեւ Փափաղեան , Հնութիւնք հայրենեաց , Դ . , էջ 290) : Ասոր բեմին ճակատը սեւ մարմարեայ քարի մը կայ՝ «Յիշեցէք ի Քրիստոս Աստապատեցի խօճայ Աստուածատուրն եւ ծնողացն խօճայ Արզմանն եւ Գիւլիխանն եւ որդի Վարդանն եւ կողակիցքն ՌՃՀԵ (1726)» :

Նախավկայի մենաստանն ունի զոյգ սլարիսպ եւ տնտեսատուն : Հարաւակողմեան սլարսպին մէջ են «մեծ եւ փոքր սենեակք առաջնորդին կամ վանահօրն եւ միարանից, նմանապէս քարայարկք եւ փայտածածք, կրկնայարկք եւ եռայարկք» (Շահխաթունեան, անդ, էջ 316 եւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 355) ²⁰ :

Խաչիկ կաթողիկոսի կոնդակին ²¹ եւ ուրիշ քանի մը գրութիւններու համեմատ Ս. Նախավկայի վանքին հիմնադիրն է Ս. Բարթողիմէոս առաքեալը, որմէ վերջ սոյն վանքով կը հետաքրքրուի Ներսէս Պարթեւ հայրապետը եւ անոր թեմ ու վիճակ կը սահմանէ : Ներսէսի որոշումը կը հաստատէ 976ին ²¹ Խաչիկ կաթողիկոսն իր կոնդակովը եւ «զրաւորական օրհնութեան հրամանաւ» Ս. Նախավկայի թեմը կը ղրկէ «զմեծանուն երջանիկ տէր Բարդէն արքեպիսկոպոսն դալ ձեզ եւ առաքելարար շրջիլ ի միջի ձերում վարդապետել, խրատել եւ ուսուցանել յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն» :

Այսպէս այս կոնդակի համաձայն Նախավկայի առաջին ծանօթ վանահայր-առաջ-

²⁰ «Վանքի հարաւային կողմում դտնուած սլարսպի կողքին առանձին շինութիւններ էլ կան մի փոքրիկ հրապարակաւ, շուրջը սենեակներ թվով 30ի չափ : Սոցա եւ վանքի մէջ տեղը մութը եւ դաղանի ճանապարհներով բաժանմունքներ կան, որ վտանդի ժամանակ իրեղէններ պահելու սենեակներ եւ նկուղներ են» (Փափաղեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 295) :

²¹ Հմմտ. վարը՝ էջ 576 :

նորդը կ'ըլլայ Բաբգէն, որ դայն կը վերանորոգէ եւ կը շէնցնէ : Իսկ առաջին ծանօթ միաբանն է անկէ շատ յառաջ Յովհաննէս վարդապետը :

Յովհաննէսի անունով հասած է մեր ձեռքը եւ տպագրութեան յանձնուած պատմական պատասխիկ մը. «Յիշատակադրութիւնք Եղիսկոպոսաց տաքելական վիճակիս Արտաղու, որը դտաք ի հին յիշատակարանէ միոջ(է) որ էր գրեալ ՂԸ. Թուական Հայոց, ձեռամբ Յօհաննէս սպասաւորի ի սուրբ ուխտէն Մաղարթայ...» (Արարատ, 1868, էջ 102 եւ Սամուէլ Անեցւոյ Փամանակադրութեան յաւելումը, էջ 279—281. հմմտ. Հանդ. Ամս., 1941, էջ 44) :

Գրութիւն մըն է այս փոքրիկ, սակայն կ'արժէ որ օր մը Հայ Եկեղեցական պատմութեամբ դրադոյ բանասէրը լուրջ քննութեան ենթարկէ, մանաւանդ երբ Արտաղու վիճակին (այլ ոչ վանքին) ուսումնասիրութիւնը կատարէ (հմմտ. Արտաղի վանքը՝ աստ, վերը՝ Զ. հատուած) :

Խաչիկի կոնդակի Թուականին Աշոտ Ողորմած նուիրադիր մը կը գրել կու տայ Մաղարթայ վանքի անուանը՝

«Նուիրադիր Աշոտ Թաղաւորի, տուեալ յամի Տեառն 976 յանուն Նախավկայի վանից Մաղարթայ վանն Աստապատ եւ Դարաշամբ գիւղօրէից :

... Սուրբ Նախավկային Մուլք անքակտելի : Եւ Եղեւ դարձեալ հանդերձ դաւրաւք

Երթալ ի յաւանն անուանեալ Ճփաշ եւ տեսայ
այլ տեղի մի տափարակ Շամբի վերեւ եւ Արա-
րուց ներքեւ պատշաճ իջաւանի եւ տեղի ա-
ռեալ աւթեւանս արարի Բ. աւր եւ զայն հանդ
որ է սէրմամուտ, Ժ. գրվոյ, զայն եւս զնեցի,
ոչ եթէ բոնութեամբ կամ հարկաւ, այլ սիրով
եւ պարզեւաւք առի, Դ. հատովն, ա. հատն
հանդին վերին քարն կարմիր, Ա. — հատն
ներքեւ հանդին ի դարն, մինն ի դետն եւ
միւսն ի գետազնաց հեղեղատն, եւ առեալ
զայս ամենայն արծաթադին իբրեւ զհայրե-
նիք մուլք ետու ընծայ եւ դաստակերտ յի-
շատակ թաղաւորութեանս մերոյ: Ի դուռն
Մաղարդեփանաց սուրբ Ստեփաննոս Նախա-
վկային եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սրբոյն
Գէորգայ զաւրափարին եւ սուրբ բեւեռին
Քրիստոսի արեամբն մածեալ եւ սուրբ
փշեղէն պսակին եւ աստուածային ձեռամբն
ա(ւրհ)նեալ հացին եւ այլ բազմութեան
սրբոց ոսկերացն, որք կան ամփոփեալ ի
պահպանութիւն թաղաւորութեանս մերում
եւ փրկութիւն ամենայն պատահարաց ա-
րեւելեան աշխարհիս մերում: Եւ ետու՝
զ(ը)նծայքս զայս անքակտելի յիշատակ մին-
չեւ ի գալուստն Քրիստոսի: ... Աւարտումն
եւ զրաւ եղեւ թաղաւորական հրամանիս եւ
նաւմոսիս ձեռամբ եւ գիտութեամբ մեծա-
նուն տէր Բարդէնի վերայ իշխողի սրբոյ ուխ-
տիս Նախավկային: Եւ վկայութեամբ իշխա-
նաց իշխանի Հայոց եւ Վրաց մեծին Ապլղար-
այայ սպարապետին եւ Վասակայ իշխանին

Սիւնեաց եւ Պորպէ իշխանին Աղվանից ,
 Գրիգորի իշխանին Ըորշտունեաց , Գէորգայ
 իշխանին Գնունեաց , Շապուհոյ իշխանին
 Արծրունեաց , Սոսրովու իշխանին Գողթնեաց
 եւ Յիւլանէ Սպաթարին եւ ամենայն ազատ
 որդոց եւ արիական զաւրաց մերոց , զրեցաւ
 զիտութեամբ եւ շկայութեամբ ամենեցուն :
 Եւ այս թագաւորական հրամանաւ արտա-
 գրեալ նամակիս կատարիչքն աւրհնեացին ,
 ի յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա , իսկ
 իափանիչքն դատին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ
 մերո , որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն .
 Մարդաց ամսոյ ԻԴ . :

Գրեցաւ մատեան անքակտելի ձեռամբ
 Վաչէ իշխանի եւ կուսակալի Զարեանդ զա-
 ւառի ի թվին կենարարին ԶՀԶ ամի եւ ի
 Հայոց փոքր թվին ԴՃԻԵ ամին (976)» :

(Սմբատեան , Նկարադիր Ս . Կարապետի
 վանից , Երնջակայ , էջ 418—420) :

Աչոտ Ողորմած Նախավկայի վանքին
 եկեղեցւոյն շինողն է , ինչպէս հետեւեալ ըն-
 դարձակ յիշատակադրութիւնն ալ (ԺԱ .—
 ԺԲ .⁶ դարէն) կը վկայէ՝

«Փառք... Արդ զայս տեսեալ վաճառա-
 կան ոմն Յովհաննէս քահանայ... եւ վաճա-
 ռեալ զամենայն զգոյսն իւր յուղի անկեալ
 երթա ի քաղաքն Երուսաղէմ եւ երկրպա-
 ղեալ սուրբ տեղեացն զփափաղն իւր լցեալ
 դառնա անդրէն եւ զա բնակէ ի բնիկ տեղի
 սննդեան իւր ի վանս Հոռոմայր , որ է յաշ-
 խարհիս Այրարատեան ի գաւառիս Դվին քա-

դաքի մերձ առ զզեկին Քեղայոյ, որ վերահայր ի դետն Աղատ եւ ետ դրել զսա յիշատակ իւրն եւ ծնաւդաց իւրոց Պատրիկին եւ Հերիքայի եւ եղբարցն Լիանոսի եւ Մխիթարա եւ վարդապետաց իւրոց Ստեփանոսի եւ Կարապետին եւ քերցն Զուհալին ի Լիբանանու եւ զաւակաց իւրեանց Սարգսի, Մխիթարա, Խարիփչահին եւ Կարապետին եւ քերոյն իւրո Մարեմտրո եւ զաւակաց իւրոց Ստեփանոսի եւ Մխիթար քահանայի եւ ձեռասուն աշակերտաց իւրոց Հայրապետ քահանայի եւ Պատրիկ սարկաւաղի: Ընդ նոսին եւ միւս այլ աշակերտի Կարապետ քահանայի, զոր աղաչեաց յիշել հանդերձ մարր եւ եղբաւրոջն իւր: Եւ ետ դրել զսա ի յարդար եւ ի քրտնախոնջ վաստակոց եւ ոչ ի ամենեւին ի սլարդեւեաց այլոց եւ ետ զսա սրտի յաւթար կամաւք ընձառ աստուածաբնակ սուրբ ուխտին, որ կոչի Մաղարթէ վանք հիմնացեալ ի սուրբ ատաքելոյն Բարդղոմէոսի եւ կրկին նորոգեալ հրամանաւ մեծ Թաղաւորէն Աշոտ անուն, զոր կանկնեալ եկեղեցի յանուն Նախավկային սրբոյն Ստեփաննոսի եւ սուրբ զաւրափարին Գէորգա: Եւ այժմ ունի զառաջնորդութեան սուրբ ուխտին տէր Գրիգորէս՝ որդի Ապիրատին, այր հեղ եւ սրբասէր հաճոյ եւ...» (Թուղթ ինկած, Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 1007, Տօնասրատձառ): Այս յիշատակագրութեանը զրութեան ժամանակ, ինչպէս

կ'իմանանք, Նախավկայի առաջնորդն է Գրիգորէս՝ որդի Ապիրատի:

Էջմիածնի հին աւետարանին մէջ²² (գրուած 989ին ի Նորավանս), կան Նախավկայի վերաբերեալ հետեւեալ յաւելեալ կարեւոր յիշատակարանները, որոնք ցոյց կուտան թէ 1173ին վանքը արդէն ծաղկած էր եւ առաջնորդն էր Ստեփանոս՝ Գրիգորի հետ:

Թղ. Տբ. «Ի թուականութեան Հայոց Ռիֆ եւ ի տէրութեան Աթաբակ Ալտղլին եւ ի հայրութեանս Գրիգոր(րա)յ. եւ Գուրծի (Գուրթի) որդի Վահրամայ գնեցի յիմ հալալ յնչից գսուրբ Աւետարանս եւ տվի ի մեծահոգակ վանքս Մաղարդիս ի սուրբ Նախավկայս ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, որդոց իմոց եւ ամուսնոյն իմոյ...: Եւ ես Տէր Ստեփանոս գրեցի, եթէ ոք հեռացուցանէ գսուրբ աւետա(րա)րանս ի սուրբ ուխտէս կամ գրաւականելով կամ ծախելով այնպիսին նդովի ՅԺԸ հայրապետացն...»:

Թղ. Տբ. «Յանուն Աստուծոյ եւ Տիր... տիկին աղախին Քրիստոսի միաբանեցայ սուրբ Նախավկայիս, այլ զի (?) եւ տիկնաց աղախին Քրիստոսի միաբանեցայ Նախավկայիս յայս աւրէ ի հետ զինչ մեր կարողութիւն լինի ծառայութիւն առնենք սրբոցս, գրեցաւ յիշատակ»:

Թղ. Գա. «Եւ Գուրթի որդի Վահրամայ

²² Հմմտ. Յ. Սարգիսեանի, Էջմիածնի Աւետարանը, Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգրիկեան, Վիեննա 1912, էջ 15—21. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 17:

հրաման առի հռչակաւոր եւ մեծ վանացն Մաղարդին Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային վանաց շինելոյ եւ շինեցի զթիւսյ պառուկիս... ով որ վանիցն հայր լինի կամ զեղիս առաջնորդ որ մեծ վանանցն մտոց կամ հասի կամ... նղովի ԳՃԺԸ հայրապետաց յայս Սւետարանիս» (Ծաղիկ, 1891—1892, էջ 435, հմմտ. Macler, Rapport sur une Miss. Scient. en Arm. russe et... turque, էջ 27—28) :

Ապա երկարատեւ լռութիւն : ԺԴ. դարուն սկիզբը Նախավկայի վանքին առաջնորդն է Տէր Սարգիս. 1332ին գրուած յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Տուի զգիրքս (Եսայի) ի սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայս. տէր Սարգիս եւ այլ եղբարքս ընկալան զմիաբանութիւնս մեր եւ խոստացան ի տարին երկու աւր պատարաւ... 22Ա ընձայեցաւ գիրքս այս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 194) : Քանի մը տարի վերջը (1356ին) ի դուռն սուրբ Նախավկային կը գրուի յիշատակարան մը (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 343) սակայն դաւառը չէ նշանակուած :

Այս դարուն մէջ Նախավկայի վանքը զարգացումի ուժեղ զարկ կը ստանայ եւ կը յառաջագիմէ երկար ատեն : Արդէն 1381ին «մեծ եւ հռչակաւոր» վանք է եւ հոն Նարեկ մը կը գրուի «յառաջնորդութեան տէր Գրիգորին» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 180) : Գրողն է Ատոմ (Կարենեանց, Յուլյ. հայ. Զեռ. էջմ. 1521) :

Յաջորդ դարուն երկրորդ քառորդին Մաղարթի Ս. Նախավկայի վանքին մէջ Աւետարան մը դրել կու տայ «բարեսէր եւ աստուածահաճոյ հայր Աբրահամ» (Ալիշան, Սիսական, էջ 518 եւ 522, հմմտ. Սարգիսեան, Մայր ցուց., Ա., էջ 412—414) : Գուցէ հայր Աբրահամ կը տեսնէ Մխիթար արեղան, զոր հրիդոր ժ. Մակուեցի կաթողիկոսը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ եւ կոնդակով մը կը ծանուցանէ ու կը վաւերացնէ անոր աստուծոյ յորդուածքները (Արարատ, 1904, էջ 38 եւ աստ, էջ 586, հմմտ. Նօտարք, էջ 168) :

Մխիթարի աստուծոյ յորդուածքները սկսած ատենն արդէն վանքը ծաղկալից վիճակի մէջ էր, ունէր բաւական թուով միաբաններ եւ իրմէ դատ դեռ ուրիշ եպիսկոպոս մըն ալ հոն կը բնակէր : Այդ ծանօթութիւնները հետեւեալ յիշատակադրութենէն են՝

«Արդ... յիշեցէք... դատացող սուրբ զրոցս զՅակոբ վարդապետ, որ յոյժ փառաբանաւք հանդիպ(եց)աւ սուրբ դանձուցս ի Խօբադաք եւ խնդրեալ զսա ի հաւատարիմ կնոջէ մի. եւ բերեալ զսա ի սուրբ ուխտս ի վանքս Մաղարդէ ընձա սուրբ Նախավկայ վկայիս եւ ետ նորոգել զսա յիշատակ ոգոյ իւրոյ եւ յետ աստեացս բարեխաւս աս Աստուած : Ընդ սուրա եւ զվերջին կազմողս զՄխիթար եպիսկոպոս... յիշել... : Այլ եւ յիշել յաղօթս ձեր զսուրբ Նախավկայս կրօնաւորքն եւ զսրբասնունդ քահանայքս զՄաթէոս, զՈհանէս, զԲարսեղ, զԹումա, զՍտեփանոս, զՅա-

կոր, զխաչատուր, զԳրիգոր, զԱւետիս, զՂուկաս, զՍիմէոն, զԹադէոս, զՄեսրոպ, զՊետրոս եւ զտառապեալ ողիս Մխիթար եպիսկոպոս եւ զտէր Աւագ եպիսկոպոս եւ զայլ միարան սուրբ ուխտիս, զսարկաւազունքն եւ զայլ ուսումնականքս եւ զսպասաւորքս... : Կազմեցաւ սա ի թվ. ՊՁԹ ընդ հովանեաւ Նախավկայիս, ի ժամանակիս որ էառ չար եւ անիծեալ պիղծն Զիհանչայ Իմիրղան զՎրաց տունն եւ բազում քրիստոնեայք ի սուր քաշեց» :

(Ակինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 976, Կոչումն ընծայութեան զրուած 1316 թուին :))

Մխիթարի առաջնորդութեան վերջին տարին, ինչպէս եւ իւր յաջորդներուն անունները կը մնան առ այժմ անծանօթ : Տարիներ վերջ 1507ին տէր Աղարիա Աւետարան մը կը դրէ «ի հայրապետութեան մերում սուրբ ուխտին Նախավկայի տէր Անտոնին» Ակինեան, Հւք. Յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուղայի հայ. Զեռ. Յուլյակէն Թ. 83) :

Եթէ համարինք թէ Անտոն Երկարատեւ առաջնորդութիւն ընելու բախտն ունեցած է, այն ատեն կարելի է ըսել թէ զուցէ անոր Երկրորդ յաջորդն Եղած ըլլայ Աթանաս եպիսկոպոսը, որ աշակերտն էր Ստեփանոս Սալմաստեցիին եւ անկէ վերջ առաջնորդ կարգուած (Ալիշան, Սիսական, էջ 519. Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 355) :

Գրիգոր ԺԱ. կաթողիկոսը Աթանաս եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ եւ կոնդակով մը միաբանները կը յորդորէ զինքը սիրով ընդունիլ՝ «Եւ զուք սպասաւորք սուրբ Նախափկայիդ Յովհաննէս վարդապետ եւ Մկրտիչ եպիսկոպոս եւ տէր Հերապետ եպիսկոպոս եւ այլ մեծ եւ փոքր միաբանք սուրբ ուխտիդ սիրով ընկալարուք զԱթանաս վարդապետդ ձեզ եպիսկոպոս, որպէս արժանաժառանգ այդմ աթոռի եւ դահի» (Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 308—313 եւ աստ, էջ 596) :

Քանի մը տարի վերջ 1551ին Մովսէս վարդապետ Մաղարթայ վանքի մէջ կը գրէ՝ «Բնարան քարոյիչ վարդապետաց» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 140) :

Գրիգոր ԺԱ. կաթողիկոսի երկրորդ յաջորդը՝ Միքայէլ կաթ. Սեբաստացին 1563ին²³ գուցէ Աթանասին տեղ առաջնորդ

²³ Աչոտ Թադաւորի նուիրադրէն վերջ «Հասարակ մանր գրով կը գրուի յետագայ գիւղական վճիռն յօգուտ Նախափկայի վանից» :

«Դարձեալ ի վերջին ժամանակիս ՌԺԳ (1563) թվականիս Հայոց եղեւ զժառութիւն ի մէջ ժողովրդեանն Շամպայ, վասն զի Բարսեղ տանուտէրն կամէր չինել ջաղաց որով լինէր արգելումն եւ խափանումն Թադաւորաչէն ջաղացներուն եւ քնաս սուրբ Նախափկային : Վասն որոյ եւ միաբանք սուրբ ուխտիս եպիսկոպոսք եւ վարդապետք, քահանայք եւ այլ կրօնաւորք խուսնէլեալ եւ զայս կոնդակս տարեալ կարգացաք ի մէջ ժողովրդեանն, ծանուցաք զանէծքն եւ զօրհնութիւնն, զոր Աչոտ Թադաւորն գրեալ է, իսկ զեկի տանուտէրքն ոչս Դանիէլն, ոչս Բաշխին, Սաչատուրն, Փանոսն եւ ասո՝ Հասարակ մեծ եւ փոքր ժողովուրդքն եւ քահանայքն միաբանութեամբ արգելեցին եւ չթողին չինելոյ :

կը կարգէ կոնդակով մը «հեղահողի բարեմիտ եւ սրբասէր կուսակրօն արքեպիսկոպոս(դ) զտէր Մատթէոս, որ է սնեալ եւ վարժեալ ի սուրբ Նախավկայի վանքն եւ ուսեալ էր զբանս իմաստասիրական» (Սոյն կոնդակը պիտի հրատարակուի ի մօտոյ) :

Մատթէոսի յաջորդ կը նշանակուի ժողովրդեան վկայական թղթովն ու Դաւիթ եւ Մելքիսեթ կաթողիկոսներու հրամանովն ու կոնդակովը Մարտիրոս վարդապետը՝ «Բայց վասն այդ մեծահռչակ Նախավկայի սուրբ վանացն շինութեան եւ ձեր յոյժ սերունդ հարկեցաք զմեր որդի Մարտիրոս վարդապետդ լինել ձեզ եպիսկոպոս արք եւ տեսաք զբարիոք վարս դորա... ձեռնադրեցաք մեծաւ հանդիսիւ» : Կոնդակը կը տրուի՝ «Ի ըստ մարդեղութեան եւ ծննդեան Փրկչին մերոյ ՌԶԴԴ (1694) ամի, ի սրբոյն Գրիգորէ ՌՂԶ (1096) եւ թուականութեանս Հայոց ՌԼԸ (1038 + 551 = 1589) ի մեր նստելս ի սուրբ աթոռս առաջին ամի» (կոնդակին հրատարակութիւնն ի մօտոյ) :

Թերեւս այս Մարտիրոս վրդ.ի յաջորդը կ'ըլլայ Շմաւոն արքեպիսկոպոսը, որուն օրով 1601ին Յայսմաւուրք մը կը նորոգուի

զճաղաց, թէ որովհետեւ չէ եղեալ եւ այլ մի լիցի, չենք՝ կամենար մենք Շամպայ գեղի մեծ եւ փոքր ջումիաթս, վերստին յանձնեցաք մենք Նախավկայի միաբանիցն որ յետ ելից մերոց եւ որդոց, այլ ոք մի յանդրնեսցի չինել ճաղաց կամ գրաւել զվանից ճաղացներուն կամ ծախել...» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 420—421) :

«Նորոգեցաւ Յայսմաւուրս ձեռամբ . . . Յոհան Երիցու Դարժամարժեցոյ ի թվիս Հայոց ՌԾ²⁴ (1601) ի հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնայ Դաւիթ կաթ.ին եւ տէր Մելիքսէթ կաթ.ին առաջնորդութեան սուրբ Նախավկային տէր Շմաւոն արքեպիսկոպոսին» (Ակինեան, Հւթ. Յիշատ. Երեւան 43) : Շմաւոնի յաջորդն ըլլալու է Պետրոս արքեպիսկոպոսը²⁵, որուն 1614ին Մելիքսէդ կաթ. ժողովարարութեան կոնդակ մը կու տայ (հմմտ. վարը՝ հատուած Ը) :

Վանական կեանքի վերածնող Սարգիս եպիսկոպոսի եւ տէր Կիրակոսի արդիւնաշատ զործունէութեան հետամուտ կ'ըլլայ նաեւ Արիստակէս Շամբեցի վարդապետն «որ զկնի եղեւ առաջնորդ նոյն մեծ անապատին եւ անդ եկաց մինչեւ ցվախճան կենաց իւրոց եւ անդէն թաղեցաւ» (Առ. Դաւր., էջ 253) : Գուցէ Արիստակէս Ս. Նախավկայի վանքի միաբաններէն եղած ըլլայ²⁶ եւ ապա անկէ հեռացած ու Մեծ անապատի անդամակցած : Սոյն Մեծ անապատի մէջ անցու-

²⁴ 1607ին «ի դուռն սուրբ Նախավկային» կը կադմուի Զեռադիր մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.) :

²⁵ Հաւանօրէն այս Պետրոս առաջնորդն է որ ընդարձակ շրջաբերականով մը հաւատացեալները կը յորդորէ խեղճուկ Մարգար երէցին եւ Դանիէլ քահանային սոյնելու : Ընդարձակ թուղթս կը գտնուի մեր Մատենադարանին թ. 694 Հատակոտոր Հաւաքածոյին մէջ :

²⁶ Այս վարկածը կ'ունենանք որովհետեւ 1615ին Արիստակէս վարդապետ մը 1317ին զրուած Ս. Գիրք մը նորոգել կու տայ, «զի անչարժ կացցէ սա ի դուռն Մաղարդավանից Ս. Ստեփանոս Նախավկային» (Ակինեան, Հւթ. Յիշատ. էջմ. 353) : — 1615ին՝ կը յիշուի

յաժ է նաեւ իր կեանքին վերջին ժամանակները Պօղոս վարդապետ Մոկացին, որուն դէմ կը դժգոհին Աստապատի արեղաները, վասն զի նա զիւղաքաղաքին եկեղեցին ընդարձակելու համար կը ստիպուի արեղաներու սենեակները քանդել: Դժգոհ արեղաները «զնացեալ ի Դարաշամբ եւ դամենայն եպիսկոպոսունս Նախավկայի վանացն միաբանեալ ընդ ինքեանս առեալ եկին ի վերայ վարդապետին», որ կ'անցնի «ի Շամբ զիւղ» եւ ապա այլուր ²⁷ (Անդ, էջ 270—273, հմմտ. վերը՝ էջ 192):

Մովսէս կաթողիկոսը 1631 Նոյ. 11ին Կոնդակով մը ²⁸ Զուղայի եւ Աստապատի բնակչութիւնը կը յորդորէ Նախավկայի վանքի թեմին սահմանները յարզել եւ առաջնորդներու իրաւունքները ճանչնալ:

Մովսէս կաթ.ի յաջորդին Փիլիպպոս կաթ.ի (1633—1655) օրով Նախավկայի առուանի առաջնորդն է Շմաւոն եպիսկոպոսի հետ (Զամչեան, Պտմ. Հայոց, Գ., էջ 646—648) Յակոբ Զուղայեցին, որ Նախավկայի վերանորոգիչներէն է: Նա սկսաւ՝ «Նորոգել եւ միանդամայն դամենայն շինուածսն քա-

«աէր Անանիա Նախավկայեցին» (անդ, էջմ. 1480). Իսկ 1476ին՝ Կարապետ վ. «ի Շամբի ձորոյ» (անդ, Տէր-Աւետիսեանի Նոր Զուղայի հայ. ձեռ. ցուցակէն, Թ. 316):

²⁷ 1627ին ի ձեռն Պօղոսի կը կազմուի խաղտետր մը «ի գուռն սուրբ զՍտեփաննոս Նախավկային, որ կոչի Մաղարդավանք» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 761):

²⁸ Տեսնել՝ առտ՝ Ը. հատուած:

կեաց ի հիմանց, զեկեղեցին եւ զտներն եւ զխցերն եւ զայլն ամենայն, ապա ինքն զհիմն էարկ եկեղեցւոյն եւ շինեաց խաչանման եկեղեցի սրբատաշ վիմօք, վերամբարձ կաթուղիկէիւ, զեղեցկաշէն եւ զանադան արուեստակեալ նկարակերտութեամբ զարդարեալ: Սոյնպէս եւ զպարիսպն շուրջանակի եւ զտներն եւ զխցերն ամուր եւ հաստահեղոյս վիմօք շինեալ, որոց ձեւն եւ զիրքն եւ յարմարութիւնքն կարի ըմբոն եւ պատշաճաւոր, զոր բազում աշխատութեամբ եւ յոլով ծախիւք յամս տասն ապա կատարեցաւ, զի զքարն եւ զկղմինտրն ի զեղջէն Աստապատայ բերէին տփով զերեսօք ջուրց Երասխ գետոյն եւ մասն ինչ ի քարանցն յԱրարդ զեղջէն բերին ձիով, սոյնպէս եւ զկիրն եւ զփայտն եւ զհացն ի հեռու վայրաց բերէին մեծաւ աշխատութեամբ եւ յոլով ջանիւ» (Առ. Դաւր., էջ 346—347, 353 եւ 525. հմմտ. եւ Զաքարիա Սարկաւազի Պատմադրութիւնը, Բ., էջ 60 եւ Արարատ, 1888, էջ 413 եւ Սիսական, էջ 519²⁹): Յակոբ վարդապետ ուրախութիւնը կ'ունենայ սոյն վանքին մէջ զետեղելու Յովհաննէս Մկրտչի մասունքը, զոր կը նուիրէ Շմաւոն եպիսկոպոսը եւ որ արծաթեայ աղիւսածեւ ականակուռ արկղի մէջ կ'ամփոփուի (Անդ, էջ 525):

²⁹ Հմմտ. Ակինեան, Մովսէս Գ. Տաթեւացի, էջ 218, ծն. 3. չփոթած է: — 1648ին Նախավկայի մէջ կը դրուի Աւետարան մը Աւետիսի ձեռքով (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 314):

Յակոբի նորոգութիւնը սակայն դժբախտաբար շատ երկար չի տեւեր եւ «փութով խարխալեալ եւ քայքայեալ եղեւ» ինչպէս իր կոնդակին մէջ անոր յաջորդը (կաթողիկոսական գահին վրայ) Նղիազար կը գրէ : Բայց նա քայքայումին պատճառին անձանօթ է, կամ չ'ուզեր այդ մասին արտայայտուիլ եւ Թիֆլիսցիներն ու անոր շրջակայ դիւղերը կը յորդորէ իրենց խոստումին համաձայն օղնութեան փութալ³⁰, երբ իրենց ներկայանայ Յովհանն կամ Պետրոս վարդապետը :

Նղիազարին յաջորդը Նահապետ կաթողիկոս (1691—1705) կոնդակով մը կը ծանուցանէ թէ՝ Աստապատ՝ Նախավկայի թեմին կը վերաբերի եւ թէ վանքին առաջնորդ ղնելու իրաւունքը էջմիածնի կաթողիկոսներու կը վերաբերի, ինչպէս Պետրոս եւ Յովհաննէս վարդապետներն անոնցմէ առաջնորդ նշանակուած են :

Յակոբ Զուղայեցիին քայլերուն հետեւորդ է Միքայէլ քաջ արքեպիսկոպոսն եւ աստուածաբան վարդապետը³¹, որուն օրով

³⁰ Այս կոնդակն եւ ասկէ վերջ յիշուած միւս կոնդակները կը գտնուին Վիեննական Մխիթարեանց Թ. 694 Ձեռ. Հատակոտորներու Հաւաքածոյին մէջ : Անոնց հրատարակութիւնը տեսնել աստ՝ Ը. հատուած :

³¹ 1663ին Աստուածաշունչի մը փափազող կ'ըլլայ «սրբամիտ եւ հեղահոգի, բարեբարոյ եւ բարեհամբաւ, աստուածաբան եւ քաջ վարդապետն Միքայէլ» եւ զայն գրել կու տայ Գասպար գրիչի (Աղինեան Հ. Ներսէս, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 191. հմմտ. Կար. Յուլ. Թ. 162) : 1677ին Վլաս վարդապետ կը կազմէ Աւետարան մը (Բարխուդարեան, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 279) :

Յակոբ սարկաւազ զրել կու տայ աւետարան
մը 1675ին՝

«Ի յերկիրս Գողթն կոչեցեալ ասի,
Ի զաւանն Նախաւանի,
Զոր Շամբի ձոր (յ)որջորջի,
Ի սուրբ ուխտս Նախավկայի,
Զոր Մաղարթայ վանք վերածայնեալ կոչի,
Որ է հոչակեալ ամենայն աշխարհի»:

(Սմբատեան, Երնջակ, էջ 141, հմմտ.
ԼԼ էջ 185):

Անկէ յառաջ (1672ին) կը զրուի ժողովածու մը ի ձեռն Պետրոսի, որ բարերաստօրէն թղթին յանձնած է Նախավկայի միաբաններու անունները: Ահա սոյն ժողովածուին յիշատակարանին կարեւոր մասերը՝

«Աւարտունն արարաք զայս զիրքս ես
զՊետրոս վարդապետս, զոր ձեռամբ իմով
զրեցի եւ զորս զրել տուի այլոց ի թվին
Հայոց ՌՃԻԱ ի սուրբ ուխտս Նախավկայիս
առաջնորդութեամբ Տեառն Միքայէլի աս-
տուածաբան վարդապետի... յիշեցիք ա-
ղօթս ձեր զհոգեւոր հայրն իմ զՄիքայէլ
վարդապետն... յիշեցէք միաբանք սուրբ
ուխտիս զՅոհան եւ զՄարտիրոս վարդա-
պետքն, նաեւ զսրբասնեալ քահանայքն տէր
Թորոսն եւ զտէր Միքայէլն եւ զտէր Գրի-
գորն, տէր Մովսէսն, տէր Մարտիրոսն, եւ
զտէր Աւետիսն, տէր Ղազարն, համաշունչ
եղբարքս իմ... Որքան կենդանի եմ ի վերայ
երկրի վայելունն իմ է, երբ որ մեռանիմ յի-

չատակ Նախավկային է» (Աճառեան, Յուդ. հայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 50) : Սոյն ժողովածուն մէջ կայ դեռ՝ Յովհաննէս վարդապետ Ծամբեցի Աւէտեան վանահայր սուրբ ուխտիս Նախավկայի սոյն Թարղիս ստացայ վարդապետական խաչ ի Տէր Ներսէս սրբազան կաթողիկոսէն 1848 ամի... միաբանք սրբոյ ուխտիս Դանիէլ, Գաբրիէլ եւ Մկրտիչ վարդապետք (Անդ, էջ 50) :

Այս յիշատակարանէն յառաջ ունինք հետեւեալը՝

«...Գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ... Մանրութեամբ... ի Թվ. ՌՃԺԹ եւ ի յամսեանն Մայիսի ի Ի³² ի վանս Մաղարթական, յոր եւ Պատու վաղահասն յորջորջի, ի ձորն Շամպայ, ի հայրապետութեան Տեառն Յակօբայ Զուղայեցւոյ, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Միքայէլ աստուածաբան վարդապետին, որ է աթոռակալ սրբազան կաթողիկոսին Յակօբայ որ նստի ի դահ իջման բանին Տեառն... : Եւ արդ աղաչեմ զիս... ծրօդ տառիս Իսահակ բանի կարօտ, որ եմ տեղեալ ի Շօշ քաղաքէն Ասպահանու, ըստացօղ զրոյս զտէր Թորոս կրօնաւորն որ եւ սա ի քաղաքէն Ասպահանու...

...Արդ ես տէր Թորոս յորժամ ելի յերկրէս իմ ու եկի սուրբ ուխտս էր Թիւն Հայոց

³² 1671ին Արիստակէս Ս. Նախավկայի մէջ կը գրէ ժողովածու մը (Քննական հրատ. Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան, Թիֆլիս 1913, էջ ԻԵ) :

մեծաց ՌՃ Եւ Ջ Եւ Ես ԻԳ ամա(յ) ժ. Թուում
առի աստիճան, ժԲ Եղէ քահանայ (Ակինեան
Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 754, Մանր
ուսմունք) :

Կարեւոր է նաեւ հետեւեալ յիշատակա-
րանը, որուն մէջ ինչպէս կ'ականարկուի Մի-
քայէլի աթոռակալութեան ատեն ³³ վանքին
Եւ Թեմին զործերու հոգատարութիւնն (ա-
ռաջնորդութիւնը) աւելի արժեպիակոպոսի
վրայ ծանրացած է՝

«Փառք... արդ աւարտեցաւ Եւ կազմե-
ցաւ... Ի Թուարերութեանս հայկազեան տու-
մարի ՌՃԻՋ (1677), յամսեանն Յունվարի
ժԱ... ընդ նոսին Եւ զամենամեղ... Մարու-
թայ զպիր Ի տանէն Սիւնեաց (յիշեցէք) որ
Եւ Ես արժանի Եղէ... զծաղրել...: Գրեցի,
ծաղկեցի Եւ կազմեցի զսայ ըստ կարի...:
Արդ Ես նուաստ Մարտիրոս բանի պաշտօ-
նէի... ստացօղ Եղէ... Ետու զսա Ի զրունս
սուրբ Նախավկայիս որ Մաղարթա վանք
կոչի...: Արդ զոր Եւ զրեցաւ հոգելի սուրբ
զիրքս Ի մեծահոշակ Եւ յաստուածաբնակ Եւ
յականաւոր Եւ Ի մայրաքաղաքն ամենայն
վանորէից Ի սուրբ ուխտս Նախավկային Եւ
սրբոց նշխարացս, որք աստ կան զումարեալ
Ի պահպանութիւն տանս Թորդոմեան: Ի հայ-
րապետութեան երիցս երանեալ կաթողիկո-
սին Հայոց Յակոբայ որ Ի սուրբ Էջմիածնի:

³³ Միքայէլի Նախավկայի վանքը զտնուած ատեն
կը մեռնի Յակոբ կաթողիկոսը (Արարատ, 1888,
էջ 530) :

Եւ առաջնորդութեամբ սրբոյ վանիցս զերա-
փառ եւ մեծապատիւ հրաշագան ամէնիմաստ
հզօր իմաստասիրի եւ բանիրուն բարունա-
պետի եւ արհիական քաւչապետի եւ վերա-
դիտողի Տեառն Միքայէլի աստուածաբան
վարդապետի, որ եւ ի ժամանակիս յայսմիկ
էր աթոռակալ եւ փոխանորդ Տեառն Յակո-
բայ հայրապետին Հայոց ի դահն մեծին Էջ-
միածնայ, ի թաղաւորութեան ազգէն Պար-
սից շահ Սուլէմանին եւ իշխեցողութեան
երկրիս Նախջաւանու Մահամատ Ըռզայ խա-
նին, որ անուն նորա հռչակեալ է ընդ ամե-
նայն տեղիս . . . :

Ես նուաստ հոգի սպասաւոր Մարտիրոս
պաշտօնեայս, որ եմ բնական ի Շամբ գաւա-
ռէս, ողորմութեամբն Աստուծոյ ստացող
եղայ սուրբ մատենոյս որ կոչի Մեկնիչ խոր-
հըրդոյ : Յիշելմաղթեմ . . . զվերոյդրեալ Մար-
տիրոս վարդապետս եւ զհոգեւոր հայրն իմ
տէր զՍտեփաննոսն եւ զծնողսն իմ Աստուա-
ծատուրն եւ Յեղդին եւ եղբայրքն իմ Յովա-
նէսն, Աւետիքն, Գրիգորն, Անտոնն : Եւ եղ-
բօրորդիքս տէր Ստեփաննոսն . . . : Գրեցաւ
Դաղմատացւոց թվոջ 1676 եւ ներում հայկա-
ղանս տումարի շրջադառութեան ՌՃԻԶ :

Յորում ժամանակի այսքանեօք միաբա-
նութեամբ կէին եւ վարէին ժամատեղ սուրբ
ուխտիս Մաղարթայ վանից Ստեփանոս Նա-
խավկայիս՝ մեծ բարունեաց պետ Միքայէլ
վարդապետն, որ էր այր ընտիր եւ տիե-
զերալուր, աթոռակալ սրբոյ աթոռոյն Էջ-

միածնայ : Եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս
Պետրոս արհիեպիսկոպոս եւ աստուածաբան
վարդապետ : Յոհան վարդապետն , որ եւ
եպիսկոպոս : Մարտիրոս վարդապետ ստա-
ցող սուրբ զրոցս : Արիստակէս վարդապետն :
Դանիէլ վարդապետն , հանգուցեալ : Տէր
(յ)Յսային : Հայրն վանից տէր Թորոսն ³⁴ ,
հանգուցեալ տէր Սամուէլն : Փոքր Միքայէլ
վարդապետն : Աւետիս վարդապետն : Մովսէս
վարդապետն : Տէր Ղազարն : Տէր Գրիգորն :
Տէր Յակոբն : Ստեփանոս սգաւորն Աստա-
պատեցի : Մահտեսի Աբէլն : Լուսարար Գրի-
գորն : Բաղտասարն եւ Աւագն , Գալուստն :
Ինդլումն , որ Բ . սարկաւաղս որդեգիրք
էին : Ստացող սուրբ զրոցս Մարտիրոս վար-
դապետին : Եւ դասք զեղի քահանայիցն են
այսոքիկ Աւֆէրէց տէր Մատթէոս , տէր
Սարգիսն , տէր Մարգարէն , տէր Ստեփան-
նոսն , տէր Պետրոսն , տէր Մարկոսն , տէր
Ներսէսն , միւս փոքր տէր Ներսէսն» (Ակի-
նեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ . Երեւան , 612) :

Միքայէլի եւ Նախավկայի միաբաններու
անունները յիշատակուած են 1679ին աւար-
տած Զեռազրի մը մէջ եւս (տեսնել՝ աստ
էջ 519) :

³⁴ 1681ին՝ «Յիշատակ է սուրբ զիրքս տէր Թո-
րոսին ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկային : Ով
սք հանդիպիք Աստուած ողորմի ասացէք վանից հայր
տէր Թորոսին եւ ծնողաց նորին թվին ՌՃԼ» (Ակինեան
Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ . Էջմ . 2086) :

Իր կարեւորութեան համար ղենեք հետեւեալ յիշատակագրութիւնն ալ՝

«Փառք... հասուցեալ աւարտ այս յետնեալ ի վերջացեալ ամանակի ի սուրբ ուխտս Նախավկայի, զոր Մաղարթայ վանք վերաձայնեալ կոչի. որ է հոջակեալ ամենայն աշխարհի. զոր Շամբի ձոր (յ)որջորջի ի երկիրս Գողաճն կոչեցեալ ասի, ի դաւառն Նախչաւանի, թուական էր Հայոց ազգի ութնեակ հարիւրի եւ քառեակ ոթելոնի, եռեալ դիքտիոնի եւ միակ Նենոսի, Ծ թիւ այլ աւելի, քսաներրորդի եւ չորս ամ այլ յարարդի... վառեալ ոմն... ի սէրն աստուածային, որոյ անուն Մարտիրոս վերաձայնի... յորժամ լուեալ զմեծ բաբունապետն Միքայէլ զեռափափազ սէր սրտի նորա... յայնժամ իբրեւ բռնութեամբ հարկ ի վերայ եղեալ Մարտիրոս բանի սպասաւորի, զի զրել տայցէ զՄեկնիչս Սաղմոսացն Դաւթի: Ասելով զիրք բազում դոն ի սուրբ ուխտս, բայց սա սլակաս գոլով ի հոջակաւոր տեղեացս... իսկ հեղահողի վարդապետն Մարտիրոս ինքնայոժար կամօք յանձն էառ զի զրել տացէ: Բայց մեծ բաբունապետն Միքայէլ զամենայն արտաքին հողսն ինքն յանձն էառ հողալ եւ վճարել եւ բերեալ զքարտուղարն ի յերկրէն Սիւնեաց եւ զօրինակն ի Վայոց ձորէն ի յանապատէն Շատիկ կոչեցելոյ:

Գրեցաւ հոգելի սուրբ զիրքս ի մեծահոջակ... սուրբ ուխտս Ս. Ստեփաննոսի Նախավկայի... ի հայրապետութեան...

Տեառն Յակորայ... եւ առաջնորդութեան
սրբոյ վանիցս Նախավկային զերափառ եւ
մեծապատիւ հրաշագան ամէնիմաստ հղօր
իմաստասիրի եւ բանիրուն բարունապետի եւ
արհիական քաւչապետի եւ վերադիտողի
Տեառն Միքայէլի աստուածաբան վարդա-
պետի, որ եւ ի ժամանակիս յայսմիկ էր ա-
թոռակալ եւ փոխանորդ Տեառն Յակորայ
հայրապետին Հայոց ի դահն մեծին էջմիած-
նայ, ի թաղաւորութեան ազգէն Պարսից
Շահսուլէմանին եւ իշխեցողութեան յերկրիս
Նախաւանու Մահմատ Ընդզայի խանին,
որդի Ալի Ղուլի խանին...» (հմմտ. վերը) :

Մարտիրոս վրդ.ի հոգեւոր հայրն է տէր
Ստեփանոս կուսակրօն քահանան, որ լի ա-
ւուրբք վախճանած է... : Գրիչն է՝ «Մարու-
թայ դպիր ի տանէն Սիւնեաց» : «... Արդ
աւարտեցաւ եւ կազմեցաւ... ի թվ. ...
ՌՃԻԴ. յամսեանն Յուլիսի ԺԱ» : Մարտի-
րոս վարդապետը դայն կը նուիրէ Նախավկայի
վանքի : Կը յիշէ միաբանները . 1. Միքայէլ
առաջնորդ՝ եպիսկոպոս . 2. Յովհաննէս վար-
դապետ 3. Արիստակէս վ. 4. Յերունի տէր
Եսայի . 5. Պետրոս վ. եղբօրորդի Տն . Մի-
քայէլի . 6. փոքր Միքայէլ վ. 7. «Հայրն հա-
սարակաց տէր Թորոսն, որ ունի բազում
աշխատանք ի վերայ վանիցս» . 8. Դանիէլ վ.
հանգուցեալ . 9. Սամուէլ վ. հանգուցեալ .
10. տէր Մովսէս . 11. տէր Մարտիրոս .
12. տէր Աղեքսանդր . 13. տէր Գրիգոր .
14. տէր Ղազար . 15. տէր Աստուածատուր .

16. «Եւ զտէր Աւետիս յօրինող յիշատակարանիս. 17. սարկաւաղունք Յակոբ վաղակալ, Աստուածատուր, Մարութայ, Յակոբ: Դպիրք՝ Բարաղամ, Յակոբ, Գալուստ, Աւաք, Կիրակոս, Բաղտասար, եւ «զայլ բժն. կղերիկոսքն...» յիշին եւ տնտեսքն (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 990, Մեկնութիւն Սաղմոսաց Ն. Լամբրոնացւոյ, ինչպէս մատենանիս գրիչը, նաեւ ծաղկողն ու կազմողն է Մարութայ զպիրը):

Միքայէլի առաջնորդութիւնն աւագձուն եւ Երկարատեւ կ'ըլլայ: Նա 1697ին գրուած հետեւեալ յիշատակարանի մը մէջ (ուր Նախավկայի միաբաններէն կը յիշուին) արդէն իբրեւ հանդուցեալ կը յիշատակուի. «Ես ամենից նուաստ Գալուստ վարդապետս բորբոքեցայ ի սէր աստուածային մատենիս. այս վարժապետի կանոն զիրքս զսայ ստացայ... յիշեցէք զանարժան Գալուստս... Եւ զհաւն իմ զհանդուցեալ քաջ հոգեւորն արհի որ է տեղապահ եւ աթոռակալ սուրբ Էջմիածնայ Յակոբ հոգեւոր տիրոջ եւ միւս հոգեւոր ծնօղն իմ եւ զաստիարակն, որ էր Եղբաւրորդի Միքայէլ վարդապետին, զՊետրոս արհիեպիսկոպոսն, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Նախավկային...: Դարձեալ յիշեցէք սուրբ ուխտիս Եղեալ միաբանք Յովաննէս վարդապետն, զՅակոբն, զՄաղաքիէն, զԳրիգորն, զՇմաւօնն, զՊօղոսն, զՓլիպպոսն եւ արեղայքն, զտէր Գրիգորն, զտէր Մարտիրոսն, զտէր Գասպարն, զտէր Դա-

ւիթն, զաէր Մարգարէն, զաէր Ստեփաննոսն, զսարկաւազունքն Ստեփաննոսն, զԽաչիկն, զՄանասէրն, զՂուբասարն, զՅովաննէսն...³⁵» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 265—266. հմմտ. ուրիշ յիշատակարան մը՝ Աճառեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 49 ուր կայ՝ «...զհաւն իմ զհանդուցեալ Միքայէլ քաջ հոկտորն ահրի»):

Եղիազարի կոնդակին եւ նախորդ յիշատակարաններու մէջ յիշուած Պետրոս եւ Յովհաննէս առաջնորդ վարդապետները, նուիրահաւաքումով բաւական դումար քովէ քով կը բերեն եւ վանքը կը նորոգեն՝

«Շնորհօք սուրբ Հոգոյն սկիզբն եղև ողորմութեամբն եւ յաջողութեամբ սուրբ Աստուածածնիս, որ կոչի Յայսմաւուր, ձեռամբ Ստեփաննոսի սարկաւաղի Զուղայեցւոյ ի թաղաւորութեան յերկրին Պարսից Շահ Սուլթան Հիւսէինին, ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Նահապետի, որ էր յերկրէն Յունաց եւ ի տեղապահութեան Նախջեւանայ Մուրթդադուլի խանին եւ որ եւ սոյն ամի առաքեցաւ ի Շահ Սուլթան Հիւսէինէն զեսպան յերկիրն Յունաց առ Սուլթանն Տաճկաց եւ ի յառաջնորդութեան վանքիս Նախավային Յակոբ վարդապետ Շամբեցւոյ եւ

³⁵ 1698ին Ղուկասի աւետարանին մեկնութիւնը եւ Պարտադմանց մը Նախավայի նուէր կը արուի (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 228—229) եւ Աճառեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 10): — Գուցէ առաջինը Աստապատի Ս. Ստեփանոսի բնծայուած:

ի թուականութեանս Հայոց հազարերորդի հարիւրերորդի յիսներորդի եւ չորրորդի» :

Դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զՇամբեցի հոգիւնկալ Յոհան եւ Պետրոս վարդապետքն , որք ձեռն արկին նորոգման ղխախտեալ եւ ղքայքայեալ եկեղեցին սրբոյն Ստ . Նախավկային , զոր բազում ջանիւք եւ աշխատութեամբ նորոգեցին յոլով ծախիւք առաւել պայծառ քան զառաջինն , բայց չեւ եւս էր կատարումն զործոյն եհաս վախճանն Պետրոս վարդապետին , զոր փոխեցաւ առ Տէր եւ զկնի Ը . ամսոյ Յոհան վարդապետն եւս փոխեցաւ առ Տէր եւ մնաց եկեղեցին անկատար եւ Յակոբ վարդապետ որ յաջորդեաց զկնի նոցա յաթոռ սուրբ Նախավկային միաբանութեամբ հանդերձ ժրաջան եւ աշխատաւոր եղբարց ամենեցուն նորոգեալ ի կատարումն հասոյց բազում երանգօք , բայց ի ներքոյ բազում պարտուց կան . . . :

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զամենեւեան միաբան սուրբ ուխտի զՅակոբ վարդապետ , որ էր առաջնորդ սուրբ Նախավկայի վանից , Յովհաննէս վ . , Մաղաքիայ վ . , Գալուստ վ . , Փիլիպպոս վ . , Շմաւոն վ . սոքա եպիսկոպոս զոլով , են եւ այլ միաբան Պօղոս վ . , Գրիգոր վ . , Մարտիրոս վ . , Ստեփաննոսն տէր Գրիգորն , տէր Կիրակոսն , տէր Դաւիթն , տէր Մարգարէն , տէր Սանվէլն (Մանվէլն ?) , տէր Մարտիրոսն , տէր Ստեփաննոսն , տէր Խաչատուրն , տէր Յովհաննէսն , սարկաւազունք Ստեփաննոսն զծող սուրբ տառիս ,

Ղուկասն եւ Յովհաննէսն եւ այլ բազում առաքիճանաւորք, եկեղեցականք եւ մահտեսիք, զոր Տէր յիշէ զանու(ա)նս նոցա...» (Փափաղեան, Հնութիւնք Հայրենեաց, Դ., Թ. 291) :

1705էն ³⁷ շատ յառաջ արդէն վանքին առաջնորդութիւնը Յակոբ Շամբեցւոյն ձեռքն էր, ինչպէս կը տեսնուի (հմմտ. վերը) : Նա կը յիշուի դեռ՝

«Փառք... Արդ աւարտեցաւ զիրքս Ս. Դիոնիսիոսի ի թվականիս Հայոց ՌՃ եւ ԾԴ (1705) ... յիշխանութեան Նախիջևանու Մուրթուղաղուլի խանին, որ դեսպան առաքեցաւ ի Հոռոմանց տուն առ սուլտանն Տաճկաց յաւուրս յայսմիկ ի շահէն. եւ ի ժամա-

³⁶ Այնպէս կ'երեւայ թէ՛ Պետրոսի ծերութեան տառն օգնական առաջնորդ եղած է Յակոբ վարդապետը եւ ապա անոր մահէն վերջ ամէն իշխանութիւն ձեռք առած : Յայսմաւուրքի մը յիշատակարանին մէջ գրուած է՝ «Գրեցաւ եւ նկարեցաւ զսուրբ մատեանս որ կոչի Յայսմաւուր ի թվականիս Հայոց ՌՃԼ եւ Ե (1686) ամին ձեռամբ... Ստեփաննոս Զուղայեցւոյ ի յերկրին Նախիջևանայ. ի ձորն Շամբայ, ի սուրբ ուխտն սրբոյն (սրբոյն) Ստեփաննոսի Նախավկային... ի հայրապետութեան Տեառն Եղիազարու սրբազան կաթուղիկոսի Հայոց մեծաց, որ եւ Աստապատ եհատ եւ ետ իւրեանց վանիցն թէմ. զոր եւ ի սկզբան սուրբ Նախավկային էր եւ իշխանութեանն Նախիջևանու Մահմատ Ընդա խանին... : Յիշեցէք զառաջնորդ(ան) սուրբ վանիցն Նախավկային Յա[կոբ] եւ Պետրոս վարդապետքն որ բազում յօժարութեամբ հոգարարձու եղեն զրէի սորա...» (Աճառեան, Յուց. հայ. Զեռ. Թեհրանի, Վիեննա, 1936, էջ 7—8) :

³⁷ 1711ին Եզեկիէլ Նախավկայի մէջ կը գրէ Խորհրդատեար մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 395) :

նակիս յայսմիկ ոչ գոյր հայրապետ Հայոց զկնի վախճանման Նահապետ կաթողիկոսին եւ առաջնորդութեան սուրբ Նախավկային Յակոբ վարդապետին, որ եւ էր ինքն տեղեալ Շամբայ :

Գրեցաւ զիրքս ձեռամբ Ստեփաննոս ա-նարժան սարկաւազիս ի թվին Հայոց ՌՃԾԴ ի սուրբ ուխտս Նախավկային, որ մի էի ի նուաստից միաբանից եւ ես ամենեցուն ծառայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 606) :

Աղեքսանդր կաթողիկոսը Յակոբին յաջորդ կը նշանակէ Գալուստ վարդապետը եւ երկու կոնդակ կու տայ նուէր հաւաքելու եւ վանքը շէնցնելու համար : Ասլա Կարապետ կաթողիկոս անոր առաջնորդութիւնը կը հաստատէ եւ Ստեփանոս վարդապետին ժողովարարութեան թոյլատուութիւն կու տայ (հմմտ. Նախավկայի վանքի կոնդակները) :

1712ի (?) ժամանակները գրուած Ճաշոց մը նուէր կը տրուի Նախավկայի եւ 1724ին Մելքոն երէց հոն կը դրէ Պատմութեան գիրք մը (Աճառեան, Յուլց. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 134. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 128) :

Այս շրջաններուն Ստեփանոս Զուղայեցին³⁸ Աբրահամ կաթողիկոսի հրամանովն

³⁸ Գուցէ այս Ստեփանոս Զուղայեցին է որ այնքան զգայուն չեչտով նկարագրած է Շահարասի հրամանով Հայերու Պարսկաստան դժբախտ դաղթը (Բաղմալէպ, 1847, էջ 94—95 եւ Առաքելեան, Պարսկաս-

կոնդակապիրք մը զրելու կը սկսի: Սոյն զրութեան մասին այլուր:

Հաւանականօրէն Գալուստի անմիջական յաջորդն է Աղարիա վարդապետն, որուն մասին նօտրապիր վաւերաթղթի մը մէջ կայ՝ «Թվ. ՌՃՁԸ (1739) Յունիս Գ. Ճիւղապի կողակից Սանդուխտս յետ իմոյ Աղիս եւ սկերս, այսինքն Ասուխին, Ախանումուղին, ինչ որ իւրեանք տվել են իւրեանց հոգւոյն... վախուր արի... սուրբ Աթոռին Ստ. Նախավկային... տվեցի իմ հոգեւոր հայր եւ մեր առաջնորդ Աղարիայ վարդապետին, որ մեզ մէկ քանի ժամի մէջ յիշէ...» (Թօփճեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Գաղեան Վ.ի, Բ., էջ 14): Վկայ է Նախավկայի միաբան Արիստակէս վարդապետը (անդ, էջ 14):

Աղարիա առաջնորդը թղթով մը Ստեփանոս քահանային վարդապետական իշխանութիւն կու տայ ³⁹:

տանի Հոյերը (Աղղ. Մատ. ԿԳ), Վիեննա 1907, էջ 66—67): Նաեւ թերեւս այս Ստեփանոս տեսուչն էր որ Կարապետ կաթողիկոսի կոնդակներով նպաստ ու նուէր ժողվելու կ'ելլէ (տես վերը):

³⁹ Այդ թուղթը կը գտնուի մեր Մատենադարանի Ձեռագրաց Հաւաքածոյին Թ. 694 ժողովածոյի մէջ: Ահաւասիկ բնագիրը՝ «Յամի հաղար երրորդի, եաւթն հարիւրի եւ քառից տասնի ի համարողութեան ըստ մեզ մարդացելոց բանին Աստուծոյ: Ես նուաստ ծառայ ծառայիցն Յիսուսի Քրիստոսի Աղարիայ վարդապետ վերադիտաւղ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային եւ առաջի մարտիրոսին Քրիստոսի որ եւ կառուցեալ մեծահոգակ վանք, որ է աթոռ մեծաշուք եւ պարծանք քրիստոնէից ի ձորն Շամբ կոչեցեալ եւ եւս ես իսկ եմ տեղեալ եւ դաւառալ Շամբեցի, աշակերտ Պետրոսի բարունւոյ եւ նա Տեառն Գալուստի երիցս երա-

Գուցէ Աղարիայի յաջորդն է Մանուէլ
 Կամ Մուայէլ վարդապետն, որուն օրով Նա-
 խավկայի վանքի եկեղեցւոյն տանիքը, պա-

նելոյն եւ նա Պետրոսի եւ նա Միքայէլի հրատարակչի
 եւ նա Տեառն Յակոբ Զուգայեցւոյ բազմաչարչար կա-
 թուղիկոսի ամենից ազանց: Եւ նա սրբազան Փիլիպ-
 պոսի Աղբակեցւոյ բոլորից տիրողի եւ նա Մովսէսի
 կրկին լուսաւորողի եւ նա Սրապիոնի վերջին նահա-
 աակի Եղեսաացւոյ կաթուղիկոսի եւ նա Ղուկասու եւ
 նա Յոհաննու մականուամբ Շիրաք կոչեցելոյ եւ նա
 Գրիգորի Տարոնացւոյ եւ նա Թորոսի եւ Յոհաննու
 Ամէնցոյ եւ նա Դանիէլի ճգնաւորի եւ նա Գրիգորի
 Տաթեւացւոյ եւ նա Յոհաննու Որոտնեցւոյ մականուամբ
 Կախիկ կոչեցելոյ եւ նա Եսայի Անէշացոյ եւ նա Ներ-
 սէսի եւ նա Վարդանայ եւ նա Յոհաննու որ է Վանա-
 կան եւ նա Մխիթարայ Գոշի: Շնորհօք... ի վշտա-
 չատ ժամանակիս ի հանդիսի եւ ի տօնի վերափոխման
 ամէնօրհնեալ սրբուհւոյ կուսին Մարիամու Աստուա-
 ծածնին, ի զերազարդ եւ ի մեծապայծառ Աթոռոյս
 սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային տուաք իշխանու-
 թիւն վարդապետական եւ հրաման քարոզութեան հո-
 գեւոր որդեկին մեր եւ սրբոյ Աթոռոյս զՍտեփաննոս
 կոչեցելոյ, որ է առ մեզ սնեալ ի սկզբանէ ի մանկու-
 թեան իւրոյ մինչեւ ցայժմ եւ ըստ չափու իւրում յու-
 սումն կրթեալ եւ ի գիրս սուրբ պարսպեալ եւ ըստ
 զործնականին վարժեալ եւ քաղաքավարեալ...: Ընդ
 որս եւ ահաւաղիկ մտերիմ ընտրութեամբ փորձ դտեալ
 հոգեւոր որդիդ մեր Ստեփաննոս խոյեմազարդ վարդա-
 պետդ որ է ի վիճակէս մեր եւ որդի տանն սրբոյն
 Ստեփաննոսի Նախավկային եւ ի դեղէն Շամբ անուա-
 նելոյ, ի մանկական տիս սնեալ առ ոտս մեր եւ կրթեալ
 ի հրահանգս ի մեծի աթոռոյս սրբոյն Ստեփաննոսի
 Նախավկային, նաեւ վարժեալ զիտութեամբ աստուա-
 ծային զրոյ ըստ չափու իւրում եւ ընկալեալ ի մէնջ
 իշխանութիւն վարդապետութեան եւ մեծ դաւազան
 բեմրասացութեան եւ դաս ասելոյ առ ի քարոզել եւ
 ուսուցանել ամենայն ուրեք զրանն կենաց եւ չրջել ա-
 մենայն տեղիս առաքելարար, ուր եւ կամեսցի եւ զըն-
 կալեալ քանքարն արկանել եւ սեղանաւորել հոգիս
 մարդկան եւ կերակրել աստուածային բանիւն զան-
 ձինս քաղցեալս, ընդ որ զբարի անուն ծառային լսիցէ
 զբարբառ ի պսակօղ Տեառնէն եւ զնորին ուրախու-
 թեան զմուտն ի հարսանիսն անապտեան սեփհակա-

լիսպն ու խցերը քայքայուած վիճակի մէջ
կ'ըլլան: Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը ⁴⁰
ՌՒՄԸ տարւոյն ԻԶ Նոյեմբերին Նախավկայի
Ժողովարարութեան կոնդակ մը կու տայ եւ
յաջորդ օրը Նոյ. Իէին Գրիգոր վարդապետը

նկայէ յինքեան զաւետիսն ըստ վաստակոց իւրոց ա-
մենայնի: Յաղագս որոյ պատուիրեմ ընդունել զդա-
իրբեւ ի մէնջ առաքեալ եւ մեծարել ըստ ճշմարտա-
բարոզ ուսուցչացն, զի արժանի է մշակն երկնաւորի,
պատուել որպէս զինուոր արքային անմահի, մի ոք
ներհակ երեւեսցի, եւ ընդդիմակ գտցի, զի հակառա-
կօզ դմա մեզ եւ Քրիստոսի հրամանին են հակառակք,
ըստ իւրում պատուիրանին զոր ասաց, թէ որ զձեզ ա-
նարդէ, զիս անարդէ: Նոյնպէս եւ բարի վայելուչ
մոօք սիրօղք եւ պատուօղք, հնազանդօղք եւ քաղցրա-
չօք հայեցօղք, նորին Տեառն ամենակալի համարին
արարեալք եւ առ մեզ առաւել երախտաւորք եւ բա-
րեբարք եղեալք: Խնդրեսցուք ամենեքեան միաբան
բոլորով սրտիւ ի մարդասէր Հոգւոյն, այն որ աջողէ
ի մեզ զկամենն եւ զառնենն եւ բանալ նորաքարոզ վար-
դապետիդ զգուռն աւետարանական ասացածոց եւ
առաւ կարողութիւն ըղձակերտ առնել զարքայութեան
բուն ի լսելիս հասարակաց եւ պարզեւել յօժարութիւն
յորդորամիտ լինել ունկնդրութեամբ բազմաւ: Որք ի
միասին բոլորապատ պարուք, խրատօղք հանդերձ հա-
մօրէն վիճակեալ դաստարակացելօվքն ընկալլիք զան-
ճառելի ուրախութիւնսն եւ զաներգրական ցնծութիւնս
յարքայութեանն երկնից յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն.
վերջ:

Գրեալ եղեւ սոյն այս նամակ ընդհանրական յամի
հաղար հարիւր ութսուն եւ ինն թւոյ հայկեան, զոլ
օժանդակ առ ի պատճառ քարոզութեան, տէր Ստե-
փաննոս վարդապետի իրրու նշան, որով ցուցցի ըստ
ուսուցչի առեալ հրաման, թարց ինչ կարծեաց ունել
զանուն բարունական, ուստի պատուել հարկաւորի
պատեհական, զի արժանի ասի մշակն վարձու ստաց-
ման. վերջ»: Կնքուած երկու կնիքով:

⁴⁰ Յակոբի գահակալութենէն քիչ յառաջ Նախա-
վկայի վանքին մէջ Յակոբ սարկաւազ Քարողգիրք մը
կը գրէ (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 128):

կը ձեռնադրէ «եպիսկոպոս ի վերայ սրբոյ
Նախավկայի Ստեփաննոսի վանիցն» :

Յակոբ Կաթ .ի յաջորդը Սիմէոն Երեւան-
ցին Նախավկայի վանքի առաջնորդ կը կարգէ
Գրիգոր վարդապետը — Սարգիս Զուգայեցի
քալանտարին խնդրանքովը :

Աստապատի Սարգիս վէքիլին հետ էջ-
միածին (1765ին) կու գայ եւ Սիմէոն կա-
թողիկոսին կը ներկայանայ Շամբի Ս . Նա-
խավկայի վանքի արեղաներէն մին : Նա նոյն
մենաստանին Գրիգոր առաջնորդի հրամա-
նովն եկած էր , «զի առցէ զԺողովարարա-
կան կոնդակ վասն վանիցն իւրեանց , ոչ զմի ,
այլ զերկուս» : Կաթողիկոսն արեղան ձեռ-
նունայն ետ կը դարձնէ , վասն զի Գրիգոր
ուրիշ առթիւ եւ այժմ անձամբ իրեն ներ-
կայանալ չէր ուզած (Դիւան , Գ . , էջ 126—
127) ⁴¹ : Յետոյ Գրիգոր էջմիածին կու գայ
եւ նոյն կաթողիկոսէն յանդիմանութենէ եւ
պատիժէ վերջ՝ կ'ընդունի առաջնորդութեան
հաստատութիւն եւ Ժողովարարութեան
թուղթ ⁴² (Դիւան , Գ . , 409—410 , էջ 616) :

Սիմէոնին յաջորդէն՝ Ղուկաս Կարնեցիէն
Նախավկայի վանքին վանահայր կը խնդրուի

⁴¹ Գրիգորի օրով Նախավկայի միաբան էր նաեւ
Յօհան վարդապետը (Դիւան , Գ . , էջ 410) :

⁴² Այնպէս կը թուի թէ՝ ժամանակ մը Գրիգոր ա-
ռաջնորդին եւ միաբաններու միջեւ խնդիրներ յարու-
ցուած են եւ Սիմէոն կը ստիպուի թղթով մը հպա-
տակները հնազանդութեան յորդորել (Դիւան , Գ . ,
էջ 616) : Ինքն ալ Սիմէոն , որ կոնդակով մը (հմմտ .
զԳրիգոր առաջնորդ կարգած էր , ժամանակ մը անկէ
զԺողովարարութեան (Դիւան , Գ . , էջ 126—127 , հմմտ . վերը) :

Մաղաքիա վարդապետը (1791ին, Սմբատեան, Երնջակ, էջ 462) :

Մաղաքիայի յաջորդներէն յիշենք հետեւեալները :

1820—1840 վանահայր էր Սարգիս Դաւիթեան, որ Յովհաննէս Կարբեցիի կաթողիկոսական ընտրութեան կը մասնակցի (Դիւան, Ա., էջ 267 եւ Ալիշան, Սիսական, էջ 521) եւ եկեղեցւոյ դրան ձախակողմը կը դնէ ընդարձակ արձանագրութիւն մը (Փափաղեան, Հնութիւնք Հայրենեաց, Դ., Թ. 291) : Իր յաջորդներէն են Յովհաննէս Գալստեան եւ Յովհ. Աւետեան, որուն օրով կը յիշուին Դանիէլ, Գաբրիէլ եւ Մկրտիչ միաբանները (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 50. Ալիշան, Սիսական, էջ 521 եւ Կոռնիկ, 1863, էջ 475) :

1864ին վանահայր էր Մեսրոպ Սմբատեան, որ կը նորոգէ տաճարին տանիքը (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 487) . 1882ին՝ Իգնատիոս, որ անփոյթ գտնուելով իր պաշտօնին կատարումին մէջ, վանահայրութենէ կը զրկուի եւ անոր պաշտօնը Յովհաննէս Աշտարակեցիին կը յանձնուի (Սիսական, էջ 521) : Ետքէն վանահայր կ'ըլլան Յակոբ Վ. Տէր Աբրահամեան, Թադէոս Վ. Առիւծենց, Վահան Գէորգեան (Բիւզանդիոն, 1897, էջ 355), Ստեփան վարդապետ (Մշակ, 1902, Թ. 52), Մկրտիչ Վ. Տր. Գալստեանց (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 487), Ղեւոնդ վրդ. Բարսեղեան (Յուսարբեր, 1939, Թ. 21—22, Յա-

ոսջ, 1939, թ. 3977, Ազատ Խօսք, 1939, թ. 252) եւ ասլա Ստեփան Յովհաննիսեան եւ Թորգոմ տէր Վրթանիսեան (Յուսարեր, 1939, թ. 22) :

Ինչպէս Նախավկայի վանքի պատմութեան ընթացքէն կը տեսնուի հոն երբեմն քանի մը եպիսկոպոս եղած է՝ կա՛մ պաշտօնով եւ կամ առանց պաշտօնի: Մի քանին ալ հաւանականաբար վանքին եւ թեմին մէջ պաշտօնավարած են եւ ասլա գործէ քաջուած (եւ ոմանք կրկին գործերու միջամուխ եղած) :

Ս. Ստեփաննոսի վանքը հարուստ էր նշխարներով: Հազարաց նշխարաց գիւտն ու արձանագրութիւնը յիշատակուեցաւ: Խաչիկ կաթողիկոսին կոնդակը կը յիշէ բււեռ մը, ճղիկ մը փուշպսակէն եւ երեք կտոր մանանայ (հմմտ. նաեւ Բիւզանդիոն, 1897, թ. 332 եւ 355): Հ. Ալիշանէն յառաջ բերենք Վանանդացիին նշխարներու մասին գրածը՝ «Վանանդեցին ի քերդուածի սրբազան տեղեաց, զոր եւ գրեաց յամի աւարտման վերաչինութեան վանացս ի Յակովբայ կաթողիկոսէ. յետ Աստապատայ վանաց եկեալ այսր ասէ՝

«Ի մենաստանն Ստեփաննոսի
Եւ առաջին Մարտիրոսի,
Մասն նորին մեզ հովանի,
Եւ Յովհաննու Կարապետի,
Պանտալէոնի մեծ բժշկի.

Ընդ գաւաղանն Բարդուղիմի .
 Գլուխ Ղուկասու քարոզողի ,
 Եւ Անդրէի նախակոչի ,
 Մասն Հռիփսիմեան նահատակի ,
 Եւ Գրիգորի Ակուականտի ,
 Աջն սրբոց հայրապետաց
 Գրիգորիսեանց առաջնորդաց ,
 Եօթանասնիցն Աշակերտաց
 Մասն նոցին սուրբ նշխարաց .
 Այլ եւ մասն Կիրակոսի ,
 Եւ սուրբ Սարգսի զօրավարի ,
 Եւ Վարդանայ սպարապետի ,
 Եւս եւ խաչն Թադէոսի .
 Եւ դերեղմանն Հաղարաց ,
 Եւ մանանայն որ է կենաց .
 Գեղարդն սուրբ աստուածամուխ .
 Այլ եւ բեւեռն ձեռնամուխ .
 Խաչն Պարսամայ ճղնաւորին ,
 Իւզն օրհնութեան զկնի նորին ⁴³ ,
 Աստուածածինն ամէնօրհնեալ
 Ընդ երից մանկանցն հրաշացեալ ,
 Եկեղեցին առաքելոց
 Որ զկափարիչն ունի ի ծոց» :

Ալիշան , Սսիական , էջ 521 . Ճոաքադ ,
 1860 , էջ 132—133 . հմմտ . եւ Բիւղանդիոն ,
 1897 , Թ . 355 . նաեւ Tavernier J. B., Les six
 voyages, tome, I, Paris, 1724 , էջ 58—59) :

⁴³ Հմմտ . Մշոյ Եղրդուտի Ս . Յովհաննէսի վանքը ,
 որուն մասին մօտ ժամանակէն :

Այսքան նշխարներով հարուստ վանք մը հարկաւ ուխտաւորներու սրտերն իրեն կը քաշէր եւ ստուգիւ խաչի եւ վերափոխման տօներուն հոն կը համախմբուէին ամէն հասակէ ու աստիճանէ անձինքներ (Կոռնիկ, 1863, էջ 476. Ալիշան, Սիսական, էջ 321. Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 355. Փափաղեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 291) :

Վանքը թէպէտ ուխտաւորներու եւ բարերարներու ըստ ինքեան կարօտ պէտք չէր մնալ, վասն զի ինչպէս կոնդակներէ, նուիրագրէ եւ կտակագրէ ⁴⁴ յայտնի է, ունէր չատ

⁴⁴ «Կտակագիր դստեր Աշոտ Թադաւորի Հռիփսիմէ կուսի, որով նուիրէ սուրբ Նախավկայի վանից զգիւղն Աստապատ, որոյ արձանագիրն գտանի ի սուրբ Յովհաննէս ուխտատեղւոջ Աստապատայ :

«Շնորհիւ եւ ողորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն սրբոյ զրեցաւ կտակագիրս անքակ ի ՆՆ տումարին, արամեան մնացածւիս եւ ահեկ ամսոյ ԺԶին եւ հոգեւոր հովուութեան Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի շինողի : Եւ ըստ մեծի տէրութեան արեւելից եւ հարաֆոյ՝ Հայոց Սահակայ՝ Աշոտ յորջորջեալ անուամբ Շահանշահի. Ես Հռիփսիմէ դուստր բարեպաշտ Թադաւորին Աշոտոյ Շահանշահի, յետ Ե. ամաց շինութեան հօրն իմոյ զսուրբ Նախավկայի զաստուածարնակ տաճարին Մաղարդայ վանից, որ ի Շամսի ձոր՝ ելեալ սերտ հաւատով եւ բազում ընծայիւք եկի ի դուռն սորին վասն տեսութեան հրաշագործ սրբոյ ուխտին եւ Տեառն Բարգէնայ աշխարհապատում եպիսկոպոսին եւ վասն ցաւոց հիւանդութեան անձինս, զի գտից զողորմութիւն եւ բժշկութիւն ի Նախավկայէն եւ Գէորգայ զաւրաւարէն եւ ամիս մի դաճարեալ առի զաւրհնութիւնս սրբոց ճգնաւորացն եւ ելի դառնալ ի յաւանս մեր ի քաղաքն յԱնի եւ հասեալք ի գեաւղն Աստապատ, անկայ ի մահիճս հիւանդութեան եւ եհաս կենաց իմոց զբաւ, վասն որոյ առաքեալ կոչեցի զմեծանուն տէր Բարգէն առաջնորդ սուրբ ուխտին Մաղարդավանից հանդերձ զղերիկոսաւք եւ արարի զկտակ, զի որպէս հայրն իմ Թադա-

հող ու թեմ (թէեւ երբեմն քիչ նկատուած), բայց եւ այնպէս քայքայումներն ու աւերումները, յափշտակութիւնները եւ քաղաքական

ւորն Աշոտ կոչեցեալն Շահնշահ, եկեալ էր ի սուրբ ուխտն Նախավկային հանդերձ մեծամեծ իշխանաւք եւ ռզատագունդ զաւրաւք եւ տեսեալ զսուրբ ուխտին Գ. տաճարն խախտեալ, որ է յանուն սուրբ Նախավկային, սուրբ Աստուածածնին եւ սրբոյն Գէորգայ, շինեալ եւ հիմնեալ ձեռամբ սրբոց առաքելոցն Թաթէոսի եւ Բարդուղիմէոսի, զոր վերստին ետ շինել թաղաւորն Շահնշահ, հրաշագան եկեղեցիք եւ թող զեկեղեցական ընծայան, ետ եւ զայս ինչ նվէրք զդաստակերտս սուրբ Յակոբայ եկեղեցուն դիմաց զայգոյ հողն եւ Շամպայ Գ. ջաղացն եւ ջաղացի գլխի սերմամուտն Դ. հազովն եւ զնաւատեղն զորս դրամաւ գնեալ շնորհեաց եւ ոչ բռնութեամբ: Եւ ետ յիշատակ հողոյ իւրոյ եւ բարեպաշտ ծնողացն, նոյնպէս եւ ես Հռիփսիմէս, սիրական դուստր հաւրն իմոյ թաղաւորի, կուսութեամբ կեցեալ, ոչ ունելով յիշատակ ի վերայ աշխարհի, զայս զաստակերտս գնեցի Աստապատ եւ ետու յիշատակ հողոյ իմոյ եւ ընծայ անքակտելի ի դուռն սուրբ Նախավկային Մաղերդայ, որ է սերմամուտ Ն. գրվի որ է Ծ. եւ Ծ. բեռան սերմամուտ եւ է Աստապատու հիւսիսային կողմն, հանդէպ Երեւանու դ. հազովն, ա. գետն Երասխ կոչեցեալ, ա. Երեւանայ ճանապարհն ա. Նախշւանայ ճանապարհն, ա. տախտոցն, զայս արտս գնեցի եւ ետու ընծայ սուրբ ուխտին Մաղերդայ եւ տեղի շիրիմի իմոյ, զի մի թաղեսցեն յաւտար ժառանգութենէ եւ գերեզմանի, այլ ի միջի աղարակիս թաղեսցեն զապականացու մարմինս, զի մի անյայտ լիցի եւ զբոլորն ամ յամէ ցանեացն եւ զարմտիսն ժողովեալ ի սուրբ Նախավկայի ուխտն տարցեն, որպէս զի կրաւնաւորք տեղոյն վայելեսցեն եւ ընդ թաղաւոր հաւրն իմում զիս եւս յիշատակեսցեն փրկարար սուրբ պատարագաւ եւ զգերեզմանն իմ անփոյթ մի արասցեն, զի մի կորիցէ ժառանգութիւն իմ եւ արդ այսուհետեւ մի ոք իշխեսցէ քակտել զկրտակն իմ եւ յափշտակել ի Մաղերդավանից սուրբ Նախավկայէն զայս աղարակս, ոչ թաղաւոր...: Աւարտումն եղեւ կտակադրիս հրամանաւ մեծի թաղաւորազնոյն Հռիփսիմէի, թեւադրութեամբ տեսուն Բարդէնայ արհեսպիսկոպոսի եւ վկայութեամբ մեծի իշխանացն Հայոց Վասլա իշխանին Վրաց որդոյն Ապլղարիպայ, Գէորգայ իշխանին Գնունեաց՝ Շահապա իշ-

աննպաստ պարագաները ստէպ անոր առաջ-
նորդներն ու միաբանները օգնութիւն ու
նուէր հաւաքելու ստիպած են (Բիւզանդիոն ,
1897, Թ. 355. Նոր Դար, 1894, Թ. 63, 72.
1891, Թ. 177. Մշակ, 1905, Թ. 24. Բաֆֆի,
Խամսայի մէլիքութիւնները, Վիեննա 1906,
էջ 268. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 487. Պալ-
քանեան Մամուլ, 1941, Թ. 515. հմմտ. դեռ
Մշակ, 1902, Թ. 52. Նոր Դար, 1893,
Թ. 141, 168, 176 եւ կաթողիկոսներու կոն-
դակները՝ աստ՝ էջ 571) :

Իսկին Արծրունեաց՝ Համազասպայ իշխանին Ամատու-
նեաց, Խոսրովու իշխանին Գողթնեաց եւ Ատոմայ կու-
սակրաւն կրաւնաւորի, որ հրամանաւ մեծի տիկնոջն
Թաղաւորազնոյն կուսութեամբ կեցեալ Հռիփսիմէի եւ
տեառն Բարդէնա մեծանուն եւ մեծազգի արհեստիսկո-
պոսի եւ փառաւոր աստուածասէր իշխանացս եւ զաւ-
րաց նոցին վկայութեամբն արձանացուցեալ զայս ան-
ջրելի կտակագիրս զրեցի ի փառս Քրիստոսի եւ ամե-
նայն սրբոց նորայ :

Այլ եւ ես Հռիփսիմէս այսու աւրինակաւ թուղթ
մի գրել ետու եւ առաքեցի առ արքայ հայրն իմ, զի
արձագրեսցէ ի վերայ վիմի միոջ եւ կանգնեսցէ զվէմն
ի գլխոյ զանկաքատան վանից մերոց սուրբ Ովանէ-
սին, զի թէ առ յասլայ թուխթքն եղծանիցին ի հրոյ
կամ ի ջրոյ, սակայն քարեայ արձանն անջինջ մնասցէ
յաւիտեան :

Եղեւ ի թվին Փրկչին ԶԶԱ ամի եւ մերս հայկա-
ղեան տումարին չորս հարիւր 1 ամին եւ ահեկանի ամ-
սոյ ԺԶ.ին» (Արարատ, 1875, էջ 260—262, Սմբա-
տեան, Երնջակ, էջ 422—424) :

Ինչպէս Հռիփսիմէ այս կտակագիրը, նաեւ Աչոտ
Թաղաւորի նուիրագիրն ու Բարդէնեան (կամ Խաչիկ
Կաթողիկոսի) կոնդակն թէպէտ անվաւերական են եւ
յերիւրածոյ (Սիսական, էջ 516—517, Բանասէր, 1902,
էջ 100), սակայն ունին պատմական որոշ հիմքեր եւ
անոնց վրայ բարձրացած :

Բաւական խիստ վէճի նիւթ կաղմեր է Աստապատի եւ անոր Ս. Ստեփանոս վանքին հողերուն Ս. Նախավկայի վերաբերելու հարցը եւ քանի մը կոնդակի գրութեան պատճառ եղած (հմմտ. Մաղարդայ Ս. Նախավկայի վանքի կոնդակները, աստ՝ էջ 571) :

Նախավկայի վանքը «մայրաքաղաք» էր եւ օժտուած մատենադարանով մը, ուր կը գտնուէր նաեւ ՆԼԸ (989) թուականին գրուած Աւետարան մը (հմմտ. վերը եւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 355) : Այն տեղ կը կրթուին եւ կ'ապրին քանի մը հռչակաւոր վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ : Ան կ'ըլլայ շանթաձիգ մը, որ շատերը կը մոզէ իր անունովն ու համբաւովը, սակայն այսօր երբեմնի այդ փնտռուած ու միաբաններով լեցուն «վանքը յանձնուած է գիւղացիների պահպանութեան եւ ունի միայն մի միաբան» (Պալքանեան, Մամուլ, 1941, Թ. 515) :

Ը.

ՄԱՂԱՐԴԱՅ ՆԱԽԱՂԿԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ
ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԸ

ՄԵՂԱՐԴԱՅ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔԻՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԸ

Հայաստանի այն վանքերէն է Մաղար-
դայ Նախավկայի վանքը¹, որ կաթողի-
կոսական շատ մը կոնդակներ ընդունած է :
Անոնցմէ շատերն անկորուստ ու անվթար մեր
օրերը հասած են, թէպէտ չեն մնացած այն
վանքին չորս պատերուն մէջ, որուն կը վե-
րաբերին եւ կամ որուն համար հանուած են :

Այդ կոնդակները գրուած են կա'մ վան-
քին առաջնորդներու անուանումի ու հաս-
տատութեան առթիւ եւ անոնք հանդիսական
ոճով եւ զեղեցիկ զարդերով ու զրերով օժ-
տուած են, վասն զի աւետիս ունին եւ ուրա-
խութիւն պատճառող բովանդակութիւն եւ
կա'մ վանքի նորոգութիւններու եւ պարտքե-
րու թեթեւացումի համար եւ այդ պարապային
անոնք յորդորական են ու պարզ իրենց ար-
տաքինին մէջ — կարծես վանքին խեղճու-
թիւնը ձեւով մը պատկերացնել ուղէին :
Քանի մը կոնդակ ալ գրուած են վէճերը բառ-
նալու համար :

¹ Նախավկայի վանքի մասին համտ. վերը՝
էջ 527—569 :

Ս. Նախավկայի վանքին անուանով ելած են 25 է աւելի կոնդակ : Այդ կոնդակներէն մի քանին արդէն տպագրութեամբ ծանօթ են (Հմմտ. վարը) : Անոնցմէ կարեւոր մաս մը Kohler դրավաճառէն Հ. Ն. Ակինեան (Իբրեւ Մատենադարանապետ) 1914ին գնած է եւ այժմ կը գտնուին Վիենն . Մխիթարեան Մատենադարանի Ձեռագրաց Հաւաքածոյին Թ. 694 տփին մէջ : Իսկ քանի մը հատն ալ անուանով կամ բովանդակութեամբ եւս աչքի առջեւ ունիմ Ստեփանոս Զուգայեցիին գրչէն : Անոնցմէ մի քանին Հ. Ն. Ակինեան Երեւան Թ. 683 Կոնդակաց Հաւաքածոյէն արտագրած է :

Ստեփանոս Զուգայեցի, միաբան, աւելածու եւ տեսուչ Նախավկայի վանքի, 1736ին Աբրահամ կաթողիկոսի հրամանով այն վանքին կոնդակներու արտագրութեան կը սկսի : Ահա իր խօսքերը՝

«Հրամանաւ Տեառն Աբրահամու ամենայն Հայոց կաթողիկոսի այս չորեան կոնդակս օրինակեցի ըստ ըզձի նորին ի միջոյ հնդէտասան կոնդակացն հնադունից կաթողիկոսացն Հայոց, վասն զի եւ նոքա ի սոյն ոճ եւ ի սոյն ձեւ բանից գոյին ներդրեցեալք, վասն որոյ ոչ կամեցաք զմայրն ձանձրութեան ի մէջ ածել, այլ զչորեան այս բաւական համարեցաք իբր հայելի իմն որ ընդ սոքօք դասհայիլ եւ ընդ նուրինս բանք, զի զհնադոյնս ի ձեռն նորադունիցս ծանիցի : Զարքայականն հնադոյն, զԳրիգորին, զՄիքայէլին եւ զՄեկ-

քիսէդթին կաթուղիկոսացն նաւրադոյնս , իսկ
զմիջինսն որ ըստ սովաւ (ի բա)ց թողաք , զի
սոքօք ծանիցես : Զկնի Արքայականին եւ քա-
հանայականին պետական հրամանադրոց ,
այսինքն Աշոտայ եւ Տեառն Խաչկայ , որ ի
նիւն թուականէն Հայոց , կայր

զկոնդակն Տեառն Կարապետի

ի ՊԽԴ (թուականէ)

Եւ ապա Տեառն Պօղոսի ի ՊԿԷ ”

Երեք ի Տեառն Գրիգորէ ի ՊԹ ”

Տեառն Գրիգորէ ի ԶԾԵ ”

Տեառն Գրիգորսէ (ի) ԶԱ ”

Եւս Տեառն Արիստակիսէ (ի) ԶԻԵ ”

Տեառն Սարգսէ (ի) ԶԾԵ ”

Եւ եւս Արիստակիսէ Տեառն ի ԶՂ ”

ի տէր Միքայէլէ (ի) ՌԶ ”

Եւս ի տէր Եղիշէ (ի) ԶԾԳ ”

ի տէր Ստեփաննոսէ (ի) ԶՂԴ ”

Եւս ի տէր Մելքիսեթէ (ի) ՌԿԲ ”

Ըստ վերասացելումն զչորեսին բաւական
վարջեցի ընդունողացն եւ Քրիստոս(ի) մար-
դասիրին փառք յաւիտեանս ամէն : Օրինա-
կօղ կոնդակացս Ստեփաննոս հին Զուղայեցի
միաբան սուրբ Էջմիածնի , աւելածու եւ տե-
սուչ վանաց Ս . Ստեփաննոսի Նախավկային ,
որդի առն գոհհկի եւ քարակոփի Մուրատ-
իան կոչեցելոյ , որդւոյ Յովհաննիսի , որդւոյ
Մելքոնի , յորդւոյ Յեսեայ , յեղբօր հարա-
դատի Տեառն Յակօբայ Զրքնեան առձոյնելոյ
եւ մական ասելոյ իբր Շիրակեանեան , ի ներ

թուարերութեանս Հայոց ՌՃԶԵ ամի, յամսեան Դեկտեմբերի ԺԳ. զրաւ նորին առկայացաւ ձեռամբ (Ստեփանոսի) առ զրանսուրբ Նախավկային Մաղարթայ վան կոչեցելոյ ի Նախչուան գաւառի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 683) :

Դժբախտաբար Ստեփանոս Զուղայեցին իր այս յիշատակագրութեամբ չատմը զժուարութիւններ ու խնդիրներ — մանաւանդ թուականի — կը յարուցանէ, ինչպէս մէն մի կոնդակի մասին խօսուած ատեն պիտի նկատուի: Սակայն ամէն պարագայի իրեն երախտապարտ պիտի մնանք, վասն զի չատմը կոնդակներու գոյութիւն ունենալն ու մի քանիին արտագրութիւնն իր գրչին կը պարտինք:

Նախավկայի վանքի կոնդակներու հրատարակութիւնը կ'ընենք այն գիտակցութեամբ, որ անոնք այդ վանքին պատմութեան համար հարկաւոր են եւ կամ բաղձալի:

Ա.

ԿՈՆԴԱԿ ԽԱԶԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(972—992)

Ստեփան Զուղայեցի իր յիշատակագրութեան մէջ կը գրէ՝ «Զկնի արքայականին եւ քահանայականին պետական հրամանագրոց, այսինքն Աշոտոյ եւ Տեառն իյաչկայ, որ ի նիւն թուականէն»: Այս խօսքերով կը

յայտնէ թէ՛ Խաչիկ Ա. կաթողիկոսը Նախա-
վկայի վանքին համար կոնդակ մը դրած է
եւ ինքը զայն արտագրած 1736ին: Ստու-
գիւ Խաչիկ կաթողիկոսի անունովը Նախա-
վկայի վանքին հայող կոնդակ մը կայ ու հրա-
տարակուած է:

Կոնդակին գրութեան ոճը եւ գաղափար-
ներու եւ ասութիւններու ետեւառաջութիւնն
յիրաւի Հ. Ալիշանի մէջ կասկած կը յարու-
ցանեն՝ «Թէպէտ եւ հին ասի, այլ ոչ թուի
ինչ վաւերական կամ հարազատ բնագրին,
զի երեւին ի նմին անհեղեղ մեծաբանու-
թիւնք» (Սիսական, էջ 516, ծն. 1): Իրապէս
ալ այս կոնդակն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ
Աշոտ Ողորմածին անունով հասած նուիրա-
գրին (Մեսրոպ Էպիսկոպոս Սմբատեան,
Երնջակ, էջ 418—420, աստ՝ էջ 534—536)
եւ ուրիշ կոնդակի մը — Խաչիկի անունով
— խառնաշփոթ ամփոփումը:

Չունինք այս կոնդակին ՆԿԱՐԱԳՐՈՒ-
ԹԻԻՆԸ.

Բայց ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻԻՆՆ Է՝

Անուամբ անեղին Աստուծոյ Հաւր եւ ի
փառս ծնելոյն ի նմանէ անեղապէս Որդւոյն
միածնի եւ ի փառս բղխեցելոյն յէութենէ
Հոգւոյն ճշմարտի: Այս մեր զիր հոգեւորա-
կան բարձր հրամանի հաստատութիւն է եւ
աւրհնութիւն եւ ի հոգեւոր հովուութեան
Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի եւ հա-
րաւոյ Հայոց Թաղաւորն Աշոտ յորջորջեալ ա-
նուամբ բարեպաշտ եւ մեծ Շահանշահի: Ես

Աչոտ թաղաւոր թաղաւորաց ամենայն տիե-
 դերաց եկեալ ի սուրբ ուխտս աստուածաբնակ
 Նախավկայիս հանդերձ զաւրաւքս, թաղաւո-
 րաւք եւ իշխանաւք Տեառն Խաչկայ Հայոց կա-
 թուղիկոսի երկրպագեալ սուրբ տաճարիս հին
 Մաղարդայ վանից երանելի կրաւնաւորս աս-
 տուածամեծար մեծանուն Տեառն Բարդենի
 հայկազնոյ նախաշինաւղ եւ ի Քրիստոս
 ծնաւղ հոգեւոր դառանց... մանկանց եկե-
 դեցւոյ եւ բարձր հրամանի բարեպաշտ Թա-
 ղաւորի եւ Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթուղի-
 կոսի, եղեւ ձեռնադրեալ արքեպիսկոպոսա-
 պետ ՆիՇ տոմարիս Արամեան մնացուածիս.
 եղեւ կատարումն շինութեան եւ նորոգու-
 թեան աստուածաբնակ սուրբ Նախավկայիս
 ջանիւք եւ աշխատութեամբ Տեառն Բար-
 դենի, որ էր սա շինեալ սուրբ առաքելոյն
 Բարդուղիմէոսի: Եւ ի սուրբ տաճարիս կայ
 հանդուցեալ սեւեռեալ բեւեռն բազկացն Յի-
 սուսի եւ արքայական թաղից փուշ պսա-
 կէն ճիւղ մի եւ ի Քրիստոսի ձեռաց զ. հատ
 մանանայն եւ բազմահաւաք սրբութեանցս
 որ աստ կան հաւաքեալ: Եւ ետու հնձէքս եւ
 հայրենիքս եւ դաստակերտ եւ ընծայ (ան) հին
 Մաղարդայ վանից սուրբ Ստեփաննոս Նա-
 խավկային, Տիրամայր Ս. Աստուածածնին
 եւ սուրբ Գէորգ զաւրավարին անդառնալի եւ
 բարձր հրամանաւ մերով թեմ եւ վիճակ,
 զոր եւ սահմանեալ էր ի նախնեացն մերոց
 եւ սուրբ հայրապետացն մերոց Տեառն Ներ-
 սիսի թոռին մերոյ սուրբ Լուսաւորչին:

Նախ առաջին խոյակապ եւ հռչակաւոր մայրաքաղաքն Նախիջեւան ի Կող գաւառն բուրրովին, ի Սոյ որ եւ Ջարեւանդ գաւառ եւ ամենայն վիճակն իւր բուրրովին մինչ ի Նուան, ի Ղարաղայն, որ բաժանի Առաքելոց յերկրէն եւ դնայ մինչեւ ի Ղարաթափան եւ բաժանի ի Սալմաստայ, ի յԵրասխայ մինչեւ ի Մարանդ... Մարանդ իւր վիճակովն, Իշրինթալն իւր երկրովն դնայ մինչ ի դղեակն Սոսրովու, ի յԱզատ եւ ի Գերան, ի Ջուղայ եւ իւր վանքն, ի յԱստապատ եւ իւր վանքն, ի Շամբ եւ իւր վանքն, ի Ջաղացտեղն, ի յԱրարքն եւ իւր վանքն, եւ յամենայն Դիտապաւլացդ յարեւելեան հարաւոյ, տուաք ընծայ եւ հայրենիք անդառնալի եւ բարձր հրամանաւ մինչեւ ի դալուստն Քրիստոսի եւ ահեղ դատաստանն եւ մի ոք իշխեսցէ ի մեծաց եւ ի փոքունց արդել առնուլ կամ խաւսել չար բան եւ որք ի ժամանակի ժամանակի կան ի պաշտաւն սրբութեան, անմոռաց պարտիք յիշել ի Քրիստոս: Եւ յայսմհետէ ի գաւառաց սահմանեալ թեմէն եւ վիճակէն Դիտապաւլաց աղղիորդաց կամ տանուտեարք յերկրէն կամ դեղջէն մեծ մարդ կամ փոքր՝ այս սահմանեալ թեմիս եւ վիճակիս եւ յամենայն անդատանաց եւ ամենայն արմտիք եւ իրաւունք որ տալ կամին ի յԱստուծոյ եւ յԱթոռոյս, որք ջանան հարկս պահանջել կամ ընդ չարով առնել այնպիսիքն նդովեալ եղիցին ՅԺԸ հայրապետացն, վարձքն զԿորխայ եւ

զԴանայ ասցեն , մասն եւ բաժին ընդ Յու-
 զայի եւ Կոյենի եւ խաչահանուացն եղիցի
 ամէն : Եւ աւարտումն եղեւ բանիս եւ զրիս ձե-
 սամբ մեծանուն Տեառն Խաչկայ կաթուղի-
 կոսի ամենայն Հայոց եւ տէր Բարդէնի եւ
 մեծ իշխանացն Ապրիլարիպի իշխանի Հայոց
 եւ Վրաց , Վասակ իշխանի Սիւնեաց , Գրիգոր
 իշխանի Ռշտունեաց . Գէորգ իշխանի Գնու-
 նեաց , Շապուհ իշխանի Արծրունեաց , նա-
 մակիս եւ Սիկիլիս(ո) կատարողքն աւրհնին
 յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ խափա-
 նիչքն զատին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ ,
 որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն : Տեառն
 Խաչկայ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց պա-
 տրիարկ առաքելական տանս առաքեցաք
 զբաւորական աւրհնութեան հրամանաւս մե-
 ծանուն երջանիկ Տէր Բարդէն արքեպիսկո-
 սոս զալ առ ձեզ եւ առաքելարար չրջեսցի
 ընդ միջի ձերում վարդապետել , խրատել եւ
 ուսուցանել ի յաւրէնս եւ ի պատուիրանս
 Տեառն կալ յանարատութեան ի տուէ եւ ի դի-
 չերի , տալով զանձն աւրինակ ձեզ ամենեցուն
 ինքն արասցէ եւ ձեզ ուսուցէ սրբութեամբ ,
 արդարութեամբ , խոնարհութեամբ եւ երկիւ-
 դիւ , սիրովն առ Աստուած եւ առ ընկերս իւր
 եղբայրասիրութեամբ , աղքատսիրութեամբ ,
 սղոքմածութեամբ եւ աղաւթիւք , լինել այցե-
 լու որբոց եւ սյրեաց , տնանկաց եւ կարաւ-
 տելոց կարեկից սիրովն Քրիստոսի , կոչեսցէ
 զարժանաւորսն եւ զխմաստունսն ի կարգ եւ
 յատիճան կիսասարկաւաղութեան , եւ քա-

Հանայութեան : Կալցի եւ Հրամանաւս մերով
 ի վերայ ձեր իշխանութիւն առաքելական կա-
 պել եւ արձակել յերկինս եւ յերկրի , զմե-
 ղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ
 զղջացեալսն ընդունել յապաշխարութիւն ,
 որով եւ դուք ամենեքեան սիրելի որդիք ի
 Քրիստոս զաստուածապատիւ եւ զառաքելա-
 շնորհ Արքեպիսկոպոսդ մեծանուն Տէր Բաբ-
 դէն մեծաւ պատուով յոյժ սիրով ընկալա-
 բուք որպէս Հրեշտակ Աստուծոյ եւ առաքեալ
 Քրիստոսի եւ ամենայն Հոգեւորական խրա-
 տուց դորա , որ ի շահ եւ աւելում է Հոգւոց
 ձերոց հնազանդութեամբ ունկնդիր լերուք :
 Այլ եւ կանոնեալ հաս եւ զիրաւունք զոր
 ոլարտիք տալ յԱստուծոյ բաժին Աթոռոյ ,
 զհատ տանց քահանայից եւ զամենայն ընտա-
 նեաց նոցա , զերախայրիս հնձանոց , զտեառ-
 նականս , զխաչաւրհնէքնսն եւ զերբանուէրս ,
 զիրաւունս մատաղաց , կենդանեաց եւ ննջե-
 ցելոց , բազմականս եւ զանկարծամահ եւ զա-
 ռակամահ , եւս ամենայն իրաւունս կենաց եւ
 մահու , լիով անթերի տուք ի ձեռս դորա
 զուարթ եւ առատ , զի զտուրս զուարթ եւ ա-
 ռատ սիրէ Աստուած : Եւ մի ոք իշխեսցէ հա-
 կառակիլ սմա եւ հրամանիս մեր եւ արդելցէ
 իրաւունք տալոյ կամ խորեսցէ , կամ (առ)
 աւագ անկանի եւ յուշ հատուցանէ սուրբ Նա-
 խավկայի վանաց , զի որ ոք զմա կամ հրա-
 մանիս մեր հակառակ լինիցի նա այնպիսին
 է ընդ անիծաւք , ներքոյ բանադրանաց , զա-
 նէծան Կայենի առցէ յԱստուծոյ , զմասն Յու-

դայի եւ զխաչհանուացն : Որով աւրհնեալքն
 ի դմանէ աւրհնեալ եղիցին յԱստուծոյ , կա-
 պեալքն ի նմին մնասցեն մինչեւ զղջասցին :
 Վասն որոյ ի մտանել դորա եւ հողեւորական
 բարձր հրամանիս մերոյ առ ձեզ եւ սուրբ
 Սիոնիս իջցէ եւ շնորհք ողորմութեան Աս-
 տուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր եւթնպատիկ ,
 լցուցէ զձեզ ամենայն հողեւոր եւ մարմնա-
 ւոր բարութեամբ , բարձցէ ի ձէնջ զամենայն
 ցասումն եւ զպատուհաս եւ զտարաժամ մահ
 յաշխարհէ ձեր . տացէ եւ ձեզ շինութիւն ,
 անդորրութիւն եւ խաղաղութիւն , բուսոց եւ
 տնկոց եւ ամենայն անդէոց ձեր յաջողութիւն
 եւ քաղցր պտղաբերութիւն , պաճարեղէն ա-
 նասնոց ձեր անսխալ ծննդականութիւն եւ
 ամենայն բարեաց ձեր լիութիւն եւ առատու-
 թիւն : Եւ աւրհնեսցէ զձեզ զամենեւեան
 Քրիստոս Աստուած մեր , որպէս զի զա-
 սաւրեայ կեանս վայելեցէք եւ երկնից ար-
 քայութեան եւ թագաւորութեան հասանեցէք
 ընդ ամենայն սուրբս ի Քրիստոս Յիսուս ի
 Տէր մեր որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն :
 Շնորհեցաք ի ձեռն դորա ձեզ պարգեւս հո-
 գեւորական զեղն աւրհնութեան սրբալոյս եւ
 աստուածադորձակ սուրբ տանն ի լուսաւո-
 րութիւն նորածնելոցն աւագանաւ յորդեգրու-
 թիւն Հաւրն երկնաւորի եւ ի ժառանգակ-
 ցութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ յուսոյն մեր ,
 զնոյն ի ճակատն նշան հաստատութեան ,
 յաւժումն քահանայութեան ի նորոգութիւն

սուրբ Եկեղեցւոյ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ
աւրհնեւոյն յամենայն յաւիտեանս ամէն :

Խաչիկ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի շնոր-
հաւք եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս
ամենայն Հայոց :

Գրեցաւ ձեռամբ Աղաթանգեղ զպրի
նիւն . Տումարի Արամեան մնացուածի :

(Արարատ, 1868, էջ 32—34, Շահխա-
թունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 305—
307 եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 410—412) :

Բ .

ԿՈՆԴԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ԿԵՂԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1393—1408)

Ստեփանոս Զուղայեցիի զրութեան հա-
մեմատ Նախավկայի վանքին համար զրուած
Երկրորդ կոնդակը հանած է Կարապետ Բ.
կաթողիկոսը՝ ՊԽԴ (1395) թուականին : Ան-
ծանօթ կը մնան սոյն կոնդակին ՆԿԱՐԱ-
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ու ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ :

Գ .

ԿՈՆԴԱԿ ՊՕՂՈՍ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1416—1429)

Երուսաղէմի Էրեմնի պատրիարքը եւ
Սսի կաթողիկոսը Պօղոս Բ. Գառնեցին Նա-
խավկայի վանքին համար Երրորդ կոնդակ

զրոյը կ'ըլլայ՝ «եւ ապա Տեառն Պօղոսի ի Պփէ» (1418, հմմտ. վերը) : Այնպէս կը թուի թէ Նախավկայի վանքին մէջ շատ կարեւոր բաներ կը հանդիպէին, որ հեռաւոր Կիլիկիայի կաթողիկոսներն իրենց ձայնը մինչեւ հոն լսելի կ'ընէին, եթէ այս եւ նախորդ կոնդակն իրապէս զրուած են : Ստեփանոս միաբանէն միայն զիտենք այս կոնդակին զրութիւնը եւ չունինք անոր ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ :

Դ.

Ա. ԿՈՆԴԱԿ ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ՄԱԿՈՒԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1441°—1466)

Գրիգոր Մակուեցին Արտաղի Ս. Թաղէի վանքին առաջնորդն էր ² եւ համակիր ու հետամուտ Հայոց կաթողիկոսական դահին Հայաստան (Էջմիածին) փոխադրութեան : Նա թեկնածու էր դահին : Սակայն ժողովականներու մեծամասնութիւնը կաթողիկոսական աթոռին վրայ Կիրակոս Խորվիրապեցին կը բաղմեցնէ : Եւ այնպէս կը թուի թէ՝ Գրիգոր այդ ատենէն իբրեւ հակառակաթոռ կաթողիկոս երեւան կու գայ եւ իրեն վիճակ ու ժողովուրդ կ'ունենայ : Կարճատեւ ժամանակի մէջ իր համակիրներու թիւը կ'աճի եւ Կիրակոսի մասին զգոհութիւններ կը ծա-

² Հմմտ. աստ վերը՝ 2. հատուած :

դին ու կ'աճին : Կիրակոս , որ հանդարտաբարոյ վանական եղած էր եւ համեստ , էջմիածնի կաթողիկոսական գահէն կը հրաժարի եւ Գրիգոր Մակուեցին սոյն աթոռին վրայ կը բարձրանայ :

Ստեփանոս Զուղայեցին Գրիգորի անուան տակ դիտէ երեք կոնդակ տրուած յանուն Նախավկայի վանքին՝ «Երեք ի Տեառն Գրիգորէ ի Պ/Թ (1360 , սակայն պէտք է նկատել որ դիր մը կը պակսի) ի ԶԾԵ (1506) եւ ի Գրիգորսէ ԶԱ (1452 , հմմտ. վերը) : ՊԹ թուականին , այս է 1360ին (եթէ համարինք թէ՛ մէջ տեղը դիր մը չի պակսիր , որ սակայն իրականին կը պակսի) Գրիգոր անուն կաթողիկոս չկայ : Արդ Պ եւ Թ տառերու միջեւ եղած պակասը պէտք է լնուլ եւ դնել Զ , որով կ'ունենանք ՊԶԹ (1440—1441) եւ այս թուականէն հասած է մեր ձեռքը կոնդակ մը յանուն՝ Գրիգոր Մակուեցիին , որ թէպէտ , ինչպէս կը տեսնուի , ամէնէն կաթողիկոս չէր ճանչցուած , սակայն ինքզինքը էջմիածնի օրինաւոր կաթողիկոսը կը համարէր (Նօտարք , էջ 145) եւ կամ Կիրակոսի ընտրութեան տարւոյն մէջ պէտք է սրբադրութիւն կատարել (Արարատ , 1904 , էջ 38) : — Ինչպէս Մաղարթայ Նախավկայի վանքին մասին խօսած ժամանակ տեսանք՝ 1440ին հոն կայ Մխիթար Եպիսկոպոս մը , որ այս կոնդակին մէջ կը յիշուի (աստ , էջ 540) :

Ստեփանոսի ակնարկած գրիգորեան այս կոնդակէն օրինակ մը կայ էջմիածին :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ . Էջմիածնի մէջ զըտ-
նուած այս «Հնագոյն կոնդակը գրուած է նեղ
եւ երկար թղթի մը միայն մէկ երեսին վրայ :
Կտրուած է ճակատի քահանայական եւ թա-
ղաւորական կնիքը» (Արարատ , 1904 , էջ 38) :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ (Համառօտուած ,
ինչպէս որ հրատարակուած է «Արարատ»ի
(1904 , էջ 38) մէջ .

Ձոր աւրհնութեամբն Աստուծոյ զրեմք
ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր յանուանի եւ յա-
կանաւոր վանքն ի Նախավկայն , ի սահմա-
նեալ թէմն եւ ի վիճակն իւր . բոլորովին , ի
Խաւ քաղաք եւ յերկիրն իւր . ի Շաբիձորն ,
ի յԱրարքն , ի Զաղացատեղն , ի Զուղա եւ ի
յիւր վանքն , ի յԱստապատ եւ ի յիւր վանքն ,
ի Շիրինթալն , եւ յայլ ամենայն թէմն եւ ի
վիճակն իւր բոլորովին . . . » — Սովորական
օրհնութիւնից յետոյ յայտնում է որ մեծաւ
հանդիսիւ եպիսկոպոս է ձեռնադրել Ժողո-
վըրդից ընտրած եւ ուղարկած «աբեղայտ
զՄ խիթարա , հռչակաւոր վանիցդ սուրբ Ստե-
փաննու Նախավկայիդ եպիսկոպոս եւ ձեզ հո-
ղեւոր առաջնորդ եղբայր եւ ընկեր» : (Գրու-
թեան Ժամանակն է :) «Գրեցաւ զիր աւրհնու-
թեան բարձր հրամանիս մերոյ , յըստ ի մեզ
մարդեղութեան եւ ծննդեանն մարմնով
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ՌԴՃԽԱ . եւ ի
սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ՌԴՃԽԱ :
Եւ ըստ տումարին զմեծ թուին ՊԶԹ եւ ի մեր
նստելս ի սուրբ աթոռս , որ է ամիսս ԺԱ եւ
աւուր Ե . Յունւար է : Եւ վասն առաւել հաս-

տատութեան եւ աւատալոյ ձեզ ձեռնադրեցաք մեր իսկ սովորական կարմիր ձեռագրով: Կնքեցաւ վերոյ ծաղկաւետ տիրական երեւելի մեծ մատանեաւս քահանայական եւ թագաւորական»: (Վերջում աւելցրած է) «Գրեցաւ ձեռամբ Ստեփաննոս դպրի եւ դրագրի մեր»: (Ստորագրութիւնն ունի խաչ եւ կարմիր թանաքով՝) «Գրիգոր ծառայ Աստուծոյ: Շնորհաւք եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարկ արեւելեան եւ Վաղարշապատու»: Նոյն տիտղոսը փոքր աւելի ընդարձակ ունի կոնդակի սկսուածքը»:

Ե.

Բ. ԿՈՆԴԱԿ ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ՄԱԿՈՒԵՅՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Գրիգոր Մակուեցիին Նախավկայի վանքին տուած երկրորդ կոնդակը Ստեփանոսի զրութեան համաձայն յօրինուած է ԶԾԵ (1506) թուականին, որ սակայն սրբագրութեան կը կարօտի, վասն զի այդ թուականին Գրիգոր անունով կաթողիկոս չէ եղած: Ուստի եւ կա՛մ ըսելու է թէ՛ այդ թուականին Սարգիս կաթողիկոսը (որ 1506ին արդէն կոնդակ մը ունի, հմմտ. վարը), ուրիշ կոնդակ մըն ալ զրած է եւ կամ թուականական գրի մը պղտիկ սրբագրութեամբ մեծ սխալ մը ուղղել: «ԶԾԵ» վերածելու է ԶԺԵ (1466), որ է Գրիգոր Մակուեցի կաթողիկոսին գահա-

կալութեան վերջին տարին : Ծանօթ է որ նա ստիպուեցաւ ժամանակ մը իր գրաւած աթոռը **Զաքարիա Աղթամարցիին** թողուլ եւ անոր մահէն յետոյ իր պաշտօնը շարունակել : Հետեւաբար պիտի խորհինք թէ՛ Գրիգոր Մակուեցին իր մահէն յառաջ գրել տուած է այդ կոնդակը :

Այս կոնդակին **ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ** ու **ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ** դեռ անծանօթ կը մնան :

Զ.

Գ. ԿՈՆԴԱԿ ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ՄԱԿՈՒԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Գրիգորի կամ Գրիգորսի անունով կայ երրորդ կոնդակ մըն ալ : Գրուած է **ԶԱ**, այս է 1452 թուականին, որ ատեն Գրիգոր Մակուեցին կաթողիկոսական քօղն անվրդով կը կրէր : Այդ կոնդակը Շահխաթունեան տեսած է՝ «Քանզի յինչ ինչ կոնդակս կաթողիկոսաց յիշատակի ընդ այլ սրբութեանց եղելոց յաթոռ այսր եւ գեղարդն սուրբ ներկեալն արեամբ Յիսուսի : Յառաջին կոնդակի գրեալի թուին Հայոց **ԶԱ** ի **Ա**. Դեկտեմբերի ի Գրիգոր Ժ. կաթողիկոսէ . . . : Իսկական օրինակք այսոցիկ կոնդակաց գտանին ընդ այլ հնութեանց ի վանս Ստեփաննոսի Նախավկայի, որ ի ձորն հին Զուղայու առ Մաղարթայ լեւամբ» (Ստորագրութիւն, Ա., էջ 53, հմմտ. անդ, Բ., էջ 288—289 եւ Նօտարք, էջ 168) :

Շատ կարեւոր է Շահխաթունեանի եւ այն յաւելումը թէ Գրիգոր այս կոնդակը կը գրէ՝ «Ի Ժ երորդ ամի, միոյ ամսոյ եւ տասն աւուր կաթողիկոսութեան իւրոյ» 1452ին (անդ, էջ 289) :

Այս կոնդակին ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ու ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ չենք գիտեր :

Է.

ԿՈՆԴԱԿ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1448—1466—1470)

Գրիգոր Մակուեցիին մահէն յետոյ կաթողիկոսական գահը կը բարձրանայ իր աթոռակիցը Արիստակէս, որ չորեքամեայ իշխանութենէ վերջ 1470ին կը մեռնի : Մինչդեռ Ստեփանոս Զուղայեցի 1476ին (ԶԻԵ թուականին) անոր անունովը կոնդակ մը կը յիշէ : Հետեւաբար կամ անուան կամ թուականի սրբադրութիւն հարկաւոր է : Եթէ անունը սրբադրենք՝ պիտի գրենք «Յովհաննէս Է» (1474—1484), իսկ եթէ թուականն՝ այն ատեն զայն կարելի է ուղղել ԶԺԵ (1466) եւ մտածել որ Արիստակէս իր կաթողիկոսութեան առաջին տարին Նախավկայի վանքին տուած է կոնդակ մը, որուն

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ

ու

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ՝

անծանօթ :

Ը .

ԿՈՆԴԱԿ ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՄԻԻՍԱՅԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1484—1515)

Արիստակէսի յաջորդներէն է Սարգիս Միւսայլ (միւս այլ) կաթողիկոսը, որ ԶԾԵ թուին (1506) Ստեփանոս Զուղայեցիին վկայութեան համաձայն Նախավկայի վանքին կոնդակ մը դրէ, սակայն դժբախտաբար ինծի անձանօթ կը մնան անոր

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ

ու

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ :

Թ .

ԿՈՆԴԱԿ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԿԱԹ. ԵՒ ԿԱՄ ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ.
ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1537—1542)

Սարգիս Միւսայլ կաթողիկոսի աթոռակիցներէն է Արիստակէս Գ. կաթողիկոսը (1484—1499) : Անկէ վերջ այս անունով կաթողիկոս չկայ : Եւ սակայն Ստեփանոս Զուղայեցի գիտէ կոնդակ մը՝ «Եւ եւս Արիստակիսէ Տեառն ԶՂ» (1541) : Այս թուականին էջմիածնի կաթ. դահին վրայ կը նստէր Գրիգոր ԺԱ. Բիւզանդացին, որուն անունովը հասած է ընդարձակ կոնդակ մը, որով անիկա Աթանաս վարդապետը Նախավկայի

վանքին եպիսկոպոս կը հրատարակէ : Հետեւաբար Արիստակէս անունը պէտք է սրբապրել Գրիգորի եւ արդէն չափազանց զարմանալի պիտի ըլլար, եթէ կոնդակներու շարքին մէջ այս կոնդակին յիշատակութիւնը չըլլար : Յաւալի է որ՝ Սմբատեան միտ չէ դրած թուականին եւ նոյն կոնդակը վերադրած է Գրիգոր Ժ. կաթ. Մակուեցիին (հմմտ. Երնջակ, էջ 413 եւ 417) : Շահխաթունեանին ծանօթ է այս կոնդակը իբրեւ Գրիգոր ԺԱ.ի (հմմտ. Ստորագրութիւն, Ա., էջ 53) եւ արդէն բովանդակութիւնն ալ բոլորովին պայծառ կը ցուցնէ թէ 1541ին դրուած է, վասն զի կը յիշատակուի հոն թէ՝ Աթանաս Ստեփանոս Սալմաստեցիին (որ ետքէն Գրիգոր ԺԱ.ի յաջորդը կ'ըլլայ) աշակերտներէն էր (հմմտ. վարը) :

Այս կոնդակին ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ անծանօթ, իսկ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆ Է՝

Անուամբ անեղին Աստուծոյ Հօր եւ ի վառս ծնեցելոյն ի նմանէ անեղապէս Որդւոյն Միածնի եւ ի գովեստ Բղխեցելոյն ի Հօրէն Հոգւոյն ճշմարտի այս մեր գիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է եւ աւրհնութիւն :

Գրիգոր ծառայիցն Աստուծոյ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ շնորհաւք եւ ողորմութեամբ նորին կաթուղիկոս ընդհանուր ամենայն Հայաստանեայց եւ եպիսկոպոսապետ մեծաց Հայոց եւ սրատրիարդ արեւելեան Վաղարշապատու, տեղապահ եւ

յաջորդ, աթոռակալ եւ փոխանորդ սրբոց առաքելոցն Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, զոր գրեմք ի դրանէ աստուածադիր աթոռոյ եւ լուսակիր տաճարէ աստուածաշէն կաթուղիկէ սուրբ Էջմիածնի եւ ի բաղմահաւաք սրբութեանց սորա, նախ յաստուածամուխ սուրբ Գեղարդէ ներկեալ արեամբն Յիսուսի Քրիստոսի եւ ի Թադն արքայական ի փշոց պսակէ եղեալ ի զլուխն Յիսուսի, եւ սեւեռեալ բեւեռացն բաղկացն Յիսուսի եւ ի ծածկոյթ յերեսացն Յիսուսի ի սուրբ վարչամակէն եւ ի տէրունական աստուածընկալ սուրբ նշանացս եւ ի շնորհաբաշխ աջոյսմեր Լուսաւորչին Գրիգորի եւ ի սուրբ Կուսանաց դերեղմանացս Հռիփսիմեանց եւ Գայիանեանց, եւ այլ շրջակայ սրբութեանցս աստուածադարդ սուրբ աթոռոյս Էջմիածնի, զոր եւ առաքեմք նախ ի սուրբ Նախավկայի վանքն եւ իւր սեպհական թէմն եւ վիճակն, նախ ի յամենաւրհնեալ եւ յաստուածապահ յանուանի եւ յականաւոր մայրաքաղաքն ի Խոյ, որ է Ջերեւանդ գաւառ եւ յամենայն վիճակն իւր բոլորովին, ի Ղարադարէն, որ բաժանի յառաքելոց յերկրէն եւ զնայ մինչեւ ի Ղարաթափայն եւ բաժանի ի Սալմաստայ. յԵրասխայ մինչեւ ի Մարանդայ գրիւէն ի Շիրինթալն իւր երկրովն. ի յաստուածախնամ զիւղաքաղաքն Ջուղայ, ի Սատապատ, ի մեծ քաղաքն Նախչուան եւ ի Շամբու ձորն բոլորովին, որոց յայդոցիկ բնակչացդ ի միասին պատուելի

քահանայից, սրբասէր կրանաւորաց, իմաստուն վաճառականացդ, աստուածասէր ձեռագործացդ, բարեպաշտ տանուտերացդ, ձեռնահմուտ արհեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ ամենայն չափու հասակի՝ մեծի եւ փոքու, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից, հոգեւոր զաւակաց բաղմաշարճար նահատակին սուրբ հաւրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին՝ որով անուանք ձեր գրեալ են ի գրին կենաց յանմոռաց յիշատակութիւն Աստուծոյ:

Գիտութիւն լիցի ձեզ ամենեցուն հոգեւոր որդիք մեր ի Քրիստոս, զի որպէս աւրէն է աստուածային եւ սահման մահկանացու բնութեանս ամենայն որդի հարազատ ժառանգել զտուն եւ զհայրենիս իւրեանց: Այսպէս եւ այսու օրինակաւ եկն առ մեզ ի յաղղմանէ Հոգւոյն սրբոյ ընտրեալդ Աստուծոյ եւ ի մարդկանէ հեղահոգի, բարեմիտ, եւ սրբասէր կուսան եւ սուրբ վարդապետ տէր Աթանասդ, որ է սնեալ եւ վարժեալ ի սուրբ Նախավկայի վանքն եւ ուսեալ էր զիմաստս կրթական ի ձեռն Ստեփաննոսի քաջ բարունապետի Սալմաստեցւոյ, որ եկն ի սուրբ աթոռս ձեր ամենայն միաբանից վկայութեամբդ, մանաւանդ բոլորեցունց ձեր թէմովդ վկայած նաեւ յԱստուծոյ իսկ, իսկ մեք որպէս խնամածու եւ զթած հայր ի վերայ սիրելի որդւոյ իւրոյ՝ պատշաճ եւ իրաւունք համարեցաք զԱթանաս վարդապետդ լինել եպիսկոպոս սուրբ Նախավկայիդ

Եւ իւր սեպհական վիճակին եւ զոչ այլ ոք
 օտար, զի օտարն վարձկան է եւ ոչ ճշմարիտ
 հովիւ, վասն որոյ կոչեցաք զդա ի կարգ եւ
 յաստիճան եպիսկոպոսութեան խորհրդով
 ձեռնադրութեան աստուածային իշխանու-
 թեամբն: Եւ (ձեռնադրեցաք) զԱթանաս վար-
 դապետդ եպիսկոպոս աստուածամուխ սուրբ
 Գեղարդեամբս եւ աստուածախօս սուրբ Աւե-
 տարանաւս եւ շնորհաբաշխ սուրբ աջովս մեր
 Լուսաւորչին Գրիգորի ի մէջ երկնանման
 սուրբ տաճարիս էջմիածնի: Եւ պարզեցաք
 զմա յականաւոր սուրբ ուխտն Նախավկային
 բոլորովին բնական եւ սահմանեալ վիճակ
 իւր զոր վերադրեցաք զմա թէմ, աթոռ եւ
 հանդստեան տեղի, վասն որոյ առաջնորդու-
 թեամբ Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ առաքե-
 ցաք զԱթանաս վարդապետդ՝ սրբազան եպիս-
 կոպոս առ ձեզ մերով առաքելական եւ հայ-
 րապետական իշխանութեամբ՝ հովուել զձեզ
 եւ ուսուցանել, զնալ յօրէնս եւ ի պատուի-
 րանս անարատութեամբ եւ սրբութեամբ,
 տալով զանձն օրինակ բարեաց ամենեցուն
 մանաւանդ պահեսցէ զանձն իւր սրբու-
 թեամբ, արդարութեամբ եւ խոնարհու-
 թեամբ առնելով ինքն եւ ապա ուսուցանելով
 ձեզ, պահելով զանձն ի բամբասանաց առ
 մարդիկք եւ անդատապարտ առ Աստուած:
 Կոչեսցէ զիմաստունսն եւ զ(ան)արժանսն եւ
 վկայեալսն ի կարգ եւ յաստիճան կիսասար-
 կաւագութեան, սարկաւագութեան եւ քա-
 հանայութեան, կալցի եւ հրամանաւս մերով

ի վերայ ձեր առաքելարար իշխանութիւն
կապելոյ եւ արձակելոյ :

Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ իրա-
ւունս ձեր , զոր յամենայն տարի պարտիք
տալ աթոռոյ բաժին , տուք ի սուրբ Նախա-
վկայի վանքն ի ձեր հոգւոյ տունն , եւ եթէ
զինչ է հաս եւ իրաւունք , այս է հաս եւ իրա-
ւունքն , զինչ երէց որ ի թէմզ կայ՝ նոցանէ
տանէն զինչ հասք որ լինի , մուտքն Նախա-
վկային է , տեսոնական մատաղն որ լինի
երին , մորթին իւր աթոռոյն է , յանկարծա-
մահ որ լինի Խ.իցն որ մատաղն եպիսկո-
պոսին է եւ կողոպուտքն լաւ խալի մի կամ
լաւ շուրջառ տան յաթոռն , զերախայրիս կա-
լոց եւ հնձանաց երախայրիքն այն է յեղնա-
զլուին կէս մարդան հաց , յամէն հնձանէ մէկ
դորակ զինի տան , զսրբանուէրն որ է սրբա-
դրամ , այդ եկեղեցւոյ եւ խաչի լուսդին է ,
այս յամենայն աշխարհ յոր տեղ որ քրիստո-
նէութիւն կայ , զայդ կու տան իւրեանց աթո-
ռոյն , եւս առաւել զսրբանուէրն , որ եկեղեց-
ւոյ եւ խաչի լուսդին է , որ ի շատէն շատ ,
եւ ի փոքրէն փոքր , որպէս ասէ Տէրն յԱւե-
տարանն թէ « Որում շատ տուաւ շատ
խնդրեսցի ի նմանէ եւ որում սակաւ՝ սա-
կաւ » որ յամէն տարի միանգամ սրբանուէր
ժողովեն , որ սրբոցն է բաժին եւ այլ զինչ
հարկ որ լինի , առանց աթոռոյ հրամանին
չունիք իշխանութիւն կատարել , թէ մատաղ ,
թէ խաչօրհնէք , թէ այլ ինչ պատեհն աթո-
ռոյն , որպէս յամենայն տեղի , այս է հաս եւ

էրաւունք աթոռոյն եւ բաժին որպէս ասացաք զամենայն :

Եւ մի ոք իշխեսցէ հակառակիլ զմա եւ կամ խոր(հ)իցէ իրաւանց դորա, կամ չի հնազանդի զմա եւ հակառակ լինի հրամանաց մերոց եւ կաթուղիկոսարանիս, այնպիսիքն եղիցին ի ներքոյ պատժոյ եւ դատապարտութեան, իսկ հնազանդեալքն դորա եւ հրամանի սուրբ աթոռոյս օրհնեալ լիցին Սատուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ ի մէնջ, ամէն :

Եւ զուք սպասաւորք սուրբ Նախապկայիդ՝ Յովհաննէս վարդապետ եւ Մկրտիչ Եպիսկոպոս եւ Տէր Հերապետ Եպիսկոպոս եւ այլ մեծ եւ փոքր միաբանք սուրբ ուխտիդ սիրով ընկալարուք զԱթանաս վարդապետդ ձեզ Եպիսկոպոս, որպէս արժանաժառանգ այդմ աթոռի եւ դահի: Ծնորհեցաք եւ ի ձեռն դորա ձեզ զպատուական պարզեւս զիւզն սուրբ օծութեան, սրբալոյս մեռո(ւ)նն սուրբ, զոր Հոգին սուրբ արասցէ ի լուսաւորութիւն նորածնելոցն աւաղանաւն յորդեղրութիւնն Հօրն Երկնաւորի եւ ի ժառանգակցութիւն Քրիստոսի, նոյն եւ ի ճակատն նշան հաստատութեան ի յօծումն քահանայից եւ ի նորոգութիւն սուրբ Եկեղեցւոյ, բայց յամենայն ամի նոր ատցի ի մէնջ եւ զհինն ի նորն խառնեսցէ, ի փառս Քրիստոսի Սատուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն :

Գրեցաւ զիր օրհնութեան բարձր հրամանի մեծի սուրբ աթոռոյս Էջմիածնի ի

Թուականութեանս Հայոց մեծաց ԶԳ (1541) ամի, եւս առաւել հաստատութեան ձեռնադրեցաք մերով սովորական կարմիր ձեռնադրաւդ ի փառս Քրիստոսի :

Գրիգոր (Ժ.) ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի շնորհօքն եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարկ Վաղարշապատու սուրբ էջմիածնի» :

(Հրա. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 308—313. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 413—417 :)

Ժ.

ԿՈՆԴԱԿ ՄԻՔԱՅԷԼ Ա. ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1563(4)—1570)

Ստեփանոս Ե. Կաթ. Սալմաստեցիին յաջորդն է Միքայէլ Ա. Սեբաստացին, որ Ստեփանոս Զուղայեցիին վկայութեան համեմատ ՌԶ Թուականին (1557ին) Նախավկայի վանքին կոնդակ մը կը գրէ՝ «Ի տէր Միքայէլէ ՌԶ» : Այս պարագային հարկ պիտի ըլլար խորհելու որ՝ Միքայէլ զայն գրած ըլլար աթոռակից կաթողիկոս եղած ատեն : Սակայն անոր բովանդակութեանն ու գրութեան հեղինակարար արտայայտութիւնը այդ վարկածը կը մերժեն : Արդէն անոր մէջ յիշատակուած Թուականն ամէն տարակոյս կը բառնայ : «Գրեցաւ Գիր օրհնութեան բարձր

հրամանի սրբոյ աթոռոյս էջմիածնի ի թուականութեանս Հայոց ՌԺԲ (1563) ամի» (հմմտ. վարը եւ Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Ա., էջ 53) : Ուստի Ստեփանոսի թուականը պէտք է սրբադրել եւ կամ մտածել թէ այդ թուականին (1557ին) Միքայէլ ուրիշ կոնդակ մըն ալ դրած ըլլայ : Այդպէս խորհելու պատճառ մը չունինք առ այժմ :

Չունինք Միքայէլի այս կոնդակին նկարԱԳԻՐՈՒԹԻՒՆԸ, բայց ունինք անոր

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ՝

Անուամբ անեղին Աստուծոյ Հօր եւ ի փառս ծնեցելոյն ի նմանէ անեղապէս Որդւոյն Միածնի եւ ի գովեստ Բղխեցելոյն ի նմանէ Հոգւոյն ճշմարտի : Այս մեր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է եւ օրհնութիւն : Ի Միքայէլ ծառայից ծառայիցն Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ Տեառն : Շնորհօք եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն ընդհանուր Հայաստանեայց եւ եպիսկոպոսապետ Մեծաց Հայոց եւ Պատրիարք արեւելեան Վաղարշապատու, տեղապահ եւ յաջորդ աթոռակալ եւ փոխանորդ սրբոց առաքելոցն Բարդուղիմէոսի եւ Թաթէոսի եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին : Չոր դրեմք ի դրանէ աստուածադիր Աթոռոյ եւ լուսակիր տաճարէ աստուածաչէն կաթողիկէ սուրբ էջմիածնի եւ ի բաղմահաւաք սրբութեանցն : Նախ աստուածամուկս սուրբ Գեղարդէ ներկեալ արեամբն Յիսուսի Քրիստոսի : Եւ ի Թագն արքայական ի փշոց

պսակէ եղեալ ի գլուխն Յիսուսի, եւ ի սեւե-
 ոեալ բեւեռաց բազկացն Յիսուսի: Եւ ի
 ծածկոյթ յերեսացն Յիսուսի ի սուրբ վար-
 չամակէն: Եւ ի տէրունական աստուածըն-
 կալ սուրբ նշանացս: Եւ ի շնորհաբաշխ
 Աջոյս մեր սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի:
 Եւ ի սուրբ կուսանաց զերեզմանացս Հռիփ-
 սիմեանց եւ Գայիանեանց: Եւ այլ սրբու-
 թեանցս աստուածադարդ սուրբ Աթոռոյս
 Էջմիածնի: Զոր եւ առաքեմք նախ ի Նախա-
 վկայի վանքն եւ յիւր սեպհական թէմն.
 նախ յամէնօրհնեալ եւ աստուածապահ յա-
 նուանի եւ յականաւոր մայրաքաղաքն ի Սոյ,
 որ է Զարեանդ գաւառ եւ յամենայն վիճակն
 իւր բոլորովին: Ի Ղարաղաղէն, որ բաժանի
 Առաքելոց յերկրէն եւ զնայ մինչեւ ի Ղարա-
 թափայն եւ բաժանի ի Սալմաստայ, յերաս-
 խայ մինչեւ ի Մարանդայ զրիւէն: Ի Շիրին-
 թալն իւր յերկրովն: Ի յաստուածախնամ
 զիւղաքաղաքն Զուղայ եւ իւր վանքն: ՅԱս-
 տապատ եւ իւր վանքն: Ի Մեծ քաղաքն
 Նախչուան: Եւ ի Շամբի ձորն բոլորովին:
 Յորոց այդոցիկ բնակչացդ ի միասին: Պա-
 տուելի քահանայիցդ, սրբասէր կրօնաւո-
 րացդ, աստուածասէր ձեռագործացդ, բա-
 րեպաշտ տանուտերացդ, իմաստուն վաճա-
 ռականացդ, ձեռնահմուտ արհեստաւորացդ,
 աշխատասէր հողագործացդ, եւ ամենայն
 չափու հասակի մեծի եւ փոքու, արանց
 եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասար-
 դաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հո-

գեւոր զաւակաց բազմաշարշար նահատակին
սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին ,
որով անուանք ձեր գրեալ են ի գրին եւ գրին
կենաց յանմոռաց յիշատակութիւն Աստուծոյ :

Գիտութիւն լիցի ձեզ ամենեցուն հոգեւոր
որդիք մեր ի Քրիստոս , զի որպէս օրէն է
աստուածային եւ սահման մահկանացու բնու-
թեանս , ամենայն որդի հարազատ ժառանգել
զտունն եւ զհայրենիս հարց իւրեանց : Այս-
պէս եւ այսու օրինակաւ եկն առ մեզ ի յաղղ-
մանէ Հոգւոյն սրբոյ ընտրեալդ Աստուծոյ եւ ի
մարդկանէ հեղահոգի բարեմիտ եւ սրբասէր
կուսակրօն արքեպիսկոպոսդ (Վ)տէր Մատ-
թէոս , որ է սնեալ եւ վարժեալ ի սուրբ Նա-
խավկայի վանքն եւ ուսեալ էր զբանս իմաս-
տասիրական եւ աղօթս առնէր խոնարհու-
թեամբ , ուսեալ էր զվարս առաքինութեամբ ,
որ եկն ի յաթոռս ձեր ամենայն միաբանից
վկայութեամբն , մանաւանդ բոլորեցունց ձեր
թեմովդ քահանայից եւ ժողովրդոց վկայած .
նաեւ Աստուծոյ իսկ : Իսկ մեք որպէս խնա-
մածու եւ զթած հայր ի վերայ սիրելի որդ-
ւոյ իւրոյ պատշաճ եւ իրաւունք համարեցաք
լինել զտէր Մատթէոս արհեպիսկոպոս սուրբ
ուխտին Նախավկայի , եւ իւր սեպհական վի-
ճակին եւ ոչ զայլ ոք օտար , զի օտարն վարձ-
կան է եւ ոչ է ճշմարիտ հովիւ : Վասն որոյ
կոչեցաք զդա ի կարդ եւ յաստիճան արհե-
պիսկոպոսութեան խորհրդով ձեռնադրու-
թեամբ աստուածային իշխանութեամբն զտէր
Մատթէոս արհեպիսկոպոսդ աստուածամուխ

Գեղարդեամբս եւ աստուածախօս սուրբ Աւետարանաւս եւ շնորհաբաշխ սուրբ Աջովս մեր սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի ի մէջ յերկնանման սուրբ տաճարիս էջմիածնի : Եւ պարզեցաք զմա զյականաւոր սուրբ ուխտն Նախավկային բոլորովին բնական եւ սահմանեալ իւր վիճակաւն , զոր վերոյդրեցաք զմա թեմ , աթոռ եւ հանդստեան տեղի : Վասն որոյ եւ առաջնորդութեամբ Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ առաքեցաք սրբազան զտէր Մա(տ)թէոս արհեսպիսկոպոս առ ձեզ մերով առաքելական եւ հայրապետական իշխանութեամբ հովուել զձեզ եւ ուսուցանել՝ զնալ յօրէնս Տեառն անարատութեամբ եւ ի պատուիրանս սրբութեամբ , տալով զանձն իւր օրինակ բարեաց ամենեցուն : Մանաւանդ պահեսցէ զանձն իւր սրբութեամբ , արդարութեամբ եւ խոնարհութեամբ , առնելով ինքն եւ ապա ուսուցանելով ձեզ , պահելով զանձն իւր անբանբաս առ մարդիկք եւ անդատապարտ առ Աստուած : Եւ ի վերայ այսր ամենայնի լիցի այցելու եւ հայր որբոց եւ այրեաց . տնանկաց եւ աղքատաց եւ լիցի ամենեցուն հոգւով եւ մարմնով ցաւակից եւ վշտակից սիրովն Քրիստոսի : Կոչեսցէ զիմաստունսն եւ զարժանաւորսն եւ վկայեալսն ի կարգ եւ յաստիճան կիսասարկաւաղութեան , սարկաւաղութեան եւ քահանայութեան , կալցի եւ հրամանաւս մերով ի վերայ ձեր առաքելաբար իշխանութիւն կապելոյ եւ արձակելոյ : Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ

զիրաւունս ձեր զոր յամենայն տարի պար-
 տիք տալ Աթոռոյ բաժին տուք ի սուրբ
 Նախավկայի վանքն ի ձեր հոգւոյ տունն :
 Եթէ զինչ է հաս եւ իրաւունք , այս է հասն
 եւ իրաւունքն . զինչ էրէց որ ի թեմս կայ ,
 նոցա տանէն զինչ հասք որ լինի մուտքն Նա-
 խավկային է , Տէրունական մատաղն որ լինի
 երին եւ մորթին իւր Աթոռոյն է , յանկարծա-
 մահ որ լինի քառասնիցն ու մատաղն եպիս-
 կոպոսին է եւ կողոպուտն լաւ խալին մի կամ
 լաւ շուրջառ տան յԱթոռն : Զերախայրիս
 կալոց եւ զհնձանաց . երախայրիքն այն է ,
 յիշնազլուխ կէս մարդան հաց , ամէն հնձանէ
 մէկ զորակ զինի : Զսրբանուէր , որ է սրբոց
 դրամ , այդ եկեղեցւոյ եւ ի յաջի լուսաղին է :
 Այս ամենայն աշխարհ , յոր տեղ որ քրիս-
 տոնէութիւն կայ զայդ կու տան իւրեանց
 Աթոռոյն : Եւ առաւել զսրբանուէրն որ եկե-
 ղեցւոյ եւ խաջի լուսաղին է , որ ի շատէն
 շատ եւ ի քիչէն քիչ , որպէս ասէ Աւետարանն
 թէ՛ որում շատ տուաւ շատ խնդրեացի ի
 նմանէ . եւ որում սակաւ . որ ամէն տարի
 մի անդամ սրբազրամ ժողովին , որ սրբոցն է
 բաժին : Եւ այլ ինչ հարկաւոր հարկ որ լինի ,
 ասանց Աթոռոյ հրամանաւն չունիք իշխանու-
 թիւն կատարել թէ մատաղ է թէ խաջ
 օրհնեայք , թէ այլ ինչ որ պատեհն է սուրբ
 Աթոռոյն , որպէս յամենայն տեղի :

Այս է հաս եւ իրաւունք Աթոռոյն բաժին ,
 զոր ասացի զամենայն : Եւ մի ոք իշխեացէ
 հակառակիլ զմա եւ կամ խորիցէ իրաւանց

դորա եւ կամ չի հնազանդի դմա եւ հակա-
ռակ լինի հրամանաց մերոց եւ կաթողիկո-
սարանիս կամ այլազգիք անկանին եւ ոյժ հա-
սուցանեն սրբոյ Աթոռոյն այնպիսիքն եղիցին
ի ներքոյ պատօոց եւ դատապարտութեան :
Զպատիժն Կայենի առցեն , դմասն Յուդայի
եւ զՍաՀՀանուացն առցեն : Ամէն : Իսկ հնա-
զանդեալքն դորա եւ հրամանի սրբոյ Աթո-
ռոյս օրհնեալ լիցին յԱստուծոյ եւ ամենայն
սրբոց եւ ի մէնջ : Ամէն :

Եւ դուք սպասաւորք սուրբ՝ Նախավկայիդ
մեծ եւ փոքր միաբանք սուրբ ուխտիդ սիրով
ընկալարուք զտէր Մա(տ)թէոս եպիսկոպոսդ
արհի ձեզ առաջնորդ , որպէս արժանաժա-
ռանդ այդմ Աթոռի եւ դահի : Շնորհեցաք ի
ձեռն դորա ձեզ պատուական պարգեւս
զիւզն սուրբ օծութեան , զսրբալոյս մեռունն ,
զոր Հոգին սուրբ արասցէ ի լուսաւորութիւն
նորածնելոցն աւագանաւն . յորդէզրութիւնն
Հօրն երկնաւորի եւ ի ժառանգակցութիւն
Քրիստոսի : Զնոյն ի ճակատն նշան հաստա-
տութեան եւ յօծումն քահանայից եւ ի նորո-
գութիւնն սրբոյ Եկեղեցւոյ : Բայց յամենայն
ամի նոր առցէ եւ զհինն ի նոյն խառնեացէ ի
փառս Քրիստոսի Աստուծոյ , որ է օրհնեալ
յաւիտեանս ամէն :

Գրեցաւ զիր օրհնութեան բարձր հրա-
մանի մեծի սուրբ աթոռոյս Էջմիածնի ի
թուականութեանս Հայոց մեծաց ՌԺԲ . ամի :
Եւս առաւել հաստատութեան ձեռնադրեցաք
մերով սովորական կարմիր ձեռնադրաւս ի

փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ : Ի Տէր Միքայէլ ծառայ ծառայիցն Յիսուսի Քրիստոսի , շնորհօք եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ Պատրիարք Վարչապատու սուրբ Էջմիածնի աստուածադիր սուրբ Աթոռոյս : Գրեցաւ դիրս ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին : (Ակինեան Հ. Ն. , Հաւաք. Յիշատ. Երեւան , 683 , Հաւաքածոյ կոնդակաց , 1736 թուին արտագրուած :

ԺԱ .

ԿՈՆԴԱԿ ԵՂԻՇԷ Բ. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1504—1506)

Միքայէլ Սերաստացիէն յառաջ աթոռակից կաթողիկոս եղած է Եղիշէ Բ. , որ Ստեփանոս Զուղայեցիին գրութեան համեմատ կոնդակ մը գրած է Նախավկայի վանքին համար : Բարեբաստօրէն թէ տարեթեւը ու թէ կաթողիկոսին անունը կը համաձայնին եւ դժուարութիւն մը չի ծագիր : Եղիշէի այս կոնդակը ծանօթ է Շահխաթունեանին , որ կը գրէ թէ՝ այն գրուած է ԶԾԳ. ԻԴ Նաւասարդի եւ Միքայէլի կոնդակին հետ կը գրտնուի Նախավկայի վանքին մէջ (Ստորագրութիւն , Ա. , էջ 53—54) :

Անծանօթ կը մնանք այս կոնդակին

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Եւ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ :

ԺԲ .

ԿՈՆԴԱԿ ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1542—1564)

Այս կաթողիկոսի անուանովը Ստեփանոս միաբան Ջուղայեցի կը յիշէ կոնդակ մը՝ «Ի տէր Ստեփաննոսէ ԶՂԴ» (1545) (Հմմտ. վերը) :

Չունինք պատճառ մը այսպիսի կոնդակ մը զլանալու այս անուանի կաթողիկոսին, քանի որ թէ թուականը եւ թէ անունը կը համաձայնին, թէեւ կոնդակին մասին ուրիշ տեղէ ծանօթութիւն չունինք եւ չենք զխտեր անոր՝

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ

ու

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ :

ԺԳ .

ԿՈՆԴԱԿ ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԳԱՌՆԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1593—1599, 1600—1624)

ՄԵԼՔԻՍԵԴ կաթողիկոսն առանձին զրած է Նախավկայի վանքին համար կոնդակ մը եւ այն Ստեփանոս միաբանի համաձայն՝ ՌԿԲ թուականին, իսկ Բնադրին համեմատ՝ ՌԿԳ. ամին : — Խեղճ կոնդակ մըն է :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ, ողորկ, բարակ : — Մեծութիւն՝ 49×21 : — Գրութիւն՝ 43×18 :

— Տոդ՝ $67 + 2 = 69$: — Գիր՝ նօտրադիր ,
 փոքր : — Զարդագիրք՝ պարզ , առաջին եւ
 չորրորդ տողերը կարմիր : — Լուսանցա-
 զարդք չունի , ինչպէս եւ նկարք : — Կնիք՝
 երկու հատ , պղտիկին վրայ կայ՝ «Տէր Մել-
 քիսէթ կաթողիկոս ամենայն Հայոց» , մեծին
 վրայ՝ «Տէր Մելքիսէթ կաթողիկոս ամենայն
 Հայոց եւ Պատրիարդ Վաղարշապատի սուրբ
 Աթոռոյ , Յիսուս Քրիստոս» եւ Փրկչին պատ-
 կերը : — Հանգամանք՝ քիչ մը փնասուած :
 — Ծանօթութիւն՝ կոնակին վրայ գրուած՝
 «Կոնդակ Մելքիսէթ կաթողիկոսի , որով հաս-
 տատէ զՆախավկայի թէման եւ զիրաւունսն
 նոցին տալ անխափան : Առաջնորդն Պետ-
 րոս եպիսկոպոս ի թվ . Հայոց ՌկԳ . 1614
 Փրկչին» : — Տեղեկութիւն՝ մաս մը հրատա-
 րակուած . հմմտ . Ակինեան Հ . Ն . , Մովսէս
 Գ . Տաթեւացի . . . , էջ 227—228 :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

Անուամբ անեղին Աստուծոյ Հաւր , եւ ի
 փառս ծնեցելոյն ի նմանէ անեղապէս Որդոյն
 միածնի եւ ի գովեստ բխեցելոյն ի Հաւրէ
 Հողւոյն ճշմարտի : Այս մեր գիր հոգեւորա-
 կան բարձր հրամանի հաստատութիւն է եւ
 աւրհնութիւն : Ի Տեառն Տէր Մելքիսէթ կա-
 թողիկոսէ ծառայի ծառայիցն Յիսուսի
 Քրիստոսի Աստուծոյ Տեառն մերոյ : Շնոր-
 հաւք եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս
 րնքհանուր ամենայն Հայաստանացս : Եւ
 եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծաց եւ պատ-
 րիարդ արեւելեան եւ Վաղարշապատու : Զոր

աւրհնութեամբն Աստուծոյ գրեմք ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր, յանուանի եւ յականաւոր վանքն ի Նախա(յ)վկայն եւ ի սահմանեալ թէմն եւ ի վիճակն իւր բոլորովին: Ի Զուղայ եւ իւր վանքն: Ի յԱստապատ եւ իւր վանքն: Ի Շամբ (եւ) իւր վանքն, ի յԱրարք եւ ի Զաղաց տեղն եւ իւրեանց վանքն: Ի Մահլաղան եւ ի Ղաւրուխն, ի Կրէրէց: Եւ այլ ամենայն թէմն եւ ի վիճակն իւր բոլորովին: Որոց այդոցիկ բնակչացդ ամենեցուն առհասարակ ի միասին: Մեր ի Քրիստոս Աստուած հաւատացելոցդ: Պատուական եւ սրբասէր քահանայիցդ: Աստուածասէր եւ բարեպաշտ պարոնացդ: Գովելի եւ հաւատարիմ իրաւայդատ ըռայիսնուդ: Իմաստուն վաճառականացդ: Հարկեւոր եւ բարէգործ տանուտրացդ: Զեռնայհմուտ արուեստադիտացդ: Աշխատասէր հողայգործացդ: Եւ ամենայն հայսեռն եւ քրիստոսադաւան մերոյ ժողովրդականացդ առհասարակ մեծայմեծացդ եւ փոքունցդ, արանցդ եւ կանանցդ, ծերոց եւ տղայոցդ, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն հափու հասակի: Մեծաւ փափաքմամբ շնորհացն Քրիստոսի եւ աղաւթիւք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ: Ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ առաքեմք ձեզ ողջոյն սիրոյ ի մէնջ եւ աւրհնութիւն առաքելական եւ յաստուածընկալ սուրբ Նշանէս Վանկոյ եւ ի բաղմայշնորհաբաշխ աջոյս մերոյ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի եւ յերկնայհանգէտ սուրբ աթոռոյս առաքելական: Եւ ի մեր սուրբ առաքելոցն

Թաղէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ ի յայլ սրբոցն նշխարացս առաքելոցն եւ հայրապետացն, ճգնաւորաց եւ մարտիրոսաց: Յորոց ի սոցա արագայհաս սքանչելայգործ կարող զաւրութեամբն եւ աւրհնութեամբն սլահպանեալ փրկեսջիք յամենայն վտանգից փորձանաց հոգւոյ եւ մարմնոյ, տամբ եւ որդովք, եւ ամենայն գոյիւք ամէն: Գիտութիւն լիցի ձեզ ամենեցուն ըստ հոգւոյ յոյժ սիրելիք որդիք իմ ի Քրիստոս ծնեալք սուրբ աւագանաւն ի Հոգւոյն սրբոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ: Վիճակ Մաղարթարա վանուց սուրբ Ըստեփանոս Նախավկային Զուգայոյ, յԱստապատայ, ի Շամբիձորոյ, Մահլաղանայ, Ղուրուխոյ ժողովուրդք առ հասարակ, տեսաք զառաջի հայրայպետաց հաստատած բանն. մեք այլ վերըստին հաստատեցաք: Զամենայն աւրինաւոր հաս եւ իրաւունքն լիով եւ անթերի տուք ի ձեռն Պետրոս արհեպիսկոպոսիդ, զմահու եւ զկենաց: Զտեառնական եւ զսրբայնուէր եւ զմատաղ կենդանեաց եւ զանկարծամահից, զկողոպուտ ննջեցելոց եւ զերդըմնայհարից, զհաս տանց քահանայից եւ զամենայն իրաւունս նոցալ եւ մի ոք իշխեսցէ խորել իրաւանց դորայ եւ կամ ձեռնայմուխ լինել կամ հակառակիլ բարձր հրամանիս մերոյ եւ թէ ոք յանդգնեսցի պատիժս կրեսցէ: Որով աւրհնեալքն ի սրբասնեալ տէր Պետրոս արհեպիսկոպոսէա աւրհնեալ եղիցին յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն

ի նմին մնասցեն մինչեւ զղջասցին եւ առցեն
 զարձակումն ի Պետրոս եպիսկոպոսէդ կամաւ
 եւ ոչ ի հարկէ : Վասն որոյ ի մտանել զորայ եւ
 զբաւորական աւրհնութեան եւ բարձր հրա-
 մանիս մերոյ առ ձեզ եւ սուրբ մեռոնիս : Իջցէ
 եւ շնորհք ողորմութեանն Աստուծոյ յերկնից
 ի վերայ ձեր եաւթնայաւատիկ եւ լցուսցէ զձեզ
 ամենայն հոգեւոր եւ մարմնաւոր բարու-
 թեամբ : Բարձցէ ի ձէնջ զամենայն ցասումն ,
 զպատուհաս զտարայժամ մահ ի յաշխարհէ
 ձերմէ : Տացէ ձեզ Տէր Աստուած շինու-
 թիւն , անդորրութիւն եւ խաղաղութիւն :
 Բուսոց եւ տնկոց ձեր աճողութիւն եւ քաղցր
 պտղայրերութիւն : Պաճարեղէն անասնոց ձեր
 անսխալ ծննդականութիւն եւ ամենայն բա-
 րեաց ձեր լիութիւն եւ առատութիւն եւ
 աւրհնեսցէ զձեզ Քրիստոս Աստուած զամե-
 նեան առ հասարակ հոգւով եւ մարմնով
 ամէն : Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս ա-
 րասցէ եւ զբանաւոր երկիրդ ձեր զործնա-
 կանս եւ արդիւնականս զործել զարդարու-
 թիւն : Եւ աւրհնեսցէ զձեզ զամենեան
 Քրիստոս Աստուած մեր , որպէս զի զա-
 ռաւրեայ կեանս վայելիցէք եւ յերկնից թա-
 զաւորութեան հասանիցէք ընդ ամենայն
 սուրբս ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր , որ
 է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն :
 Եւ ի դալ նամակիս մերոյ ի թէմս եւ ի վի-
 ճակաւ ի սուրբ ըմտէփանոս Նախավկային
 իջցէ շնոր(հ)ք եւ ողորմութիւն զետաւրէն
 եւ աղբերաւրէն ի վերայ ձեզ եւ լցուսցէ զձեզ

Տէր Աստուած ի հողի եւ ի մարմին , ի բան եւ ի դործ , ի կեանս եւ ի մահ , աստ եւ ի հանգերձեալն ամէն : Այլ եւ ազատարարն Աստուած փրկէ եւ ազատէ զձեզ որպէս ազատեաց զՆոյ ի ջրհեղեղէն եւ զԱբրայհամ ի գողող գոմորեան պատերազմէն , զԻսրայէլ ի Փարաւոնի զերութենէն , զԲնութիւն Ադամայ ի դժոխոց չարչարանացն : Նոյն Փր(կ)իչն եւ ազատիչն ամենայնի արարիչն Աստուած փրկէ եւ ազատէ զձեզ յերեւելի եւ աներեւութ թչնամոյն , ի մարդայդէմ զազանաց՝ ի անիրաւ պահանջողաց , ի քարայսիրտ բռնաւորաց եւ անողորմ դատաւորաց , պահէ ի պէսպէս փորձանաց , խնամարկէ թեւայտարած , պահէ ի խառն ախտից մեղաց եւ ամենայն պատա(հա)րաց ամէն : Շնորհեցաք ի ձեռն գորայ ձեզ պարգեւս հողեւորական զիրդն աւժութեան զսրբալոյս եւ զաստուածազործակ սուրբ մեռոնն ի լուսաւորութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ յուսոյն մերոյ : Զնոյն ի ճակատն նշան հաստատութեան յաւծումն քահանայութեան ի նորոգութիւն սուրբ եկեղեցւոյ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ անբնեւոյն ամենայն յաւիտեանս ամէն : Գրեցաւ զիր անբնութեան բարձր հրամանիս մերոյ , կնքեցաւ վերոյ ծաղկաւէտ մեծ մատանեաւս կամաւք բարերար մարդասիրին Աստուծոյ անբնեւոյն ի յաւիտեանս եւ անդրաւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն :

Կատարողք հրամանիս մերոյ անբնեւիք Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց եւ ի մէնջ ամէն :

Գրեցաւ կոնդակս ի Թվիս ՌԿԳ ի Ապրիէլ ԻԸ
ձեռամբ մեղայապարտ Սարգիս իրիցոյ ի
յերեւան քաղաքի: Հրամանաւ Տեառն Տէր
Մեղքիսէթ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

ԺԴ.

ԿՈՆԴԱԿ ԴԱԽԻԹ Դ. (1587—1628) ԵՒ ՄԵԼՔԻՍԵԴ
ԴԱՌՆԵՅԻ (1593—1624) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ

Դաւիթ եւ Մեղքիսեղ (կամ Մեղքիսեղեկ)
կաթողիկոսներու անունովը կայ Նախավկայի
կոնդակ մը, զոր թէպէտ Ստեփանոս Զուղայե-
ցին Միքայէլ կաթողիկոսի կոնդակին հետ
սկզբնաղբէն արտադրած է, սակայն մոռցած
է զայն յիշատակել եւ յիշած է միայն Մեղքի-
սեղին առանձին հանած կոնդակը (համտ.
վերը): Թէ Ստեփանոս զայն յիշատակելու
մոռցած է անկէ յայտնի է որ՝ անիկա ար-
քայականով եւ քահանայականով (համտ.
վերը) 15 կոնդակ զիտէ եւ սակայն առանց
դաւիթ-մեղքիսեղեկեան այս կոնդակին Նա-
խավկայի կոնդակներու թիւը կ'իջնայ 13ի:
Հետեւաբար ասկէ դատ դեռ կայ ուրիշ մըն
ալ, որ մնացած է անյիշատակ³:

Այս կոնդակը բաւական դժուարութիւն-
ներ կը հանէ մեր առջեւը:

³ Ձեմ կարծեր որ կոնդակներու շարքին մէջ Ստե-
փանոսի աչքին առջեւն եղած ըլլայ Աշոտ արքայի նուի-
րազիրն իբրեւ «կոնդակ»:

Ծանօթ է որ նախապէս կաթողիկոս ընտրուած է Դաւիթ (1587ին), որ Մեկքիսեդ վարդապետը կաթողիկոս կը ձեռնադրէ աղղային-եկեղեցական գործերն աւելի լաւ յառաջ վարելու համար եւ կամ ստիպումի տակ (Առ. Դաւրիթեցի, Պատմ., էջ 6—7): Եւ սակայն այս կոնդակին մէջ նախ Մեկքիսեդ կը յիշուի եւ ապա Դաւիթ — այս է նախերգանքին մէջ — իսկ վերջաւորութեանը միայն Մեկքիսեդ: Այս հարցը գուցէ կը լուծուի միայն այն ենթադրութեամբ որ՝ ինչպէս նախորդը նաեւ այս կոնդակը Մեկքիսեդ հանած ըլլայ, բայց պատշաճութեան կամ ընթերցողներուն վրայ աւելի խոր ազդեցութիւն ընելու համար Դաւիթ կաթողիկոսի անունն ալ դրած է: Եւ կամ պիտի խորհինք թէ Դաւթի անունը ետքէն աւելցուած է:

Երկրորդ հարցը թուականի հարցն է, որ կարծես թնջուկ մըն է: Կոնդակին վերջաւորութեանը գրուած է՝ «Գրեցաւ զիրս օրհնութեան բարձր հրամանաւ մեծի սուրբ Աթոռոյս էջմիածնի ձեռամբ Յակոբ զպրի: Ի ըստ մարդեղութեան եւ ծննդեան Փրկչին մերոյ Ռ.ՁԺԴ (1694), Ի սրբոյն Գրիգորէ Ռ.ՂԶ (1096 + 301 = 1397) եւ Ի թուականութեանս Հայոց Ռ.ԼԸ (1038 + 551 = 1589) եւ Ի մեր նստելս Ի սուրբ աթոռս առաջին ամի (Մեկքիսեթի)»: Ահա չորս թուականներ՝ 1694, 1397, 1589 եւ առաջին տարի Մեկքիսեդի կաթողիկոսութեան, զորոնք պէտք է համաձայնեցնել:

Ընդհանրապէս Մելքիսեդի կաթողիկոսութեան առաջին տարին կը դրուի 1593, սակայն ինչպէս Հ. Ն. Ակինեան ուշադիր եղեր է նա 1591ին (եւ այն առանձին) արդէն կաթողիկոս կը յիշուի (Հմմտ. Մովսէս Գ. Տաթեւացի, էջ 35)։ Գուցէ կարելի ըլլայ խորհել թէ՛ Մելքիսեդ սոյն յիշատակութեան համեմատ 1589ին արդէն կաթողիկոս էր, թէպէտ կարծես Առաքել Դաւրիթեցին այս վարկածին կը հակառակի, վասն զի կը դրէ թէ Դաւիթ, որ կաթողիկոս եղած էր արդէն 1587ին (եւ ոչ եւս աթոռակից) «յամս ինչ վարեաց» եւ ապա «մինչդեռ էր կենդանի եւ յիշխանութեան կաթողիկոսութեան ձեռնադրեաց ինքն միւս եւս կաթողիկոս, որում անուն էր Մելքիսեթ» (Պատմ., էջ 6)։ Եթէ այդ «ամս ինչ» միայն մէկ երկու տարի ընդունինք՝ այն ատեն 1589 Մելքիսեդի կաթողիկոսութեան առաջին տարին կ'ըլլայ։ Գրիգոր կաթողիկոսը 1587էն վերջ այլ եւս չի յիշատակուիր եւ «Կ'երեւայ թէ Գրիգորի մահէն ետքը աթոռակցութեան կանչուած է Մելքիսեդեկ» (Ակինեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի, էջ 35), դուցէ 1589ին։

Անցնինք միւս թուականներուն։ Զանոնք կարելի չըլլար համաձայնութեան բերել 1589ի հետ։ Լուսաւորչեան թուականն է ՌՂԶ ($= 1096 + 301 = 1397$)։ Այդ թուականը բնադրին փրկչական թուականին (ՌԶՃՂԳ, 1694) մերձեցնելու համար հարկ է սրբադրել ՌԳՃՂԳ ($1393 + 301 = 1694$), իսկ հայկա-

կան թուականին համաձայնեցնելու համար պէտք ուղղել՝ ՌԲՃՁԸ կամ ՌՄՁԸ ($= 1288 + 301 = 1589$) : Իսկ փրկչական թուականն է ՌՁՃՂԳ (1694), որ սակայն պէտք է սրբադրել ՌԵՃՂԳ (1593) : Այն պարագային որ համարուի թէ Մելքիսեդ Առաքել կաթողիկոսէն յետոյ կաթողիկոս եղած է (Առաքել վերջին անգամ կը յիշուի 1593ին. հմմտ. Ակինեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթևացի, էջ 35) այն ժամանակ 1594 տարին Մելքիսեդի կաթողիկոսութեան առաջին տարին կ'ըլլայ եւ միւս թուականներն ալ ասոր համեմատ սրբադրելու է (դր. ՌԲՃՂԳ $= 1293 + 301 = 1594$, հ.յկ. ՌԽԳ $= 1043 + 551 = 1594$) : Սակայն այդ վարկածն ընդունելու ատեն ի՞նչպէս մեկնել Մելքիսեդի 1591ի յիշատակութիւնը : Ա՞յդ ալ սխալ համարիլ : Կարճ բռնեք : Նորադոյն եւ ճշդադոյն աղբիւրները պիտի կարենան (յուսով ենք) օր մը հայ կաթողիկոսներու դահակալութեան թուականները եւ անոնց հանած կոնդակներու թուականները ճշդել եւ ուղղել :

Այս կոնդակին ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ չենք կրնար ընել, բայց ԲՈՎԱՆԴԱՅՈՒԹԻԻՆԷ՛

«Անուամբ անեղին Աստուծոյ Հօր եւ ի փառս ծնեցելոյն ի նմանէ անեղապէս Որդւոյն Միածնի եւ ի դովեառ բղխեցելոյն ի Հօրէն Հոգւոյն ճշմարտի : Այս մեր զիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է եւ օրհնութիւն : Մելքիսէթ եւ Դաւիթ ծառայք ծառայիցն Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ

Տեառն մերոյ : Շնորհօք եւ ողորմութեամբ
նորին կաթողիկոս բնդհանուր ամենայն Հա-
յաստանեայց : Եւ պատրիարդ յարեւելեան
(եւ) Վաղարշապատու :

Զոր զրեմք ի յամէնօրհնեալ եւ աստուա-
ծապահ յանուանի յականաւոր մայրաքաղաքդ
ի Սոյ որ է Զերեւանդ զաւառ եւ յամենայն
վիճակն իւր բոլորովին : Ի Ղարապարայն որ
բաժանի յԱռաքելոց յերկրէն եւ զնայ մինչեւ
ի Սորատափայն եւ բաժանի ի Սալմաստայ :
Ի յԵրասխայ մինչեւ ի Մարանդայ զրիւէն :
Շիրինթալն իւր յերկրովն եւ այլ ամենայն
սահմանեալ թէմն իւր ի սուրբ Ստեփաննոս
Նախապկային : Ի Շամբի ձորն , նախ եւ յա-
ռաջին Շամսն եւ իւր վանքն , ի Զաղացաեղ
եւ իւր վանքն , յԱրարքն եւ իւր վանքն , ի
Զուղա եւ իւր վանքն , ի յԱստապատ եւ իւր
վանքն , ի մեծ եւ յականաւոր քաղաքն Նախ-
չուան , զայ մինչեւ ի յԵրասխ չէնով եւ աւե-
րով : Յորոց այդոցիկ բնակչացդ ամենեցուն
ի միասին առհասարակ : Մեր ի Բրիտոս
Աստուած հաւատարիմ ըստ հոգւոյ յոյժ սի-
րեցեալ ցանկալի եւ պարծանաց հոգեւորացդ ,
պատուական եւ սրբասէր քահանայիցդ , աս-
տուածասէր եւ բարեպաշտօն աւաղաւորացդ ,
իմաստուն վաճառականացդ , փառաւոր եւ
աստուածասէր ղէապօլտացդ եւ Աղտիոր-
դացդ , հարկեւոր եւ բարեզործ տանուտէ-
րացդ , ձեռնահմուտ արհեստաւորացդ , աշ-
խատասէր հողազործացդ , եւ ամենայն հայա-
սեռ եւ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդա-

կանացի, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից, մեծամեծաց եւ փոքունց եւ ամենայն չափու հասակի, մեծաւ փառազմամբ ի շնորհացն Քրիստոսի, աղօթիւք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, կարօղութեամբն Աստուծոյ Հօր, իմաստութեամբն Որդւոյն միածնի, սիրով Հոգւոյն սրբոյ. առաքեցաք ողջոյն, ողջոյն սիրոյ ի մէնջ օրհնութիւն առաքելական: Ի աստուածընկալ սուրբ Նշանէս Վանդոյ եւ ի շնորհաբաշխ Աջոյն մեր Լուսաւորչին Գրիգորի եւ յերկնահանգէտ սուրբ Աթոռոյս առաքելական: Յորոց յարազահաս սքանչելագործ կարօղ զօրութեամբն եւ օրհնութեամբն պահպանեալ փրկեսջիք յամենայն վտանգից փորձանաց Հոգւոյ եւ մարմնոյ, տամբք եւ որդւօք եւ ամենայն գոյիւք, զարմօք եւ զաւակօք եւ խոտակօք ի Հոգի եւ ի մարմին, ի բանս եւ ի գործս, ի մահ եւ ի կեանս, աստ եւ ի հանդերձեալն, ամէն: Եւ բարձցէ ի ձէնջ Տէր Աստուած զամենայն պատուհաս յանցանաց, որ դան ի վերայ աշխարհի, զսոմն, զսուրն, զգերութիւնն, զմահ տարաժամ, զթրթուր, զգալկոն, զջորեակ, զմարախ, զժանկ, զկայծակ, զկարկուտ եւ զամենայն պատիժ պատուհաս(ի) որ դան ի վերայ աշխարհի վասն մեղաց մերոց: Եւ յետ ազդեացս ելանելոյ լսել տայ ձեզ զերանաւէտ բարբառն որ ասէ՝ Եկայք օրհնեալք Հօր իմոյ Ժառանգեցէք զանսպառ ուրախութիւնն. ամէն: Որ եւ արժանի արասցէ Քրիստոս Աստուած մեր

զամենայն յեկեղեցիս ուղղափառաց տեսանել
 զարարիչն մեր զՀայրն՝ Աստուած, Որդին
 միածին՝ զտէրն տերանց, զԱստուած Հոգին՝
 բաշխօղն շնորհաց հրեշտակական պարակ-
 ցութեանն՝ ի միութիւն յերկնաւոր փե-
 սային. ամէն: Եւ ընդ օրհնութեամբս զիտու-
 թիւն լիցի ձեզ ամենեցուն սիրելի որդիք մեր
 ի Քրիստոս բնակիչք Մաղարդայ վանից սուրբ
 Ստեփանոսի Նախավկային սահմանեալ թէմին
 եւ վիճակին աստուածապաճ զիւղաքաղաքիդ
 Զուղայոյ եւ յԱստապատայ գեղջի, ի Շամ-
 բայ ձորի յերկրին եւ ի Զէրեւանդ գաւառին
 Խօյոյ բոլորովին թէմին եւ վիճակին: Զի
 քանի որ ձեր առաջի եպիսկոպոսունքն մեռան
 զուք մնացիք առանց հոգեւոր առաջնորդի
 թէպէտ որ կայր քորեպիսկոպոսունք, այլ ոչ
 տեսուչ եւ առաջնորդ եւ հովիւ ոչխարաց,
 վասն որոյ ի տուէ եւ ի զիշերի աղօթիւք
 հայցէի յԱստուծոյ տալ ձեզ բարի հովիւ եւ
 առաջնորդ ըստ կամաց իւրոց: Իսկ ամենա-
 դուքն Աստուած նայեցեալ ի բարւոք վարս
 ձեր եւ անբիծ հաւատս ձեր զթացեալ ի ձեզ
 Քրիստոս Աստուածն մեր յայտնեաց պար-
 ծանաց որդիս մեր սուրբնուէր քահանայդ
 տէր Մարտիրոս քաջ բաբունի վարդապետդ,
 որ եկն առ մեզ վկայական թղթով ձերով:
 Բայց վասն այդ մեծահռչակ Նախավկայի
 սուրբ վանաց շինութեան եւ ձեր յոյժ սի-
 բուռ հարկեցաք զմեր որդի Մարտիրոս վար-
 դապետդ լինել ձեզ եպիսկոպոս արք, եւ տե-
 սաք զբարիօք վարս դորա. եւ հաւանեցաք

խմաստութեան եւ արիութեան դորա . ընտ-
 րութեամբ Աստուծոյ եւ հաճութեամբ ամե-
 նեցուն ձեռնադրեցաք մեծաւ հանդիսիւ աս-
 տուած ընկալ սուրբ Նշանաւս Վանկոյ եւ Աջով
 սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ աս-
 տուածախաւս սուրբ Աւետարանաւս զսրբա-
 սէր եւ զպատուելի քահանայդ զտէր Մար-
 տիրոս քաջ բարունապետդ հոգեւոր առաջ-
 նորդ ձեզ : Եւ առաքեցաք զբաւորական
 օրհնութեամբ հրամանաւ մերով զալ առ ձեզ
 եւ սերմանեցի ի միջի ձերում՝ վարդապե-
 տել , խրատել , եւ ուսուցանել յօրէնս եւ ի
 պատուիրանս Տեառն կալ անարատութեամբ
 ի տուէ եւ ի դիշերի , տալով զանձն օրինակ
 ձեզ ամենեցուն , ինքն արասցէ եւ ձեզ ու-
 սուցէ՝ սրբութեամբ , արդարութեամբ , եւ
 խոնարհութեամբ եւ երկիւղիւ , սիրով առ
 Աստուած եւ ընկերս իւր , եղբայրսիրու-
 թեամբ , աղքատ(ա)սիրութեամբ , ողորմա-
 ծութեամբ եւ աղօթիւք լինել այցելու որբոց
 եւ սյրեաց եւ օղնական լինել ամենայն կա-
 րօտելոց եւ կարեկից սիրովն Քրիստոսի :
 Կոչեցէ զխմաստունս եւ զարժանաւորս ի
 կարդ կիսասարկաւաղութեան , սարկաւա-
 ղութեան եւ քահանայութեան : Կալցի եւ
 հրամանաւս մերով ի վերայ ձեր իշխանու-
 թիւն կապելոյ եւ արձակելոյ յերկինս եւ
 յերկրի . զմեղուցեալսն կշտամբել եւ զղջա-
 ցեալսն ընդունիլ յապաշխարութիւն : Որով
 եւ դուք ամենեքեան սիրելիք ի մեր ի Քրիս-
 տոս , զաստուածապատիւ եւ զառաքելաշնորհ

արքեպիսկոպոսդ ձեր եւ քաջ բարունասկտդ
 դտէր Մարտիրոսդ մեծաւ պատուով եւ յոյժ
 սիրով ընդունեցէք որպէս զհրեշտակ Աստու-
 ծոյ եւ զառաքելական այր եւ ամենայն հո-
 դեւոր քանից եւ խրատուց դորա, որ շահ եւ
 օգուտ է հոգւոց ձերոց հնազանդութեամբ
 ունկնդիր լինիջիք: Եւ ի սրբոց հայրապետաց
 կարդեալ եւ սահմանեալ հասք եւ իրաւունք
 զոր պարտիք տալ Աստուծոյ եւ յաթոոց բա-
 ժին տուք ի սուրբ Նախավկայի աթոռն:
 Զմուտք քահանայից եւ զամենայն ընտանեաց
 նոցա. զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց, այս-
 ինքն եղնազլուխ Ա. մարդան հաց եւ դորակ մի
 գինի ի չափ հնձանին, զտեառնականն, որ է
 արեւամատաղն եւ զնուիրականսն որ է սրբա-
 դրամսն, զիրաւունս մատաղաց, կենդանեաց
 եւ մեռելոց, որ է յիշատակ ի դուռն Աթոռին.
 յանկարծամահ, առակամահ եւ զամենայն
 իրաւունս մահու եւ կենաց լի եւ անթերի
 տուք ի ձեռս դորա, որպէս զի զտուրս զուար-
 թառատ սիրէ Աստուած: Եւ մի ոք իշխեսցէ
 հակառակիլ դմա եւ կամ հրամանիս մեր եւ
 արդելցէ իրաւանց տալոյ կամ խորիցի, եւ կամ
 այլադգիք անկանիցի եւ ուժ հասուցանիցէ
 Նախավկայի վանիցն, արհիեպիսկոպոսին տէր
 Մարտիրոս վարդապետին: Զի որ ոք որ դմա
 հակառակ լիցի թէ ոք աշխարհի քորեպիսկո-
 պոս կամ աշխարհական, նայ այնպիսին
 զրկեալ եւ որոշեալ լիցի փառաց Որդւոյն Աս-
 տուծոյ: Եւ եթէ աշխարհական աւադ անկա-
 նիցի եւ սուրբ աթոռին փնաս հասուցանէ ընդ

անիծիւք լիցի, եւ ի ներքոյ բանադրանաց
 կացցէ. անէծքն Կայենի առցէ, պատիժն Կոր-
 խայ եւ Դադանայ, մասն Յուդայի եւ Սաւա-
 հանՈՒԺքն: Որով օրհնեալքն ի դմանէ օրհ-
 նեալք լիցին եւ անիծեալքն ի նմին մնացեն
 մինչեւ զղջացին, վասն որոյ ի դալ դորա առ
 ձեզ եւ հոգեւորական հրամանիս մերոյ եւ
 սուրբ մեռոնիս իջցէ շնորհք եւ ողորմութիւն
 մարդասիրին Աստուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր
 եօթնապատիկ եւ լցուցէ զձեզ ամենայն բա-
 րութեամբ: Բարձցէ ի ձէնջ զամենայն ցա-
 սումն եւ զպատուհասն եւ տացէ ձեզ շինու-
 թիւն յանդորրութիւն եւ խաղաղութիւն:
 Բարձցէ յամենայն անդէոց ձերոց զպատա-
 հարս եւ տացէ աճողութիւն եւ քաղցր պտղա-
 բերութիւն. պաճարեղէն անասնոց ձերոց ան-
 սխալ ծննդականութիւն եւ ամենայն բարեաց
 ձերոց լիութիւն եւ առատութիւն եւ օրհնեցէ
 զձեզ զամենեւեան Քրիստոս Աստուածն մեր,
 որպէս զի զառօրեայ զկեանս ձեր ուրախու-
 թեամբ եւ երկայնութեամբ անցուցանիցէք եւ
 յետ աստեացս յերկնից արքայութեանն հա-
 սանիցէք ընդ ամենայն սուրբս ի Քրիստոս
 Յիսուս ի Տէր մեր, որ է օրհնեալ անդրաւ
 յաւիտենին. ամէն:

Եւ շնորհեցաք ի ձեռն դորա ձեզ պարզեւ
 հոգեւորական զսուրբ իւղն օծութեան՝ աս-
 տուածազործեակ սուրբ մեռոնն ի լուսաւո-
 րութիւն նորածնելոցն սուրբ Աւագանաւն,
 որդեղրութիւն Հօրն երկնաւորի եւ ժառան-

դակցութիւն Քրիստոսի յուսոյն մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն :

Նոյն ի ճակատն նշան հաստատութեան յօծումն քահանայութեան ի նորոգութիւն սուրբ եկեղեցւոյ, բայց ամ ամի նոր առցէ ի մէնջ եւ զհինն ի նորն խառնեացէ ի փառս Քրիստոսի օրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն :

Գրեցաւ զիրս օրհնութեան բարձր հրամանաւ մեծի սուրբ աթոռոյս էջմիածնի ձեռամբ Յակոբ զպրի : Ի ըստ մարդեղութեան եւ ծննդեան Փրկչին մերոյ ՌԶԾՂԴ ամի, ի սրբոյն Գրիգորէ ՌՂԶ ամի եւ ի թուակա-նութեանս Հայոց ՌԼԸ. ի մեր նստելս ի սուրբ աթոռս առաջին ամի : Եւ վասն առաւել հաս-տատութեան ձեռնագրեցաւ զմեր սովորական կարմիր ձեռնագրովս, կնքեցաւ վերոյ ծաղ-կաւէտս ի փառս մարդասիրին Աստուծոյ օրհնելոյն ամէն :

Ի Մեկքիսեթ(է)՝ շնորհօքն եւ ողորմու-թեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի կա-թողիկոս ամենայն Հայոց» :

(Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 683, թղ. 7բ—10ա, արտադրուած սկզբնադրէն՝ 1736ին ի ձեռն Ստեփ. Զու-ղայեցւոյ :)

ԺԵ .

ԿՈՆԴԱԿ ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1629—1632)

Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսը, որ
կարճ ժամանակի մէջ շատ արդիւնք ունե-
ցաւ, 1631 Նոյեմբեր 11ին Նախավկայի վան-
քին համայնքին կոնդակ մը կը դրէ առաջ-
նորդին եւ ժողովրդեան մէջ եղած վէճը
բառնալու համար :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ կոնդակին՝

Նիւթ՝ բարակ թուղթ, սակայն կոնակը
նոր թուղթ մը կպցուած : — Մեծութիւն՝
 43×27.5 : — Գրութիւն՝ 30×22 : — Տողֆ՝
34 : — Գիր՝ նօտր, պարզ : Առաջին երկու
դրերը՝ «ՅԻ» թռչնազիր, վայելուչ, առաջին
երկու տողերը՝ զլխազիր եւ կարմրազիր : —
Լուսանցազարդֆ՝ երկերկու գծերով աջէն ու
ձախէն բնազիրը բաժնուած է լուսանցքներէ :
— Զարդազիրֆ՝ «ՅԻ» թռչնազիր, սիրուն :
— Նկարֆ՝ չունի : — Կնիֆ՝ մէկ հատ, մեծ .
«Տէր Մովսէս կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ
Պատրիարկ Վաղարշապատի սուրբ Աթոռին
թվ. ՌՀԸ. Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Մով-
սէս վարդապետ վիճակ Ստաթէ» : — Հան-
գամանֆ՝ չափազանց փնասուած, այլ եւ այլ
տեղեր կամ հազիւ ընթեռնելի կամ անըն-
թեռնելի : — Ծանօթութիւն՝ Կոնակին վրայ
դրուած է «Կոնդակ Մինաս կաթողիկոսի ⁴ Ի

⁴ Սխալմունքով Մովսէս անուան տեղ Մինաս
դրուած է : Մինաս Ա. Ակնցին կաթողիկոսութիւն
ըրած է 1751—1754 :

ԹՎ. Հայոց ՌԶ, որով հաստատէ թեմ Նախավկայի զգաւառն Նախիջեւանայ եւ Զուղայու, փրկչական Թիւ 1631» : Անոր վարը — անկիւն մը — «Գնեցաւ առ Kohler գրաւածառի ի Լայպցիգ յամի 1914 Սեպտ. Հ. Ն. Ա.» (այսպէս գրուած է մեր Մատենադարանի մէջ գտնուած յաջորդ կոնդակներու բոլորին կոնակին) : — Տեղեկութիւն՝ այս կոնդակը հրատարակած է Ակինեան Հ. Ն. իր «Մովսէս Գ. Տաթեւացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը» գործին մէջ, Վիեննա 1936, էջ 228—231 :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Մովսէս կաթողիկոս ծառայ սրբոյ աթոռոյ էջմիածնի յորմէ ժամանեալ հասցէ զիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային օրհնութիւնն ի վերայ աստուածախնամ սուրբ Նախավկայի վանից օրհնեալ սեպհական թէմի եւ վիճակի, մանաւանդ Զուղայու եւ Աստապատու քահանայից, տօլլաթաւորաց եւ առ հասարակ ժողովրդոց, մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ի Տէր : Ծնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ ամենակալէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սուրբ Հոգւոյն կենարարէ եւ առատածաւալ պարգեւաբաշխէ եւ շնորհապարգեւէ եւ ամենազօրէ եւ մարդասիրէ. ամէն :

Օրհնութիւն Հօր, պահպանութիւն Որդւոյ, նախախնամութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ եղիցի ի վերայ ձեր եւ օր ըստ օրէ լցուցէ զձեզ փառօք, պատուօք եւ արդասալիր ճոխութեամբ իբրեւ զորթս եւ զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ տնկեալ ի զնացս Հոգւոյն վտակաց, կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարագայց ամօք մինչ ի խորին ծերութիւնն ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեանս ծանիք սիրելիք, զի դուք ի սկզբանէ թէմ եւ վիճակ էք Նախավկայի վանիցն ի նախնեացն հարցն սրբոց սահմանեալ եւ հաստատեալ մինչեւ ի մեզ: Եւ սուրբ Նախավկայի առաջնորդ եղեալն ինքնակամ է շրջիլն ընդ ամենայն տեղիս: Ի ոչ եւ կարդ մեզ քակել զցանդ հարցն սրբոց կամ զնոցին սահմանեալ վիճակն առնուլ եւ տալ վասն մարդահաճութեան կամ ակնառութեան, որ է ընդդէմ օրինաց եւ կանոնաց նախնեաց որպէս դուք կարծէք Ջուղայու եւ Աստապատու կողմանէն, ոչ է այդպէս, այլ թոյլ տուաք ժամանակ ինչ ըստ անյարմար զնացից եւ անմիաբան լինելոյ նոցա, զի թերեւս դայցեն յուղղութիւն: Եւ ինչ սեպհական առաջնորդ ի սուրբ Նախավկայն հաստատի, նոցա հասք եւ իրաւունքն ի նա պարտի հասանիլ: Եւ ինչ օրինաց եւ կանոնաց հարցաքննութիւն լինի, թէ հասի թէ չհասի, թէ կենդանեաց եւ թէ մեռելոց, զամենայնն ի նմանէ պարտիք տեղե-

կանալ, զի հաստատուն աթոռն սուրբ Նա-
խավկայն է եւ սեպհական առաջնորդ ձեր եւ
տեղեացն նստողն է . . .⁵ (անընթեռնելի) լսողք
այսմ բանի, այլ որ հակառակի եւ կայ ընդ-
դէմ այսմ թէ ի քահանայից եւ թէ յաշխար-
հականաց ի ներքոյ անիծից եւ կապանաց իի-
ցին հողւով եւ մարմնով եւ որք հնազանդք եւ
լսողք լինին բանիս եւ կամարարք նախնեաց
սրբոց հարցն աւանդութեանց օրհնին յԱս-
տուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ:

Դարձեալ այսուհետեւ ինչ որ կանոնա-
կան հասք եւ իրաւունք որ սրբոյն Սահակայ
եւ այլ սուրբ հայրապետացն հաստատեալ է,
մի պակասեցուցանէք, այլ զուարթ սիրով եւ
առատ սրտիւ զձեր վանքին սուրբ Նախա-
վկայի թէ մատաղ, թէ պտուղ եւ թէ հոգե-
բաժին եւ այլ կանոնական բնծայք անհուաղ
եւ անթերի տուք ի զուոն Սուրբ Նախա-
վկային, զի մեզ չէ սովորութիւն որ սուրբ
հայրապետաց կոնդակով եւ վկայական զրով
հաստատեալ թէմդ հանել⁵ վանքէտ: Վասն
որոյ եւ զուք զձեր վանքին հաս եւ իրաւունքն
անպակաս տուք:

Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնիք
յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի
մէնջ. ամէն: Հայր մեր յերկինս:

Գրեցաւ օրհնութեան թուղթս ի թուին
Հայոց Ռ եւ Ջ Նոյեմբեր ամսոյ ԺԱ եւ Նաւա-
սարդի ԻԲ ի փառս Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ .
ամէն⁵»:

⁵ Բառ մը կամ տող մը անընթեռնելի:

ԺԶ .

ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՅԻ (1633—1655)
ԵՒ ՅԱԿՈԲ Դ. ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ (1655—1680) ԿԱԹՈՂԻ-
ԿՈՍՆԵՐՈՒ

Նահապետ կաթողիկոսի կոնդակէն յայտնի է թէ այս երկու կաթողիկոսներն ալ Նախավկայի եւ Աստապատի մէջ եղած վէճը կարգի դնելու համար կոնդակ հանած են, սակայն զանոնք մեր տրամադրութեան տակը չունինք: Նահապետ կը գրէ՝ «Զհաստատուն կոնտակսն Լուսահողի Մովսէս կաթողիկոսին, Փիլիպպոս եւ Յակոբ կաթողիկոսաց, նաեւ հոգեւոր հօր մերոյ Եղիազար կաթողիկոսին» (հմմտ. վարը):

ԺԷ .

ԿՈՆԴԱԿ ԵՂԻԱԶԱՐ Ա. ԱՅՆԹԱՊՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1682—1691)

Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին յաջորդը Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսը 1684, Նոյեմբ. 17ին Նախավկային վանքին նպաստելու համար կոնդակ մը կը հանէ:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ շատ բարակ եւ մթնադոյն: — Մեծուքիւն՝ 37×22 : — Գրուքիւն՝ 30×20 : — Տոգֆ՝ 33: — Գիր՝ նօտր: — Թէեւ փոքր, բայց յստակ, առաջին տողը կարմիր թանաքով: — Զարդագիրֆ՝ «ՅԻ»

Թռչնագիր, բաւական սիրուն: — Լուսան-
ցագարդֆ՝ մէկական գծով լուսանցքներէն
բնագիրը բաժնուած: — Նկարֆ՝ կաթողի-
կոս բառին վրայ պարզ կաթողիկէ մը: —
Կնիֆ՝ մէկ հատ՝ «Շնորհօքն Աստուծոյ Եղիա-
զար կաթ. ամենայն Հայոց». պատկերը՝ Յի-
սուս Քրիստոս: — Հանգամանֆ՝ բաւական
մաքուր մնացած, վերի լուսանցքը քիչ մը
մլասուած, բայց վերանորոգուած: — Ծա-
նօթութիւն՝ կռնակը գրուած է՝ «Կոնդակ
Եղիազար կաթողիկոսի առ Թիֆլիզցիս,
որով յորդորէ օգնական լինել նորոգութեան
Նախավկայի ի Թվ. Հայոց ՌՃԼԳ (1684)»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եղիազար
կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարդ
Վաղարշապատու երկնադիտակ եւ արփա-
քատակ մեծի եւ գերապայծառ սրբոյ աթո-
ռոյս էջմիածնի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ
գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան:
Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բաղ-
մապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական
գթութիւն ի վերայ աստուածախնամ օրհնեալ
մայրաքաղաքիւն Թիֆլիզու եւ շրջակայ գիւղ-
օրէիցդ ազանց հայկազունեաց եւ այլոց քրիս-
տոնէից երկրպագուաց խաչի եւ աստուածու-
թեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, Եպիսկո-
պոսաց, Վարդապետաց, Քահանայից, Պարոն
նազիրիդ այլ եւ երեսփոխանաց, Մեփրեբաց
Թաւատներաց Տանուտեարց, Վաճառակա-
նաց, Տօլվաթաւորաց եւ առհասարակ ժո-

դովրդականացդ, մեծի եւ փոքու տեսողաց
 զնամակս օրհնութեանս մերոյ եւ հաւատա-
 ցելոց ի Քրիստոս Յիսուս յոյսն բնաւից ա-
 զանց խաչակրօնաց. ամէն: Ծնորհք ընդ ձեզ
 եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ
 ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ
 Հոգւոյն կենարարէ եւ յառատածաւալ պար-
 զեւատուէ եւ շնորհատու բարերարէ եւ մար-
 ղասիրէ ամէն: Օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աս-
 տուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգւով եւ
 մարմնով, տամբ եւ տեղօք, զարմօք եւ զա-
 ւակօք, որդւովք եւ դստերօք, սիրելօք եւ
 բարեկամօք, ընչիւք եւ ապրանօք, վարօք եւ
 վաստակօք, այդեստանօք եւ բուրաստա-
 նօք, եւ ամենայն դոյականօք հոգեկանօք եւ
 մարմնականօք ամէն: Եւ ընդ տեառնապար-
 զեւ օրհնութեանս ծաներուք, սիրելիք մեր ի
 Տէր, զի ձեզ յայտնի է եւ հաւաստեալ զիտակ
 էք ամենեքեան, եթէ ո՛րպէս հռչակաւոր եւ
 մեծահանդէս վանք է սուրբ Նախավկայն եւ
 սքանչելագործ, որ այժմ եւս յայտնապէս առնէ
 սքանչելիս մեծամեծս եւ յառաջմէ շինեալ էր
 արքայէն Հայոց Ողորմածէն Աշոտոյ Բագրա-
 տունոյ վկայարան սուրբ Ստեփաննոս Նա-
 խավկային, զոր եւ յետոյ նորոգեալ եղեւ ի
 Յակոբ կաթողիկոսէն, բայց եթէ յինչ պատ-
 ճառի փութով խարխալեալ եւ քայքայեալ
 եղեւ, զոր եւ այժմ կամին զգլուխն նորոգել,
 բայց տեսեալ մեր զթուղթ խնդրոյ ձերոյ եւ
 լուաք թէ ասացեալ էք սուրբ Նախավկայի
 առաջնորդացէն մէկն զայ մեք օգնութիւն

առնեմք, որովհետեւ մասն բարի ընտրեցիք եւ նախ քան ասելն մեր դուք յօժարութեամբ խնդրեալ էիք եւ մեք հրաման տուաք Յոհան եւ Պետրոս վարդապետաց զալ առ ձեզ, եւ ով ոք երկոցունցն զայցենն առ ձեզ կամ Ոհան վարդապետն եւ կամ Պետրոս վարդապետն սիրով ընկալջիք եւ ըստ իւրաքանչիւր կարողութեան առատապէս ողորմութեամբ եւ արդիւնաւոր տրօք սատարեալիք դմա եւ մի այլոց նման ունեցիք զդա, քանզի սուրբ Նախավկայն ձեր հոգւոյ տունն է, մէկ այնպէս արդիւնք ցուցէք, որ պատճառ լինիք նորա նորոգութեան, զի նորոգօղն ամենայնի Հոգին սուրբ նորոգեսցէ զհոգիս ձեր եւ ննջեցելոց ձերոց: Որ է օրհնեալ ընդ Հօր եւ սուրբ Հոգւոյն եւ փոխանակ տրոց եւ ողորմութեան ձերոյ ընդ միոյն զբիւրապատիկն առջիք աստ եւ ի հանդերձելումն. Ամէն: Հայր մեր որ յերկինս ես:

Գրեցաւ ի թուին հազար հարիւր երեսուն եւ երեք. Նոյեմբեր ամսոյ տասն եւ եօթն:

ԺԸ.

ԿՈՆԴԱԿ ՆԱՀԱՊԵՏ Ա. ԵԴԵՍԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1691—1705)

Եղիազար կաթողիկոսի յաջորդն է Նահապետ Ա. կաթողիկոսը, որ շատ ընդարձակ կոնդակ մը կը գրէ Նախավկայի վանքին համար:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ, դիմացկուն, սակայն մաշած եւ ետեւը ուրիշ թուղթ մը կպցուած: — Մեծութիւն՝ 48×35 : — Գրութիւն՝ 43×31 : — Տոգֆ՝ $54 \div 3 = 57$: — Գիր՝ նօտր, փոքր, դիւրընթեռնելի. սկիզբի երկու տողերը կարմիր: — Զարդագիրֆ՝ ունեցած սկիզբը, ապա հանուած՝ կտրուած: — Լուսանցագարդֆ՝ չունի, միայն մէկական երկար դժեր: — Կնիֆ՝ եւ ստորագրութիւն քանի մը հատ, բայց կարելի չէ եւ ոչ մէկ հատը ամբողջապէս կարդալ. կաթողիկոսին կնիքը մեծ մասովը կտրուած՝ հանուած: — Հանգամանֆ՝ ջուր տեսած, սեւցած ու փնստուած: — Ծանօթութիւն՝ կոնակին վրայ գրուած է՝ «Սրբոյ Նախավկայի առաջնորդ Սարգիս վարդապետս⁶ այս կոնդակս աւանդ թողի առ սրբազան Բարսեղ արքեպիսկոպոսն եւ ընդ սմա եւս Խաչիկ կաթողիկոսի դիրն եւ Կարմիր վանաց Աստապատու վարդապետաց տվեալ դիրն Նախավկայի մասին թողի սուրբ էջմիածին առ Բարսեղ արքեպիսկոպոսն, որ այն կոնդակի եղեալ հրամանն կատարել դէյին 1831 Յունվարի 10ին. Տէր Յիսուս վերջն բարի արասցէ»: — Դիտողութիւն՝ Այս կոնդակին սկիզբը կամ տխուրօսադիրը չկայ, սակայն վերջը գրուած է՝ «Գրեցաւ հաս(տատութեա)ն կոնդակ ի թուին ՌՃԽԴ (Սե)պտեմբերի ի . . . սուրբ էջմիածնի»

⁶ Հմմտ. վերը էջ 564:

եւ բնագրին մէջ Եղիազար կը յիշատակուի իբրեւ հոգեւոր հայր, հետեւաբար կարելի է դայն անվարան Նահապետ կաթողիկոսի կոնգակ համարիլ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«... (կարելի է կարդալ) ... վիճակեալ յաթոռ սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ սրբոյն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Եւ Պատրիարք Վաղարշապատու Լուսանկար եւ Երկնահանգէտ, Արփիադիտակ եւ Արեգնաքատակ Մեծապայծառ եւ Սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ դիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան. Շնորհք առաքելական հանդերձ Աստուածային բազմապատիկ օրհնութեամբն եւ նախախնամական գթութեամբն ի վերայ Տիրապահ եւ Աստուածախնամ Սկզբնահաստատ եւ սեպհական թեմի եւ վիճակի Սրբոյ վանից եւ Աթոռոյն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային գիւղաքաղաքի Աստապատու՝ Աստուածաշէն Եկեղեցւոյ եւ Եկեղեցականաց դասուց (Ս)րբանուէր եւ Երկնահրաւէր Քահանայից, Պերճապատիւ եւ փառազարդ Մէլիքաց, (Ա)ղնուամեծար եւ գոյիւք զեղուն Դօլվաթաւորաց, Բարեպաշտօն եւ հաւատարիմ Երեսփոխաց, (Ի)մաստնախոհ եւ հանճարեղ վաճառականաց, Գեղեցկագործ եւ վայելչանկար Արուեստաւորաց. Եւ առ հասարակ ամենայն ժողովրդականաց, մեծամեծաց եւ փոքունց. Արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, Երիտասարդաց եւ կուսից եւ ա-

մենայն չափու՝ հաւատացելոց ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, ամէն: Ծնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ. Գթութիւն եւ ողորմութիւն ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ: Սէր եւ քաղցրութիւն յամենասուրբ Հոգւոյն կենարարէ իջցէ եւ հանդիցէ, եկեսցէ եւ բնակեսցէ առ ձեզ իրրեւ զյորձանս գետոց՝ առատապէս ծաւարմամբ. ամէն: Այլ եւ օրհնեսցէ եւ պահպանեսցէ զձեզ Տէր Աստուածն մեր, յաւիտենական սիրովն գերասահման եւ անսպառաղան: Պարգեւելով կեանս խաղաղական եւ ժամանակս յանդորրական, աւուրս յարազական եւ ամս բաղմաշափան: Լինիլ զոյիւք յողնական, եւ ընչիւք բարեհոգակական, ստացուածօք ուռձական տերամբ ունիլ զնոյն շահեցողական եւ զարդարեալ ուստերօք ծաղկանման եւ պճնեալ դստերօք զանազան: Իրրու զաւակք օրհնութեան եւ սլտուղք քաղցրութեան. ոստք բարենշան եւ ճիւղ վայելչութեան, սերունդք զուարճական եւ զարմ յարամնական, ժառանգք սեպհական եւ ծնունդք հարազատութեան: Մնացորդք հաճոյական եւ ժառանգորդք երկնից արքայութեան, յաւէտ եւ անվախճան, ամէն:

Եւ ընդ Աստուածապարգեւ եւ Ծնորհագեղուն օրհնութեանս ծանուցումն լիցի հոգեւոր եւ հարազատ որդւոցդ Մօրս Լուսոյ սուրբ Էջմիածնի: Զի Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի վերայ ամենայն աւետարանական սլատուիրանաց իւրոց հաստատէ ի միջի հաւա-

տացելոց իւրոց զպատուիրանս մեծապատիւ .
 Եթէ երկինք եւ երկիր անցցեն , յովտ մի որ
 նշանախեցի մի է ոչ անցցէ յօրինաց եւ ի
 մարդարէից : Արդ , հոգեւոր որդիք մեր , զի
 թէպէտ բան Տեառն առ հնոյն իսրայէլեան
 էր , սակայն զխորհուրդ բանին Տեառն առ
 նորոյս իսրայէլեան վերաբերիւր : Քանզի
 յայտնի էր յաչս Տեառն զապստամբութիւն
 աղգի նոցա եւ զկոչումն սուրբ նորոյս հաւա-
 տացելոց : Զի եթէ ընտրեալքն ի նոցանէ կո-
 չէին ի կոչումն մարդարէութեան բանին
 Տեառն , սակայն եւ նորոյս իսրայէլեան ըն-
 տրեալքն Շնորհօք սուրբ Հոգւոյն կոչեցան ի
 կոչումն գերապատիւ իշխանութեան հայրա-
 պետական : Որք կանաչափթիթ սաղարթա-
 խիտ պարարտութեամբ լուսաւորեն զեկեղե-
 ցիս Քրիստոսի : Քանզի եթէ այնք ընդ օրի-
 նօքն ճոխանային եւ այս ընդ Շնորհօքն զուար-
 ճացեալ պայծառանայ : Վասն որոյ եթէ
 պարտ է յովտի միոյ ոչ անկանիլ յօրինաց եւ
 ի մարդարէից , բայց սակայն առաւելապէս
 պարտի նշանախեցի միոյ ոչ անկանիլ ի կա-
 նոնաց եւ ի պատուիրանաց հայրապետացն
 սրբոց . որք փակեալ են ընդ Տեառն բանիւ :
 Եւ արդ սիրելիք մեր ի Տէր , զի որպէս յայտնի
 է ամենեցուն , զի յետ չարչարանաց Տեառն
 նախ վկայեաց Քրիստոսի աստուածութեանն ,
 սուրբն Ստեփաննոս Նախավկայն Քրիստոսի ,
 որ եղեւ երկրորդ բացօղ դրանցն երկնից :
 Եւ շնորհօք սուրբ Հոգւոյն սուրբ նշխար նո-
 րին պարգեւ ընձեռեցաւ արամեան ցեղիս՝

ի պահպանութիւն աշխարհիս Հայոց: Մանաւանդ ձեզ մերձակայիցդ, որ պարածած—
կեալ կայք ընդ հովանեաւ շնորհաց նորին |||
(բառ մը կը պակսի) ի նոյն հետայն մինչեւ
ցայժմ, յորմէ հետէ սուրբ աշխարք նորին
պարգեւ ընծայեցաւ ազգիս Հայոց եւ կառու—
ցաւ սուրբ աթոռ նորին. հանդերձ մեծամեծ
թաղաւորօք եւ հայրապետօք սրբովք կանո—
նօք եւ սահմանադրութեամբ կարգեալ եւ
հաստատեալ են զձեր օրհնեալ գիւղդ սեպ—
հական սկզբնահաստատ թէ՛մ եւ վիճակ սրբոյ
աթոռոյն սուրբ Ստեփանոսի Նախավկային
Քրիստոսի եւ նշովիւք ամրացուցեալ անեղ—
ծանելի մնալ մինչեւ ի կատարած աշխարհի:
Իսկ նարդեանս ժամանակի չարաբարոյք
ոմանք, որք ոչ ընթանալով զհետ շաւղաց
հարցն սրբոյ, խարբալել կամեցան զմիտս մեր
եւ զրկել զթողովուրդսդ Քրիստոսի ի ստենէ
Մօրն Լուսոյ սրբոյ աթոռոյն Նախավկային
Քրիստոսի: Բայց ահամայ էր մեր եւ խլղճ—
մտանք մեծ. մինչեւ հայեսցուք ի կատարածն:
Վասն որոյ եւ սիրտ մեր տոչորէր ի վերայ հօ—
տիդ Քրիստոսի սակս զրկանաց ձերոց ի շնոր—
հաց եւ յօրհնութեանց սրբոյն Ստեփաննոսի
Նախավկային Քրիստոսի եւ սուրբ Աթոռոյ
նորին: Այլ զգարձըն ձեր կամելով ըստ մար—
դարէին՝ որպէս մանուկ սարտուցեալ ի
ստենէ մօր իւրոյ եւ դարձ նորա անդրէն ի
նոյն: Եւ յամենայն սրտէ մերմէ հաճեալ եւ
յամենայն անձնէ դուն գործեալ քննեցաք,
որոնեցաք եւ տեղեկացեալ տեսաք զկանոն եւ

զսահմանադրութիւն թաղաւորացն առաջնոց
 եւ հայրապետացն սրբոց : Մանաւանդ յետ
 խաղաղանալոյ երկրիս Հայոց զհաստատուն
 կոնտակսն Լուսահոգի Մովսէս կաթողիկոսին ,
 Փիլիպպոս եւ Յակոբ կաթողիկոսացն ,
 նաեւ հոգեւոր հօր մերոյ Եղիազար կաթողիկոսին ,
 որք հաստատուն կոնտակաւ կարգեալ
 եւ հաստատեալ են զօրհնեալ գիւղդ ձեր կիսարածին
 սեպհական թէմ եւ վիճակ սրբոյ աթոռոյն
 սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկային : Յաղագս
 որոյ եւ մեր ընթանալով զհետ շաւղաց
 առաջնոց հայրապետացն սրբոց բարձր
 իշխանութեամբ մեծի Աթոռոյս սուրբ Էջմիածնի
 եւ կամակցութեամբ բաղմախումբ հանդիսիւ
 սիւնհոգոսիւ Արքեպիսկոպոսօք , Աստուածաբան
 վարդապետօք , Կուսակրօն քահանայիւք
 եւ ահլիհախ արամբք մեծամեծօք
 իրաւունս վարկաք արդարադատ դատաստանաւ
 եւ հաճութեամբ ամենեցունց կրկին
 եւ վերստին կարգեալ հաստատեցաք
 զօրհնեալ գիւղ ձեր Աստապատ սեպհական եւ
 հաստատուն թէմ եւ վիճակ սրբոյ աթոռոյն
 սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկային Քրիստոսի ,
 որ ոչ երբէք դոյ անդրադարձութիւն : Եւ
 ըստ կանխադիր կանոնաց եւ պատուիրանաց
 հարցն սրբոց նշովիւք կապեցաք եւ փակեցաք .
 որ ոչ ի հայրապետաց եւ ոչ ի վարդապետաց
 եւ ոչ յայլոց ոչ ունի իշխանութիւն որոշել
 զձեզ ի սեպհական աթոռոյն ձերմէ սրբոյ
 վանիցն Նախավկային : Այլ եւ օրինօք
 եւ կանոնիւք ըստ նախնեացն աւանդութեան

հաստատեցաք որ թէ ձեռնադրութիւն թէ աւագերէց կարգել եւ թէ երեսփոխ կարգել ի մէջ աթոռոյն սուրբ Ստեփաննոսի նախա-
 վկային կատարելադործի եւ ոչ յայլ ուրեք եւ վերստին հոգեւոր առաջնորդ ձեր հաստատե-
 ցաք զսիրելի եւ զհոգեւոր օրդիսդ մեր զՊետ-
 եւ զՅոհան վարդապետսդ, զի հովուեսցեն
 զձեզ աստուածաբան վարդապետութեամբն
 իւրեանց: Ուղղեսցեն զթիւրեալսն, կանգնե-
 ցեն զգլորեալսն, խրատեսցեն զստահակսն,
 յանդիմանեսցեն զոչ եկեալսն յուղղութիւն
 եւ հաստատեսցեն զամենայն ||| (երեք բառ
 կարելի չէ կարդալ): Արդ պատուիրելով պա-
 տուիրեմ հոգեւոր օրդւոցդ մերոց, զի հլու
 եւ հնազանդ լիցիք (յ)ամենայն բանից եւ
 հրամանաց նոցին եւ առանց բանից դոցա մի
 ինչ առնիցէք ոչ մահու եւ ոչ կենաց, ոչ
 հասի եւ ոչ չհասի: Մի օք իցէ որ հակառակ
 եւ ընդդիմադարձ երեւեսցի դոցա, զի այն-
 պիսին մեզ եւ սուրբ աթոռոյս է ||| (քանի
 մը բառ անընթեռնելի) եւ հնազանդքն: Այլ եւ
 կապեալն ի դոցանէ կրկին կապեալ է եւ ար-
 ձակեալն՝ արձակեալ ըստ հրամանին Քրիս-
 տոսի: Նաեւ զամենայն հոգեւորական ար-
 դիւնսն ձեր ||| (բառ մը անընթեռնելի)
 զպաղի, զսրբադրամն, զժամուցն, քառաս-
 նիցն, զհոգեբաժինն, զկողոպուտն, զտօնա-
 կանն եւ զայլ ամենայն իրաւունս, այլ եւ
 տունք քահանայից, մէլիքի, երեսփոխի,
 ժամկոչի, զգրի եւ կամ յանկարծամահի,
 պոռնկի եւ զայլ ամենայն արդիւնս հոգեւորս

կիսաբաժին արասջիք, ուղիղ դատաստանաւ .
 զկէսն առցէք ի դրունս Նախավկային եւ
 զկէսն տայցէք սուրբ Ստեփաննոսին : Որով
 մասն եւ բաժին ընկալջիք ի շնորհաց նոցին
 հանդերձ ննջեցելովք ձերովք աստ եւ ի հան-
 դերձելումն . ամէն : Հայր մեր :

Գրեցաւ հաս(տատութեա)ն կոնտակս ի
 թուին ՌՃԽԴ (Սե)պտեմբերի (ի դրան սուրբ)
 Էջմիածնի :

Այս կոնդակին ձախակողմեան լուսանցքին
 վրայ կան զանազան ստորագրութիւններ եւ
 կնիքներ՝ դժբախտարար բաւական փաստած
 եւ դժուարընթեռնելի կամ անընթեռնելի :
 Սկսինք : — || կոնդակս վկայութեամբ սուրբ
 Ստեփաննոս Նախավկային : — Կնիք՝ ՈՐ ՈՏ
 ||| ԳԻԱ ՎՊ : — . . Թռացի վրդպտիս առաջ-
 նորդ Առաք ||| ընդո(ուներ) է : — Կնիք՝
 ||| ԳԻ ԾՌ Ա ||| ՎՊ ՏԱՊ ||| Ն ՅԻ : —
 . . Միածնի ||| դակ եմ : — Ինձ Մատթէոս
 վարդապետիս առաջնորդ սրբոյ Կարապետի
 դասո՞ւլ է, ընդուներ է : Մեսրոպ դպրիս
 ընդուներ է : Կնիք՝ ՅԻ ԳԻ ԾՅ ՍԻՄԷ |||
 ՎԱՐԴԱՊԵՏ ||| Ի է : — ||| վարդապետիս
 Զուղայեցւոյ (ընդուներ) է : — Նախհեւան-
 ցու : — Կնիք անընթեռնելի : — ||| լի ||| տի-
 րիս (ընդ)ուներ է : — Կնիք՝ ԳԻ ԾՌ
 ԳՐԻԳՈՐ ԵՊՍԿՊՍ ԶՂԱՅՅԻ : — || իդոր
 Պրնտրի ընդուներ է : — Կնիք՝ ՅԻ ԳԻ ||||
 |||| ԾՌ ՄԱՐՏԻՐ(ՈՍ) |||| ՅԻ ՌՂ : — Կնիք՝
 ԳԻ ԾՌ ՊԱՐՈՆՏԷՐ (?) ԳՐ. ՎՐ || Ա : —
 (Պ)րնտրիս Սիւնեաց (ընդուներ) է : —

Կնիք՝ ||| ԿԲ |||: — Յակոբ Երեւանցւոյ
(ընդ) ունեւի է: — ՅԻ ԾԹ (?) ՏՐ ՄԿՐՏ(Ի)Չ
ՌՃԻ: — Տէր Մկրտիչ յերկրէ ընդ ունեւի է:

ԺԹ.

Ա. ԿՈՆԴԱԿ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ (1706—1714)

Աղեքսանդր Ա. Զուղայեցի կաթողիկոսին անունով երեք կոնդակ գրուած է Նախա-
վկայի վանքին համար: Անոնց անգրանիկը
Պալուստ վարդապետը՝ 1712ին սոյն վանքին
առաջնորդ կը հռչակէ:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ բարակ, բայց դիմացկուն թուղթ:
— Մեծութիւն՝ 44×31 : — Գրութիւն՝
 33×23 : — Տողֆ՝ $39 + 1 = 40$: — Գիր՝
նօտրագիր յստակ, առաջին տողը կարմիր:
— Զարդագիրֆ՝ «ՅԻ» եւ «Է» թռչնագիր,
չատ սիրուն: — Լուսանցազարդֆ՝ չունի: —
Նկարֆ՝ ոչ այնքան յաջող կաթողիկէ մը: —
Կնիք՝ երկու հատ, մեծը «Յիսուս» չուրջը
երկոտասան առաքեալներու գլուխները եւ
վրան գրուած՝ «Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոս
ամենայն Հայոց եւ Պատրիարկ Վաղարշա-
պատի սբ. Աթոռոյ || ԱԾ ||. Քրիստոսի
ծառայ Աղեքսանդր վարդապետ Զուղայեցի
ՌՃԻԵ»: Պզտիկը ունի՝ «Աղեքսանդր |||||
(Կաթ. ?) ՌՃԾԵ»: — Հանգամանֆ՝ լաւ պա-
հուած: — Ծանօթութիւն՝ կոնակը գրուած՝

«Աղէքսանդր հոգեւոր տերոջ Նախավկային բոլոր թեմին եւ վիճակին կոնդակն է» :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աղէքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ Պատրիարդ Վաղարշապատու Լուսակառոյց եւ տիրանկար, լուսազարդ եւ Աստուածաէջ մեծի եւ սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, որմէ ժամանեալ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան. շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ աւրհնութիւն ի վերայ սուրբ Նախավկայի վանից բոլոր թեմի եւ վիճակի, այսինքն՝ Շամբու, Արարքու, Զաղաց տեղու, Հին Զուղայու, Ազատակու, Օգլինու, Տիկինու, Մահլաղանու, Ղօռուխու, Կրէրէցու, եւ դոցին եղեալ Քահանայից, Դօլվաթաւորաց, Տանուտերաց, Երեսփոխանաց եւ առ հասարակ ամենայն ժողովրդոց, մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, խնդալ ի յոյսն բնաւից ի Քրիստոս Յիսուս. ամէն :

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի Փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ յառատածաւալ պարգեւատուէ եւ բարերար մարդասիրէ. ամէն :

Օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ բարգաւաճեալ զարդարեսցէ զձեզ հոգ(ւ)ով եւ մարմնով եւ ամենայն բարութեամբ եւ թրլստ օրէ լցուսցէ զձեզ փառօք (եւ) պատուօք եւ արգասալիր ճոխութեամբ եւ իբրեւ զորթս

Եւ որպէս զոստոս սաղարթախիտ եւ սղտղալից
 դրախտ տնկեալ ի զնացս Հոգւոյն վտակաց
 կալ մնալ ձեզ խաղաղական եւ սլարաղայց
 ամօք յամերամ ժամանակօք. ամէն :

Ընդ աստուածապարզեւ շնորհազեղուն
 եւ երկնառատ աւրհնութեանս ծաներութք սի-
 րելիք եւ հարազատ որդիք մեր եւ լուսա-
 ծնունդ զաւակք Մօրս Լուսոյ Սուրբ էջ-
 միածնի : Զի հրամայէ Սրբազան առաքեալն
 Քրիստոսի Սուրբն Պօղոս թէ՛ յիշեցէք զա-
 ռաջնորդս ձեր, որ խօսեցան ընդ ձեզ բանն
 կենաց : Սիրելիք, որպէս Քրիստոս զլուխ է
 ամենայն սրբոց եկեղեցեաց, նմանապէս հո-
 դեւոր առաջնորդն զլուխ է ամենայն ժո-
 դովրդոց : Վասն որոյ ըստ խնդրոյ եւ ըստ հա-
 ւանութեան ձերոց մեր սիրելի եւ հարազատ
 որդի Պալուստ վարդապետն սուրբ Նախա-
 վկային հաստատուն առաջնորդ՝ կարգեցի՝
 մինչեւ ցմահն իւր. այլ փոփոխումն ոչ գոյ,
 սլարալիք սիրով եւ մեծաւ պատուօք ընդու-
 նել զդա, ոչ թէ այլոց նման համարիք, մեր
 սիրելի է եւ ընտանի ձեր, որքան սէր եւ ըն-
 դունելութիւն զմա կառնէք մեզ եւ Սուրբ
 Աթոռոյս է համարեալ : Այլ եւ պատուիրեմ
 սիրելի որդեկացդ զբան եւ զքարոզութիւն
 զորին մեծաւ սիրով ընդունեսցիք եւ ամե-
 նայն դիմաց թեւ թիկունք ձեռնտու եւ օղնա-
 կան լինիք ձեր առաջնորդ եւ մեր սիրելի
 Պալուստ վարդապետիդ, որ այդ տունդ շէն
 եւ պայծառ պահեսցէ, մի ոք ներհակ եւ հա-
 կառակ երեւեսցի զմա, թէ կարդաւորք եւ թէ

աշխարհականք, զի այնպիսին մեզ եւ սուրբ Աթոռոյս է ներհակ եւ հակառակ, մանաւանդ վերջն պատիժ եւ դառնութիւն կրելոց է ի մէնջ, այլ եւ կապեալն ի դմանէ կապեալ եղիցի եւ արձակեալն՝ արձակեալ, ըստ հրամանի Տեառն, եւ որքան հաս եւ իրաւունք դոյ՝ թէ մահու եւ թէ կենաց ամէնն լի եւ (յ)անթերութեան դորա յանձնէք, եւս առաւել տունք քահանայից, տանուտէրաց, երեսփոխաց, ժամկոչաց, զգրաց, անհաղորդից, պոսնիկաց եւ այլն ըստ կարգին, սոքա տէրունի առաջնորդին է եւ եւս տեսանեմ ձեր հարազատ որդիութեան սէրն թէ որպէս տիրութիւն եւ հաւատարմութիւն կառնէք դմա. եւ ամենայն դիմաց հլու եւ հնազանդ լինիք ձեր առաջնորդ եւ մեր սիրելի որդի Փալուստ վարդապետիդ, զէրա սուրբ Աթոռոյս ամենայն կողմանէ դա պիտանի էր, այլ վասն սիրոյ բարեպաշտից ուղարկեցի ձեզ առաջնորդ, տեսանեմ թէ՝ որպիսի սիրով կու մեծարէք եւ մխիթարէք. ի ձեզ է յանձին եւ ապաստան այսուհետեւ եւ կատարօղք հրամանաց մերոց աւրհնին ի յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց մաքուր աւրհնութեամբն: Գարձեալ ինչ եկեղեցական քահանայից հոգեւոր դատաստան լինի, առաջնորդն դիւանն անէ, աշխարհականի բան չկայ եւ շնորհք Տեառն եղիցի ընդ ձեզ հովանի եւ պահապան. ամէն: Գրեցաւ ՌՃԿԱ թվին Նոյեմբերի ամսոյ Ժէ. վերջ:

Բ. ԿՈՆԳԱԿ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹ. Ի

Աղեքսանդր Ա. կաթողիկոսը Նախա-
վկայի վանքին պարտքերուն վճարումին եւ
նորոգութիւններու համար ընդարձակ կոն-
դակ մը կը հանէ :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ, դիմացկուն : — Մեծու-
թիւն՝ 42×28 : — Գրութիւն՝ 41×27 : —
Տողք՝ 48 : — Գիր՝ նօտր, շատ դիւրըն-
թեոնելի, առաջին տողը կարմրադիր՝ գլխա-
դիր : — Զարդագիրք՝ «ՅԻ», ինչպէս մնացած
մասէն կարելի է եզրակացնել՝ շատ սիրուն,
բայց մեծ մասով կտրուած : — Նկարք՝ կա-
թողիկէ մը, կտրուած մեծ մասովը՝ գրեթէ
ամբողջապէս : — Կնիք՝ մէկ հատ, անըն-
թեոնելի : — Հանգամանք՝ լաւ պահուած է
բնադիրը, բայց վերէն կարեւոր մաս մը
կտրուած եւ անուած : — Ծանօթութիւն՝
կոնակին վերի կողմը՝ «Կոնդակ Աղեքսանդր
կաթողիկոսի վասն ողորմութիւն ժողովելոյ
յանուն Ս. Ստեփ. Նախավկայի ընդ ձեռն
Գալուստ վարդապետի, անթուական» :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աղե-
քսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ
Պատրիարկ Վաղարշապատու Լուսակառոյց
եւ աիրանկար Սրովբէաճէմ եւ քրովբէապատ
Լուսազարդ եւ աստուածաէջ քրիստոսահիմն

Մեծի եւ Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի : Յորմէ
 ժամանեալ հասցէ դիր աւրհնութեան եւ նա-
 մակ պահպանութեան . շնորհք առաքելական
 եւ աստուածային բազմապատիկ աւրհնու-
 թիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի վե-
 րայ Գողղնեաց տանդ , Երինջակու , Նախ-
 չուանու եւ դիւղորէից , նախ Եկեղեցեաց ,
 Առաջնորդաց , Մելիքաց , Իշխանաց , Գօլմա-
 թաւորաց , վաճառականաց , արուեստորաց ,
 տանուտէրաց , երեսփոխանաց , արուեստա-
 ւորաց եւ առհասարակ ամենայն ժողովրդոց
 մեծամեծաց եւ փոքունց եւ ամենայն չափու
 հասակի հաւատացելոց . ամէն : Շնորհք ընդ
 ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ա-
 մենակալէ եւ ի փրկչէն մերմէ Յիսուսէ
 Քրիստոսէ եւ ի Սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ
 յառատածաւալ պարգեւատուէ եւ բարերար
 մարդասիրէ . ամէն :

Օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ
 բարգաւաճեալ զարդարեսցէ զձեզ հոգւով եւ
 մարմնով եւ ամենայն բարութեամբ եւ օր
 ըստ օրէ լցուսցէ զձեզ փառօք պատուօք եւ
 արդասալիր ճոխութեամբ եւ իբրեւ զորթս
 եւ որպէս զոստոս սախարթախիտ եւ պտղա-
 լից դրախտ տնկեալ ի դնացս Հոգւոյն վտա-
 կաց կալ մնալ . ամէն : Այլ եւ աւրհնութիւն
 աստուածային եւ աղօթք սուրբ Աստուածած-
 նին եւ Յոհանու Կարապետին եւ սրբոյն Ստե-
 փաննոսի Նախավկային եւ սրբոյն Գրիգորի
 մերոյ Լուսաւորչին եւ ամենայն սրբոց նորա .
 ամէն : Այլ եւ աւրհնեսցէ զձեզ Տէր մեր եւ

տացէ կրկին՝ բարութիւն, առատութիւն եւ լիութիւն, խաղաղութիւն, զօրութիւն եւ արիութիւն, սէր եւ միաբանութիւն եւ յամենայն բարի իրաց յաջողութիւն եւ կատարելութիւն եղիցի ընդ ձեզ. ամէն: Հայրն Աստուած դձեր հայրքն, աւրհնեսցէ Որդին միածին ծաղկեալն ի խաչին դձեր ծաղկեալ որդիքն եւ դստերօքն՝ աւրհնեսցէ Հոգին սուրբ Աստուած ճշմարիտ դձեր հոգին եւ ձեր ննջեցելոյ հոգին աւրհնեսցէ. ամէն:

Եւ ընդ աստուածապարզեւ շնորհազեղուն եւ երկնառատ աւրհնութեանս ծաներուք սիրելի եւ հարազատ որդիք մեր եւ Լուսածնունդ զաւակք Մօրս լուսոյ սուրբ Էջմիածնի: Զի հրամայէ Սրբազան առաքեալն Քրիստոսի Սուրբն Պօղոս թէ՛ ի պէտս սրբոյ հաղորդեցարուք եւ նոյնգունակ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յորդորէ զհաւատացեալսն իւր ի տուրս ողորմութեան թէ՛ Երանի ողորմածաց, զի նոքա ողորմութիւն զտցեն, զի թէպէտ ամենայն բարեգործութիւնք մարդկան ընդունելի է առաջի Աստուծոյ, բայց սակայն ողորմութիւն շնորհելն գերիվերոյ պարծի ի վերայ ամենայն բարեգործութեանց մարդկան: Մանաւանդ որ ի պէտս սրբոյ է եւ եկեղեցեաց նորոգութեան զայն առաւել պարծի առաջի Աստուծոյ: Յորոց սրբոց զմինն սուրբ Նախափկայի վանքն, ձեզ ամենեցուն զահիր է, որ այսքան տարի է այդ վանքդ խախտեալ կայր վասն չքաւորութեան, եւս առաւել զանկաւատունն նորոգեաց եւ եկե-

զեցին կիսակատար է, մանաւանդ վանքն
 այլ բազում պարտուց ներքոյ է, զոր մեք հա-
 ւաստին զիտակ եմք: Վասն որոյ առաջնորդ
 նորին մեր սիրելի եւ հարազատ որդի Գա-
 լուստ վարդապետն լալոտ աչօք եկն առ մեզ
 զիմեաց եւ մեր տեսեալ (զ)աղքատութիւն եւ
 զչքաւորութիւն սուրբ Նախավկայի վանիցն
 տուաք աւրհնութեան նամակս դմա: Իսկ
 դուք պարտիք սիրով եւ մեծաւ պատուօք ըն-
 դունել զդա, ոչ թէ՛ այլոց ժողովք արարաց
 նման հայիք՝ վասն շինութեան եկեղեցոյ է,
 պարտիք ամենեքեանդ դուք շարժիլ եւ մի-
 մեանց բարեաց պատճառ լինիլ վասն Աստու-
 ծոյ եւ յուսոյ արքայութեան եւ ձեր ծաղկեալ
 որդոց արեւուն մատաղ, ամենայն զիմեաց
 ձեռնտու եւ օգնական լինիք մեր սիրելի որդի
 Գալուստ վարդապետին. լինի թէ ձեր տրօքն
 եւ ողորմութեամբն այն վանքն շինվի եւ պար-
 տուցն ազատվի եւ ողորմութիւն տուողացդ
 մասն եւ բաժին եղիցի: Այլ եւ կրկին պա-
 տուիրելով պատուիրեմ սիրելի եւ հարազատ
 որդեկացդ մերոց, որ ի սէր սուրբ Նախա-
 վկային եւ մեր սիրոյ եւ աւրհնութեան խա-
 թերն լաւ սիրով եւ պատուօք մեծարէք եւ
 ընդունէք զդա. եւ որքան սէր՝ պատիւ դմա
 առնէք սուրբ Նախավկային եւ մեզ է համա-
 բեալ. ապա ձեր տունն է, ոչ թէ այլոց վա-
 նից նման է, խնդրեմ որ իշխանօք, դօլվա-
 թաւովք կանգնիք լիապէս եւ առատ ողոր-
 մութիւն տայք, սուրբ Նախավկայի շինու-
 թեան եւ նորոգութեան, զի տուրս առատս

սիրէ Աստուած, սիրելիք մեր, ձեր ամենե-
ցուն յայտնի է, որ սուրբ Նախավկայն առաջի
նահատակն է Քրիստոսի, հռչակաւոր վանք
է, թէմ է եւ վիճակ է սակաւ. միշտ ձեզ
բարի սովորութիւն ունիք ի լուսահոգի նախ-
նեացն ձերոց, որ ամ յամէ այդ սուրբ Տանդ
օղնութիւն եւ քօմակի արարեալ էք, այժմս
լսեմ որ քանի տարի է չէք տալեալ (տուեալ).
այդ ձեր տունն է. սլիտի որ միշտ տայք լիա-
պէս եւ ողորմիք այնպիսի բարեգործու-
թեանց. ապա տեսանեմ ձեր սէրն եւ հարա-
դատ որդիութեան նշանն թէ՛ որպիսի քաղցր
աչօք կու հայիք մեր սիրելի որդի Գալուստ
վարդապետիդ, որ ի ձէնջ շնորհակալութիւն
դրէ մեզ եւ մեք միշտ աւրհնող եմք ձեզ եւ
դուք ըստ տրոց եւ ողորմութեանց ձերոց
վարձն ի Քրիստոսէ եւ սուրբ Նախավկայէն
առջիք դմիոյն ձ. ապատիկ եւ հաղարատա-
տիկ, եւ որքան ժամ, պաշտօն եւ պատարադ
որ ի սուրբ տունն մատչի ձեզ եւ ձեր ննջեցե-
լոց մասն եւ բաժին եղիցի. ամէն :

ԻԱ.

Գ. ԿՈՆԴԱԿ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Աղեքսանդր Ա. կաթողիկոսը Նախա-
վկայի վանքին պարտքերուն վճարումին հա-
մար ուրիշ կոնդակ մըն ալ ուղղած է ժո-
ղովրդեան :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ, բարակ : — Մեծութիւն՝ 35×22 : — Գրութիւն՝ 33×22 : — Տոգփ՝ 39 : — Գիր՝ նօտր, հաստ ու որոշ. սկիզբը մէկ տող կարմրադիր, բայց զուստած : — Զարդագիրփ՝ «ՅԻ» սիրուն, սակայն զրեթէ կիսով կտրուած : — Լուսանցագարդփ՝ չունի : — Հանգամանփ՝ բաւական մաքուր : — Ծանօթութիւն՝ կոնակին վրայ դրուած՝ «Շրջաբերական կոնդակ, անթիւ, Աղէքսանդր կաթողիկոսի վասն սղորմութիւն տալոյ Նախաժողովի» :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աղէքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարկ Վաղարշապատու Լուսակառոյց եւ Տիրանկար լուսադարդ սրբոյ Աթոռոյս էջմիածին : Յորմէ ժամանեալ հասցէ զիր աւրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան : Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բաղմապատիկ աւրհնութիւն ի վերայ բնդհանուր ամենայն երկրի Քաղաքաց եւ գեօղորէից, առաջնորդաց, քահանայից, դօլլաթաւորաց, տանուտէրաց, վաճառականաց, Արուեստաւորաց, երեսփոխաց եւ ու հասարակ ամենայն ժողովրդականաց մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, խնդալ ի յոյսն բնաւից. ամէն :

Շնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի

Փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ սրբոյ
Հոգւոյն կենարարէ եւ յառատածաւալ պար-
գեւատուէ . ամէն :

Օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ
բարգաւաճեալ զարդարեսցէ զձեզ Հոգւով եւ
մարմնով եւ ամենայն բարութեամբ եւ օր
ըստ օրէ լցուեսցէ զձեզ փառօք եւ արգասալիբ
ճոխութեամբ եւ իբրեւ զորթս եւ որպէս
զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ
անկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց կալ մնալ
ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարագայց ամօք
յամերամ ժամանակօք եւ ընդ երկայն ա-
ւուրբք միշտ եւ յաւէտ . ամէն :

Եւ ընդ աստուածապարգեւ շնորհաղե-
ղուն եւ երկնառատ օրհնութեանս ծաներուք
սիրելի որդիք մեր : Զի հրամայէ սրբազան
Առաքեալն Քրիստոսի սուրբն Պօղոս թէ ի
պէտս սրբոյ հաղորդեցարուք . զի թէպէտ ա-
մենայն բարեզործութիւնք մարդկան ընդու-
նելի է առաջի Աստուծոյ , բայց սակայն ողոր-
մութիւն շնորհելն գեր ի վերոյ է , մանաւանդ
որ ի պէտս սրբոյ է եւ եկեղեցեաց նորոգու-
թեան , զայն առաւել պարծի առաջի Աստու-
ծոյ : Յորոց սրբոց զմինն է սուրբ Նախա-
վկայի վանքն ձեզ ամենեցուն յայտնի է այն
վանիցն խարճն չքաւորութիւնն , պարտքն եւ
նեղութիւնն եւս առաւել զանգակատունն
նորոգեալ են եկեղեցոյն՝ այլ մարամաթ անե-
լոց տեղիք դոյ , թէմ է , վիճակ է , ոչինչ դա-
լուր եւ նուէրք ոչ դոյ , որ նովաւ սուրբ տանն
պակասութիւնն եւ խարճն վճարեն : Սիրելի

որդիք պարտական եմք այդպիսեաց սրբոց տանն խնամք տանիլ, զէրա սուրբ Նախավկայն Քրիստոսի զլուի է ամենայն մարտիրոսաց եւ պարծանք աղղիս Հայոց, միշտ պարտիմք օգնել նորա վանից պակասութեանն: Վասն որոյ նորին առաջնորդ եւ մեր սիրելի հարազատ որդի Գալուստ վարդապետն թէ յինք(ն)ին եկեսցէ ի դրունս աստուածասիրացդ կամ ով ոք առաքեսցէ սեւագլխաց իւրոց այսու նամակաւս պարտիք սիրով եւ մեծաւ պատուօք ընդունել զդա, ոչ թէ այլոց ժողովք արարաց նման հայիք, վասն շինութեան սուրբ եկեղեցւոյ է եւ պայծառութեան սուրբ Նախավկային, պարտիք ամենեքեանդ զուր շարժիլ եւ միմեանց բարեաց պատճառ լինիլ, վասն Աստուծոյ եւ յուսոյ արքայութեան եւ ձեր ծաղկեալ որդւոց արեւուն մատաղ ամենայն դիմաց ձեռնտու եւ օգնական լինիք սուրբ Նախավկայի աղքատ վանիցն, լիապէս եւ առատասիրտ ողորմութիւն տայք եւ որքան սէր պատիւ դմա կանոնէք մեզ համարեալ է, ապա տեսանեմ ձեր հարազատ որդիութեան սէրն, թէ որպիսի քաղցր աչօք կու հայիք մեր սիրելի որդի Գալուստ վարդապետիդ եւ զուք ըստ տրոց եւ ողորմութեանց վարձն ի Քրիստոսէ եւ սուրբ Նախավկայէն առջիք զմիոյն ձ. ապատիկ հաղարապատիկ եւ բիւրապատիկ եւ որքան պաշտօն պատարադ որ մատչի անդ, ձեզ եւ ձեր ննջեցելոյն մասն եւ բաժին եղիցի. ամէն: Հայր մեր:

Ա. ԿՈՆԴԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏ ՈՒԼՆԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1726—1729)

Կարապետ Ուլնեցի կաթողիկոսն իր կար-
ձատեւ պաշտօնավարութեան շրջանին երկու
կոնդակ հանած է Նախավկայի համար :
Առաջին կոնդակովը Գալուստ վարդապետն
առաջնորդութեան իր պաշտօնին մէջ կը վե-
րահաստատէ :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ հաստ եւ գիմացկուն : —
Մեծութիւն՝ 45×29 : — Գրութիւն՝ $26 \times$
 22 : — Տողք՝ 35 : — Գիր՝ նօտրադիր փոքր ,
բայց դիւրընթեռնելի , առաջին երկու տողերը
կարմրադիր . առաջին տողն ամբողջապէս
դիւրադիր : — Զարդագիրք՝ «ՅԻ» չատ սի-
րուն եւ գոյնդգոյն : — Լուսանցազարդք՝
չորս կողմերէն լուսանցադժեր , ձախակող-
մեանը ծաղկաչատ , գոյնդգոյն : — Նկարք՝
վերը Հայր Աստուած (ձեռքերը տարածած)
Հոգին սուրբ (աղաւնի) եւ է , անկէ վար կա-
թողիկէ , գոյնդգոյն , մէջը Յիսուս Քրիստոս
(ձեռքերուն մէջ աշխարհագունդ եւ խաչ) :
— Կնիք՝ հատ մը՝ «Շնորհօքն Աստուծոյ Կա-
րապետ կաթողիկոս ամենայն Հայոց թվ .
ՌՃՀԵ» : — Հանգամանք՝ լաւ , եղերքները
քիչ մը փնասուած : — Ծանօթութիւն՝ կոնա-
կին վրայ մարտիտով գրուած՝ «1728» :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Կարապետ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ Պատրիարք Վաղարշապատու Լուսակառոյց Տիրանկար Ադինասարաս Զուարթնազումար, Լուսաճեմ եւ Քրովբէապար Մեծի Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան: Շնորհք Առաքելական եւ հանդերձ Աստուածային բաղմապատիկ օրհնութիւնն եւ նախախնամակսքն գթութիւնն ի վերայ Տիրապահ, Աստուածախնամ եւ Քրիստոսաշէն օրհնեալ բոլոր թէմի եւ վիճակի սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, այսինքն Հին Զուղայոյ, Շամբայ, Զաղացտեղու, Արարքայ, Մահլաղանայ, Կրէրիցոյ, Ղօրըխոյ, Օղանոյ, Տիկնոյ եւ Աղատակայ եւ ի միջի դոցին Քրիստոսահիմն կառուցեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականացն Դասուց, Քահանայից, Դօլլաթաւորաց, Իշխանաց, Տանուտեարց, Երեսփոխանաց եւ այլ ամենայն առ հասարակ ժողովրդականաց, Մեծամեծաց եւ փոքունց, Արանց եւ Կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից, եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց խնդալ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս ամէն: Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ յերկնաւոր բարերարէ. ամէն: Զոր օրհնութիւն Աստուածային. Այլ եւ մաղթանք եւ բարեխօսութիւն սրբուհւոյ Աստուածածնին, Յովաննու Կարապետին, սրբոյն Ստե-

փաննոսի Նախավկային եւ Աղօթք մեծի սրբոյ
 Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ ամե-
 նայն ընտրելոց սրբոց հանդիցէ ի վերայ ձեր
 եւ օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր ի
 յերկնէ եւ ի յերկրէ, ի ծովէ եւ ի ցամաքէ,
 ի հրեշտակաց եւ ի մարդկանէ եւ ամենայն
 զոյականէ. ամէն: Այլ եւ օրհնեսցէ զձեզ Տէր
 Աստուած մեր եւ բարդաւաճեալ զարդարեսցէ
 զձեզ հոգւով եւ մարմնով, Տամբք եւ տեղօք,
 զարմօք եւ զաւակօք, սրղօք եւ զստերօք,
 ընչիւք եւ ապրանօք, սիրելիօք եւ բարեկա-
 մօք, վարօք եւ վաստակօք, այգեստանօք եւ
 բուրաստանօք եւ ամենայն զոյականօք. ամ-
 ւէն: Եւ ընդ աստուածապարզեւ օրհնու-
 թեանս նամակաւ ծանուցումն լիցի սիրելի
 որդեկաց մերոց եւ լուսածնունդ զաւակացդ
 Մօրս Լուսոյ սուրբ Էջմիածնի, զի հրամայէ
 սրբազան Առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս ասե-
 լով թէ՝ ունկնդիր լերուք առաջնորդաց ձե-
 րոց եւ հպատակ կացէք, զի հանապազ տքնին
 վասն հոգւոց ձերոց եւ որպէս զի համարս
 տալոց են առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի
 եւ զարձեալ ասէ՝ յիշեցէք զառաջնորդս ձեր
 որ խօսեցաւ ընդ ձեզ զբանն կենաց եւ արդ
 լուարուք սիրելիք եւ ի միտ առէք, զի որ-
 պէս Լուսահոգի Ազէքսանդր կաթուղիկոսն,
 ըստ խնդրոց ձերոց զՔալուստ վարդա-
 պետդ Առաջնորդ է կարգեալ ի վերայ ձեր
 մեծաւ հրամանաւ սրբոյ Աթոռոյս եւ հաստա-
 տուն կոնտակաւ: Այսօր եւ ես նոյնպէս կա-
 բար վերստին հրամանաւ եւ հաստատուն

կոնտակաւ կարգեցի զՔալուստ վարդապետդ Առաջնորդ ձեզ, վասն որոյ եւ դուք պարտիք ամենայնիւ սիրով եւ հնազանդութեամբ ծառայել զմա եւ մանաւանդ օգնական լինելով եւ ի թիկունս հասանելով տրօք եւ արեամբք, զի թերեւս կարասցէ այսպիսի դառն եւ տաժանելի ամսնակւոյս այդ աղքատ տունդ կառաւարել, նա եւս ոչ ոք կացցէ հակառակ հրամանաց դորա, զի որ ներհակ եւ հակառակ ոք դոցի զմա, մեզ եւ սուրբ Աթոռոյս է հակառակ եւ ի վաղճանն յետ դառհաւատչեայ պատժոցն՝ որ ի զմանէ զմեծագոյնն եւ զդառնակսկիծն ի մէնջ կրելոց է, թէ վարդապետ իցէ, թէ քահանայ եւ կամ թէ (յ)աշխարհական. այլ ջանացարուք սիրով եւ միամտութեամբ անսալ բանից դորա, զօրհնութիւն Տեառն եւ զմերս ժառանգել: Զի եւ դա ուրախութեամբ հովուեսցէ զձեզ եւ մի հոգոց հանելով, զի եւ զմա պարտ է միշտ գալ եւ մխիթարել զձեզ դրոց բանիւք եւ աստուածային դիտութեամբ՝ ըստ յօրինի առաջնորդաց եւ եպիսկոպոսաց, որ ի վիճակս իւրեանց: Այլ եւ դուք պարտիք ըստ կանոնական հրամանի զամենայն հասք եւ իրաւունք ձեր թէ հոգեկան եւ թէ մարմնական, թէ մահու եւ թէ կենաց, զամենայն մի ըստ միով է ի եւ անթերի ի ձեռս դորանուիրել: Այլ եւ տունք քահանայից, տանուտերաց, երեսփոխանաց, գղրաց, անհաղորդից, ժամկոչաց, պոռնկաց, եւ այլ սոյնպիսեաց տէրունի Առաջնորդին է: Անվրէպ եւ անխափան զայս ամենայն յանձեա-

Ջիք ի ձեռս դորա . մի կապեսցես , ասէ ,
 զցոռկ եղին ի կալոտոյ : Զի արժանի է , ասէ
 Առաքեալն Պօղոս , (զ) մշակն ի վարձոյ իւրոյ :
 Զի՞նչ է եղն՝ եթէ ոչ (զ) հոգեւոր Առաջնորդն ,
 որ հանապաղ կասէ զկալս աստուածային ցո-
 րենոյ աստուածային օրինօք եւ յօրէնՊդէտս
 առնելով եւ անձանձիր ուսուցանելով , որ եւ
 իսկ զալոց է տէր զեղինդ ի կասեալ կալսդ
 հաւատացելոց եւ հեծանոցաւ իւրով դատո-
 ղականաւ սրբել , զբարեգործութեան ցո-
 րեանսն ժողովել յիշտեմարանս արքայութեան
 եւ զսատանայալամ եւ քամակուրուստ աշ-
 խարհասէր հարդան ի արկանել հուրն յաւի-
 տենից (բն . աւիցենից) ընդ որս եւ զձեզ ա-
 դատեսցէ Տէր Քրիստոս ի յայնպիսի կիզ-
 մանէ եւ զերկնից արքայութեան ժառանգորդս
 արասցէ . ամէն : Հայր մեր : Ի սուրբ էջմիա-
 ծին ՌՃՀԷ (1728) թիւն , Յունվարի ԻԲ :

ԻՊ .

Բ . ԿՈՆԴԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏ ՈՒԼՆԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Կարապետ Ուլնեցին ուրիշ կոնդակով մը
 յորդորած է Նախճաւանի եւ հարեւան վայ-
 րերու ժողովուրդը դրամական եւ նիւթական
 օժանդակութեամբ Նախավկայի վանքին կա-
 րիքներուն թեթեւացումին սատարելու :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ՝

Նիւթ՝ զիմացկուն թուղթ : — Մեծու-
 քիւն՝ 42 × 25 : — Գրուքիւն՝ 40 × 24 : —

Տողֆ՝ 52: — Գիր՝ նօտրադիր, փոքր. առաջին երկու տողերը կարմիր: — Զարդագիրֆ՝ «ՅԻ» սիրուն, վերի մասը՝ կտրուած: — Լուսանցագարդֆ՝ չունի, աջէն ու ձախէն երկու երկու բարակ կարմիր գծերով բնագիրն եւ լուսանցքը իրարմէ՝ բաժնուած: — Նկար՝ չկայ, գուցէ թէ երբեմն եղած: — Կնիֆ՝ հազիւ պզտիկ մաս մը մնացած, կտրուած է: — Հանգամանֆ՝ բաւական լաւ, ջուր տեսած է, վերէն կարեւոր մաս մը պատռուած ու կտրուած: Բնագրին սկիզբէն ալ քանի մը տող պակաս: — Ծանօթութիւն՝ կոնակին վրայ մատիտով գրուած՝ «1729»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառ(այ) պատուած, Պատրիարդ Վաղ... պատուած եւ քրովբէսպար յադինասար պատուած սոյս էջմիածնի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ պահպանութեան: Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն եւ նախախնամական զթութիւնն ի վերայ տիրապահ եւ քրիստոսախնամ օրհնեալ տանդ յարեւմտեան: Ուր եւ հասցէ նամակս (զ)այս օրհնութեան մերոյ ի մայրաքաղաքս եւ ի փոքրաքաղաքս, ի գիւղաքաղաքս եւ ի գիւղորեայս, ի յաւանս եւ ի կարաւանս եւ յամենայն շէնս բնակութեան ձեր: Նախ քրիստոսահիմն եկեղեցեաց եւ նոցին գլուխ կարգեալ արհի Սուաջնորդաց, շնորհազարդ վարդապետաց, մեղսաքաւիչ Քահանայից, ուսումնասէր Սարկաւագաց, պերճապատիւ Իշխանաց,

փարթամայոյդ Տօլլաթաւորաց, հաւատա-
րիմ Իրիցփոխաց, իրաւադատ Մէլիքներաց,
իմաստասէր Վաճառականաց, վայելչագործ
Արուեստաւորաց, միամտազոյն Ռամկաց,
արդարավաստակ Հողագործաց, համեստա-
բարոյ Տանտիկնաց եւ այլ առ հասարակ միա-
համուռ ամենայն ժողովրդականաց մեծա-
մեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծե-
րոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից,
եւ ամենայն չափու եւ հասակի ի Քրիստոս,
Աստուած հաւատացելոց ամէն:

Ծնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղաղու-
թիւն յԱստուծոյ Հօրէ զեր սկզբնական պատ-
ճառ էին ինքնագոյի, զթուլթիւն եւ ողորմու-
թիւնն ի նորին իսկակից Բանին էականի
նոյնագորի, Սէր եւ քաղցրութիւն համապա-
տուի նոցին ամենագոր սուրբ Հոգւոյն կենա-
րարէ իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր, եկեսցէ
եւ բնակեսցի առ ձեզ իբրեւ զյորձանս գետոց
եւ որպէս զվտակս աղբերաց յորդահաս
բղիժամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ: Ընդ
որոյ հովանաւորութեամբն զօրասջիք եւ
պահպանեսջիք, կառավարեսջիք եւ նախա-
խնամեսջիք. ամէն:

Այլ եւ զոր օրհնութիւն աստուածային,
մաղթանք եւ բարեխօսութիւն ամէնօրհնեալ
սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ Յովաննու Կա-
րապետին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախա-
վկային եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւոր-
չէն եւ յամենայն սրբոյ երկնաւորաց եւ
երկրաւորաց առ ձեզ լիցի եւ օր ըստ օրէ

լցուցէ զձեզ փառօք պատուօք եւ արդասաւի-
ր ճոխութեամբ իբրեւ զթա եւ զոստս սա-
ղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ տնկեալ ի
զնացս Հոգւոյն վտակաց կալ եւ մնալ ձեզ
խաղաղական կենօք եւ պարագայց ամօք .
ամէն :

Եւ ընդ աստուածապարզելի օրհնութենա-
կանի նամակաւս ծանուցումն լիցի սիրելի եւ
հոգեւոր որդեկացդ մերոց . Զի հրամայէ
Սրբազան առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս , եթէ
ի պէտս սրբոց հաղորդեցարուք : Նոյնդունակ
եւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յորդորելով
զհաւատացեալս իւր ի տուրս ողորմութեան ,
երանի տայ ողորմածացն ասելով՝ Երանի
ողորմածաց , զի նոքա ողորմութիւն գտցեն :
Եւ դարձեալ հրամայէ՝ եթէ տուք եւ տացի
ձեզ , բախեցէք եւ բացցի ձեզ : Արդ հոգեւոր
որդիք մեր , զի թէպէտ ամենայն բարեգոր-
ծութիւնք մարդկան ընդունելի են առաջի
Աստուծոյ , բայց սակայն ողորմութիւն չնոր-
հելն բարձր ի գլուխ պարծի ի վերայ ամե-
նայն բարեգործութեանց մարդկան եւ ողոր-
մութիւն տուողացն զվարձս բաղմասպատիկս
պարզեւէ Աստուած : Քանզի տրօք ողորմու-
թեան բառնայ Տէր Աստուած յերկրէ զամե-
նայն ցասումն եւ զսլատուհասն եւ ծագէ
զչնորհս ողորմութեան իւրոյ ի վերայ արա-
բածոց իւրոց եւ տրօք ողորմութեան քաւէ
Տէր Աստուած զմեզս մարդկան եւ արժանի
առնէ յերկնից արքայութեան եւ անթառամ
պսակացն : Այլ եւ տրօք ողորմութեան հան-

զիստ եւ արքայութեան պարզելէ Տէր Աստուած ննջեցելոց ամենեցուն : Եւ յայս բարեգործութիւն պարծի սուրբն Յօհան Ոսկերերանն ասելով՝ Եթէ չամաչէի զողորմածն Աստուած ասէի, բայց ասեմ եւ ոչ ամաչեմ, վասն զի ողորմութիւնն զհուր գեհենին չիջուցանէ, զանքուն որդն զԺոխային սպանանէ եւ զմարդն հաւասար հրեշտակաց առնէ : Եւ արդ սիրելիք մեր ի Տէր, զի եթէ ողորմութիւն տալն ամենայն ումեք ընդունելի են առաջի Աստուծոյ, բայց որ սակս սրբոց եկեղեցեաց շինութեան եւ վանորէից հաստատութեան, սրբոց ուխտից պայծառութեան ընծային նուէրս եւ ողորմութիւնս առաւել հաճոյ եւ ընդունելի լինին առաջի Աստուծոյ : Յորոց մի ի բազմաց է վանք եւ լուսազարդ տաճար եւ եկեղեցի սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, որ շնորհօքն Քրիստոսի կառուցեալ կայ յերկրիս Արարաչեան ի նահանգին Նախիջևանու՝ ի պահպանութիւն եւ ի մխիթարութիւն լուսաւորչածին ազգիս հայկազունեաց, որ անդրէն գետեղեալ կան : Բայց այժմս ի սաստիկ եւ ի խստագոյն հարկասպահանջութենէ տյլասեռից, նաեւ յառաջագոյն կողոպուտ եւ աւար լինելոյ սուրբ ուխտն այն անկեալ կայ ի ներքոյ անհուն պարտուց եւ դատարկացեալ ամենայն բարեգարգութեանց եկեղեցական անօթից եւ տյլ ամենայն սկիտոյից իւրոց, մանաւանդ քանիցս անգամ ստայօդ բանիւ զրպարտեցին սուրբ ուխտն այն առնելով՝ տուգանս յսլովս, որ մեք տե-

զեակ իսկ եմք եւ ըստ կարի մերում օգնու-
 թիւն հասեալ եմք սուրբ ուխտին յայնորիկ .
 վասն որոյ շնորհեցաք նամակս զայս ի ձեռն
 մեր հոգեւոր որդի եւ նորին վանաց միաբան
 Ստեփաննոս վարդապետին զալ եւ շրջիլ ի
 զրունս աստուածասիրացդ եւ խնդրել կամա-
 ւոր ողորմութիւն եւ քանդի այն սուրբ վա-
 նիցն ոչ զոյ այնքան յատուկ թէմ եւ վիճակ ,
 ուստի կարիցեն զլեառնացեալ պարտսն վճա-
 րել եւ զքանդեալսն նորոգել եւ զմիաբանից
 եւ երթ եւ եկողաց կարիսն լցուցանել , յա-
 զազս որոյ պարտիք ամենեքեան յօժար կա-
 մօք եւ զուարթ սրտիւ զմիմեանս յորդորե-
 լով եւ միմեանց պատճառ լինելով . մեծա-
 տունք եւ չքաւորք , աղքատք եւ հարուստք ,
 արք եւ կանայք , ծերք եւ տղայք վասն սիրոյն
 Քրիստոսի եւ Նախավկային իւրոյ սրբոյն
 Ստեփաննոսի եւ ի սէր այն հոգւոյ սուրբ
 տանն հասարակաց լիալիր եւ առատաձեռն
 եւ արդիւնարար տուրք եւ նուէրք , ընծայք
 եւ ողորմութիւն շնորհէք ի ձեռն զորա ,
 որով կարասցեն զլեառնացեալ պարտսն վճա-
 րել , զքանդեալսն նորոգել եւ զկարիս միա-
 բանիցն եւ երթ եւ եկողացն լցուցանել , նա
 եւս եկեղեցականաց անօթից եւ զգեստուց եւս
 օժանդակ լինիք դմա , որով պայծառացուցեալ
 զարդարեսցեն զսուրբ տաճարն եւ հանդերձ
 միաբանօք միշտ եւ հանապաղ ի տուէ եւ ի
 գիշերի անդադար սաղմոսերգութեամբ , պա-
 ղատմամբ եւ պատարագօք աղօթեսցեն վասն
 ձեր եւ վասն ննջեցելոց ձերոց , եւ որքան որ

ի յայն սուրբ ուխտն պաշտօն պատարագ , որ
կատարի ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մասն եւ լա-
ժին եղիցի : Եւ ըստ տրոց եւ ողորմութեանցն
ձերոց բազմապատիկ եւ առաւելապատիկ ըն-
կալլիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ աստ
եւ ի հանդերձեալն . ամէն : Գրեցաւ ՌՃՀԸ
ԹՎին , Մարտի ԻԵ , ի դրան սուրբ էջմիածնի :

ԻԴ .

Ա. ԿՈՆԴԱԿ ՅԱԿՈԲ ՇԱՄԱԽԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1759—1763)

Յակոբ Կաթ . Շամախեցիէն աչքիս առջեւ
կը գտնուին երկու կոնդակ : Անոնցմէ մին
նա Մուսայէլ առաջնորդին ձեռքը տալով՝
զինքը կը լիազօրէ Նախավկայի վանքին հա-
մար ժողովարարութիւն ընելու եւ ժողո-
վուրդը կը յորդորէ առատօրէն իր նպաստն
ու լուծան տալու :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ , ողորկ , հաստ , դիմաց-
կուն : — Մեծութիւն՝ 35×28 : — Գրու-
թիւն՝ 34×26 : — Տողֆ՝ 40 : — Գիր՝ նօտր ,
պզտիկ ու սիրուն , առաջին երկու տողերը
կարմիր թանաքով : — Զարդագիրֆ՝ «ՅԻ»
սիրուն եւ գոյնզգոյն , բայց կէսէն կտրուած՝
առնուած : — Լուսանցագարդֆ՝ չունի աջ ու
ձախ լուսանցքերուն երկերկու կարմիր գիծ :
— Նկար եւ կնիֆ՝ չունի եւ կամ հանուած :
— Հանգաւանֆ՝ վերի մասը կտրուած , բնա-

գիրն ամբողջական, գործածութենէ քիչ մը մաշած՝ խոնաւութիւն տեսած: — Ծանօթութիւն՝ կռնակին վրայ գրուած՝ «Կոնդակ Յակոբ կաթողիկոսի վասն կամաւոր ողորմութեան ի պէտս նորոգութեան վանաց Նախավկայի, ի ԹՎ. Հայոց ՌՄԸ, փրկչական 1759. Շամախեցի Յակոբ կաթողիկոս»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ որ եւ Շնորհիւն Նորա Կաթողիկոս եւ ծայրագոյն Պատրիարք Ամենայն Հայոց, նաեւ Առաքելականի Եկեղեցւոյս Քրիստոսի եւ տիեզերականի մեծի Աթոռոյս սրբոյ էջմիածնի: Որ ի Վաղարշապատ Մայրաքաղաքի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան. Շնորհք Առաքելական եւ Աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն եւ նախախնամական գթութիւնն ի վերայ Լուսաւորչածին եւ միաբնադաւան աղգացդ Հայկազունեաց: Ուր եւ հասցէ նամակս դայս օրհնութեան մերոյ ի Մայրաքաղաքս, ի Քաղաքս եւ Գիւղաքաղաքս, ի Ղաթապայս, ի Կարվանսարայս, ի Խանութս, ի Կրպակս, եւ ի յԱմենայն շէնս բնակութեանց դոցին: Յորս կառուցեալ եւ հաստատեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց Դասուց: Նախ գլուխ կարգեալ Արհի եւ պանծալի Առաջնորդաց. Շնորհազարդ եւ Աստուածաբան վարդապետաց, Մեղսաքաւիչ երկնահրաւէր Քահանայից, Սարսափելի խորհրդոյն ապաստւոր Սարկաւազաց. Պերճապատիւ եւ փառա-

ղարդ իշխանաց . Գոյիւք զեղուն եւ ընչիւք յոգնարեղուն Տօլլաթաւորաց . Շքեղաշուք եւ բարեպաշտ Մեծատանց , Իրաւադատ եւ ճշմարտախօս Մէլիքներիաց , Հաւատարիմ եւ հարադատ Երիցփոխանաց , Իմաստախոհ եւ հանճարեղ Վաճառականաց , Գեղեցկանկար եւ վայելչադործ Արուեստաւորաց , Արդարավաստակ եւ քրտնաջան Հոգադործաց , Համեստաբարոյ եւ երկիւղաղարդ Տանտիկնաց եւ այլ առ հասարակ միահամուռ ամենայն ժողովրդականաց խմբից մեծաց եւ փոքունց , աբանց եւ կանանց , ծերոց եւ տղայոց , Երկտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի տիոյ եւ կարգի ի Քրիստոս Աստուած հաւատացելոցդ . ամէն :

Շնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ իջցէ եւ հանդիցէ ի վերայ ձեր , եկեսցէ եւ բնակեսցի առ ձեզ իբրեւ զյորձանս զետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց յորդահոս բղխմամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ . ամէն :

Այլ եւ օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարդարեալ պայծառացուցէ զամենեւեանդ հոգւով եւ մարմնով , տամբք եւ տեղեօք , որդովք եւ դստերօք , զարմօք եւ զաւակօք , սիրելեօք եւ բարեկամօք , ընչիւք եւ ապրանօք , վարօք եւ վաստակօք . Այդեստանօք եւ բուրաստանօք . Առօք եւ տրօք . Շահօք եւ վաճառօք . ամէն :

Եւ ընդ Աստուածապարզեւ եւ օրհնու-
 թեան նամակաւս ծանուցումն լիցի սիրելի եւ
 հոգեւոր որդւոցդ մերոց եւ լուսածնունդդ դա-
 ւակացդ մօրս հաւատոյ սուրբ Էջմիածնի :
 Քանզի յորդորէ զհաւատացեալս Սրբազան
 Առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս թէ՛ ի պէտս
 սրբոց հաղորդեցարուք, նոյնզունակ եւ Տէրն
 մեր Յիսուս Քրիստոս հրամայէ՛ ի տուրս ողոր-
 մութեան. երանի տայ ողորմածացն ասելով՝
 Երանի ողորմածաց, զի նոքա ողորմութիւն
 պտցեն եւ դարձեալ հրամայէ եթէ՛ Տուք եւ
 տացի ձեզ, բախեցէք եւ բացցի ձեզ : Արդ հո-
 գեւոր որդիք մեր, զի թէպէտ ամենայն բա-
 րեգործութիւնք մարդկան ընդունելի են ա-
 ռաջի Աստուծոյ, բայց սակայն ողորմութիւն
 չնորհելն բարձր ի գլուխ պարծի ի վերայ ամ-
 ենայն բարեգործութեանց մարդկան եւ
 ողորմութիւն տուողացն զվարձս բազմապա-
 տիկս պարզեւէ Աստուած : Քանզի տրօք
 ողորմութեան քաւէ Տէր Աստուած զմեզս
 մարդկան եւ արժանի առնէ երկնից ար-
 քայութեան եւ անթառամ պսակացն : Այլ եւ
 տրօք ողորմութեան հանգիստ եւ արքայու-
 թիւն պարզեւէ Տէր Աստուած ննջեցելոց ամ-
 ենեցուն : Եւ յայս բարեգործութիւն պարծի
 սուրբն Յօհան Ոսկերերանն ասելով թէ՛ եթէ
 չամաչէի զողորմածն՝ Աստուած ասէի, բաց
 ասեմ եւ ոչ ամաչեմ, վասն զի ողորմութիւն
 զհուր գեհենին շիջուցանէ, զանքուն որդն
 դժոխային սպանանէ եւ զմարդն հաւասար
 հրեշտակաց առնէ : Եւ արդ սիրելիք մեր ի

Ի Տէր, զի թէպէտ ողորմութիւն տալն ամե-
 նայն ուրեք ընդունելի են առաջի Աստուծոյ,
 բայց որ սակս սրբոց եկեղեցեաց շինութեան
 եւ վանօրէից հաստատութեան եւ սրբոյ ուխ-
 տից պայծառութեան ընծայեն նուէրս եւ
 ողորմութիւնս, առաւել հաճոյ եւ ընդունելի
 լինին առաջի Աստուծոյ, վասն զի եկեղեցի է
 երկին կառուցեալ ի վերայ երկրի, գուշա-
 կեալ սանդուխն Յակոբայ, որով հրեշտակք
 ի յերկիր իջանեն եւ մարդիկք ի յերկինս
 ելանեն, եկեղեցի է յորում միշտ պատարագի
 Քրիստոս գանն Աստուծոյ ի փրկութիւն աշ-
 խարհի եւ ի քաւութիւն մեղաց մարդկան.
 յորոց մի ի բաղմաց է վանք եւ լուսազարդ
 տաճար փառացն Աստուծոյ եւ հոգակաւոր
 վանք սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային
 Քրիստոսի եւ առաջին մարտիրոսին: Որ
 շնորհօքն Քրիստոսի կառուցեալ կայ յերկրին
 արեւելից ի նահանգին Նախիջևանու եւ ի
 զիւղն Շամբ. նարդեանս ձեզ յայտնի է, որ
 սուրբ Ստեփաննոսի վանքն վաղնջուց գո-
 լով՝ տանիք եկեղեցւոյն սլարխսպն եւ կամ
 խցերն ամէն քայքայեալ են, մինչ զի վասն
 մեղաց մերոց այսմ ամի մեծ շարժ լեալ հա-
 բաւային (բն. հարաՓային) կողմն սլարսպին
 փլեալ եւ քակեալ եղեւ ի շարժից. վասն որոյ
 ոչ ունելով նոցա կարողութիւն եւ ոչ յատուկ
 թեմս, որ շինիցեն զքակեալն, որ եւ ծանու-
 ցեալ մեզ յիրաւի աղաւաղեցաք եւ զայս օրհ-
 նութեան կոնդակս տուաք ի ձեռն մեր սիրելի
 եւ հոգեւոր որդի եւ նորին առաջնորդ Մուայէլ

խոհեմամիտ վարդապետին գալ եւ շրջիլ ի դրունս աստուածասէր ողորմածացդ եւ խընդրել զկամաւոր ողորմութիւնս, վասն որոյ եւ դուք սիրելիք մեր ի սէրն Քրիստոսի եւ վասն յուսոյ արքայութեան եւ ի սէր սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային (եւ մանաւանդ որ թէ՛մ եւ վիճակ ոչ ունի) եւ ձեր ծաղկեալ որդւոց արեւուն մատաղ. եթէ ինքն գայցէ եւ կամ զմի ոք ի միաբանից իւրոց առաքեսցէ առ աստուածսիրութիւն ձեր, արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, աղքատք եւ հարուստք զմիմեանս յորդորելով եւ միմեանց բարեաց պատճառ լինելով առատ եւ արդիւնաւոր տուրք եւ ողորմութիւն շնորհեցէք ի ձեռն դորա, որ տարեալ՝ շինիցեն զպարիսպն սրբոյն Ստեփաննոսի վանիցն եւ կրկին պայծառացուցեալ զարդարեսցեն հոգեւորական կարգօք ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս ձեր եւ ամենայն աղգիս Հայոց: Որ եւ ըստ տրոց եւ ողորմութեանց ձերոց միոյն բաղմապատիկ ձեզ հատուսցէ Քրիստոս Աստուածն մեր. նաեւ որքան պաշտօն՝ պատարագ եւ սաղմոսերգութիւնք մատչեալ կատարի(ն) ի սուրբ վանքն Ստեփաննոսի ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մեծ մասն եւ բաժին եղիցի: Գրեցաւ ի ՌՄԸ (1759) Նոյեմբերի ԻԶ, ի սուրբ Էջմիածին: Հայր մեր»:

Բ. ԿՈՆԴԱԿ ՅԱԿՈԲ ՇԱՄԱԽԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը զարդարուն կոնգակով մը Գրիգոր վարդապետի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կը ծանուցանէ :

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ, փայլուն, ողորկ : — Մեծութիւն՝ 45×25 : — Գրութիւն՝ 26×16 : — Տողֆ՝ 27 : — Գիր՝ հօտր, շատ բառեր զլիսագիր կամ կարմիր մեջանով սկսուած, առաջին երկու տողերը կարմիր մեջանով : — Զարդագիրֆ՝ «Յի» գոյնզգոյն բաւական լաւ : — Լուսանցագարդֆ՝ ամբողջական խորան մը գոյնզգոյն ծաղիկներով եւ տերեւներով, սակայն ոչ այնքան ակնահասօց : — Նկարֆ՝ կաթողիկէ, ճաշակաւոր : — Կնիֆ՝ խոշոր, Ամենասուրբ Երրորդութեան պատկերով, շուրջը գրուած՝ «Շնորհիւն Աստուծոյ Յակոբ Կաթ. ամենայն Հայոց. ՌՄԸ» : — Հանգամանք՝ մաքուր, միայն քիչ մը աղտոտած, գործածութեան հետեւանքով : — Ծանօթութիւն՝ կոնակին վրայ գրուած մատիտով՝ «1759» :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ, որ եւ Շնորհիւն նորա Կաթողիկոս եւ ծայրագոյն Պատրիարկ Ամենայն Հայոց Վաղարշապատու Աստուածաէջ. Աթոռոյս եւ յաջորդս սրբոց

առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ
 Ինիսանորդս սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին
 մերոյ : Շնորհօք Ամենաղօրին Աստուծոյ բազմա-
 ժողով հանդէս արարի ի ՌԶԾԹ ամի
 Փրկչին եւ ի մերում Թուականիս ՌՄԸ եւ ի
 Նոյեմբերի Իէ յաւուրս Շաբաթ ի տօնի սրբոյն
 Գրիգորի Սքանչելադործի, ի յատենի լուսանկար Միածնաիջի ամենապայծառ եւ աստուածաշէն սրբոյ Աթոռոյս, ի ներկայութեան
 բնաւից եպիսկոպոսաց եւ ամենայն վարդապետաց եւ այլ աստիճանաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ եւ աշխարհականաց իշխանաց եւ ազքատաց համօրինաց, զսիրելի որդեակն մեր եւ զհարազատ զաւակն սրբոյ Աթոռոյս զՏէր Գրիգոր խոհեմամիտ վարդապետն ձեռնադրեցի եպիսկոպոս ի վերայ սրբոյ Նախավկայի Ստեփաննոսի վանիցն ըստ խնդրոյ ժողովրդեանն : Եւ այսպէս չքեղական փառօք զարդարեցի եւ առաքելական կարգիւ ճոխացուցի շնորհելով զպատուական եմիփորոնն խաչանման ի յուսն եւ եղի ականակուռ աղնիւ Թագ ի գլուխն եւ սրբալոյս մեռնաւ օծի զձակատն եւ զբոյթն աջոյ առ ի ձեռնադրել զքահանայս եւ զայլ աստիճանաւորս եւ յօրհնել եւ օծանել զեկեղեցի եւ զսպասան, որք ի նմա եւ ետու զմաքուր մատանին ի մատն եւ զզաւազան իշխանական ի ձեռն եւ զսուրբ աւետարանն փրկչական ի գիրգն՝ առ ի մխիթարել զժողովուրդն Քրիստոսի, խրատել զթիւրեալս եւ յանդամս Քրիստոսի յօղել զղղջացեալսն : Եւ որոշել զանդեղջսն եւ զհեր-

ձուածողսն ի հօտէն Քրիստոսի: Վասն որոյ
 ետու զայս փոքրագիր վկայականս ի ձեռն սի-
 րելի որդւոյդ մերոյ Գրիգոր նորընծայ եպիս-
 կոպոսիդ: Զի տեսողքդ զվկայական նամակս
 մեր, գիտասջիք որ արդարեւ ճշմարտապէս
 եպիսկոպոս է, ուստի կապեալն ի դմանէ կա-
 պեալ է եւ արձակեալն արձակեալ: Արդ մի
 ոք իշխեսցէ հակառակիլ դմա: Այլ թէ ուր
 ուրեք եւ հանդիպիցի սիրով մեծաւ ընդու-
 նեսջիք ձեռնադրեալ եպիսկոպոսդ ի մէնջ
 որպէս աւետարանական պաշտօնեայ Քրիս-
 տոսի Աստուծոյ մերոյ: Եւ առ այս կատա-
 րողքդ հրամանաց մերոց եղիջիք օրհնեալ
 յԱստուծոյ եւ ի մէնջ իսկ: Ամէն»:

ԻԶ.

ԿՈՆԴԱԿ ՍԻՄԷՈՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
 (1763—1780)

Յակոր կաթողիկոսի յաջորդը Սիմէոն
 Երեւանցին կոնդակով մը Գրիգոր վարդա-
 պետին առաջնորդութիւնը վերստին կը հաս-
 տատէ: Հաւանականաբար այս կոնդակը
 կ'ակնարկուի «Դիւան»ի մէջ (Աղայեանց Գ.
 քհ. Դիւան, Գ., էջ 126—127):

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Նիւթ՝ թուղթ, բարակ: — Մեծուքիւն՝
 33×22 : — Գրուքիւն՝ 21×15 : — Տոգփ՝
 37: — Գիր՝ նօտրագիր, պարզ ու փոքր: —
 Զարդագիրփ՝ «Յի» թռչնագիր, բաւական յա-

ջող : — Լուսանցագարդ՝ բարակ դժեր բնա-
դիրը կը բաժնեն լուսանցքներէն : — Նկար՝
կաթողիկէ մը , սլարդ , բայց ճաշակաւոր : —
Կնիք՝ Պատկեր ամենասուրբ Երրորդութեան ,
վրան գրուած՝ «Շնորհին Աստուծոյ Սիմէօն
Կաթ . ամենայն Հայոց ՌՄԺԲ» : — Հանգա-
ւանք՝ մաքուր մնացած : — Ծանօթութիւն՝
կոնակին վրայ մատիտով գրուած՝ «1766» :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ տէր Սիմէօն
կաթողիկոս եւ ծայրագոյն Պատրիարք ամե-
նայն Հայոց առաքելականի Եկեղեցւոյս Քրիս-
տոսի , նաեւ մեծի եւ սրբոյ Աթոռոյս Էջ-
միածնի : Յորմէ ժամանեցէ ⁷ թողթ սիրոյ
եւ ողջունի օրհնութեան եւ շնորհաց ի վերայ
սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց եւ լուսա-
ծնունդ գաւազանցդ սրբոյ Աթոռոյս , սրբոյ
Նախավկայի վանից ներկայ եղեալ բոլոր
Միաբանիցդ , Վարդապետացդ , Աբեղայիցդ
եւ այլ եկեղեցական եւ արտաքսական հարա-
դատացդ սրբոյ տանդ : Այլ եւ ի դորին բոլոր
թեմս եւ վիճակս բնակեալ քահանայիցդ , իշ-
խանացդ եւ միահամուռ ամենայն ժողո-
վրդոցդ մեծաց եւ փոքունց ի Տէր խնդալ :
Ամէն : Շնորհք , սէր եւ խաղաղութիւն Ամե-
նասրբոյ Երրորդութեանն իջեալ հանդիցէ ի
վերայ ձեր եւ ձերայնոցն եւ ընդ ձեզ բնա-
կեսցի եւ լցուցէ ամենայն հոգեւոր եւ մար-
մնաւոր բարութեամբ . ամէն : Եւ ընդ սիրոյ

⁷ Բն. ժամանեցի :

Եւ աստուածային օրհնութեան թղթոյս զի-
 տասջիք սիրելի եւ հոգեծին որդիք մեր ի
 Տէր եւ հարազատ որդիք սրբոյ Աթոռոյս Դժ-
 միածնի: Զի զիտէք ամենեքեան զնեղութիւն
 ժամանակիս եւ զչքաւորութիւն վանիցն ձե-
 րոց, որ կայ միշտ ի մէջ մեծի նեղութեան եւ
 տառապանաց, մինչ զի առաջնորդ դորին ոչ
 կամի եւ կարէ յայդր նստիլ: Այդ ահա ի սէր
 սրբոյ Նախավկայի մեծազօր վանիցն ձերոց
 զվաղեմի միաբան եւ զբաղմաշխատ որդին
 դորին զԳրիգոր վարդապետ առաջնորդ արա-
 րեալ յղեցաք յայդր. նախ պատուիրեմ բոլոր
 միաբանիցդ սրբոյ Նախավկային պարտիք
 որդիական հնազանդութեամբ եւ թարց հա-
 կառակութեան հլու եւ հնազանդ լինիլ յոգ-
 նաշխատ առաջնորդիդ ձերոյ Գրիգոր խոհե-
 մազարդ եւ աստուածաբան վարդապետիդ եւ
 զհոգեւոր հրամանս դորին գլխովին կատա-
 րել եւ զօգուտն սրբոց վանիցն ձերոց ջանալ
 եւ առնել զգուշութեամբ մեծաւ: Այլ եւ ձեզ
 ամենայն թեմի եւ վիճակի եղեալ քահանայից,
 իշխանաց եւ ժողով(ո)րդոցդ հարկիւ պա-
 տուիրեմ՝ պարտիք դուք ամենեքեան առանց
 նախանձու եւ հակառակութեան հլու՝ հնա-
 զանդ եւ հպատակ լինել Առաջնորդիդ ձերոյ
 Գրիգոր խոհեմամիտ վարդապետիդ եւ զա-
 մենայն զհոգեւոր հրամանս դորա կատարել
 եւ զառաջին խոովութիւնսն եւ զատելու-
 թիւնսն ի միջոյ բառնալ եւ զմիմեանս սիրել եւ
 սլատուել եւ յամենայն զօրութենէ եւ կարո-
 դութենէ ձերմէ ջանալ եւ զսուրբ վանքն որ

է տուն հոգւոյ ձերոց չէն եւ պայծառ պահել ի պարծանս ձեր եւ ըստ սովորութեան ձերում զամենայն հասս եւ զիրաւունս, եթէ վանական եւ եթէ առաջնորդական, տալ զմա լի եւ անթերի եւ առանց պակասութեան եւ տրտնջանաց՝ ի շինութիւն եւ ի պայծառութիւն սրբոյ վանիցն ձերոց, մի գուցէ եթէ ի միաբանիցդ եւ եթէ ի ժողովրդոցդ ոք ներհակ եւ հակառակ երեւիցի զմա եւ հրամանաց մերոց, զի այնպիսիքն զգոյշ լինիցին, զի մի զպատիժս կրեցեն ի մէնջ եւ կատարողքդ հրամանաց մերոց եղեջիք օրհնեալք յԱստուծոյ եւ ի մէնջ. ամէն: Գրեցաւ ի ՌՄԺԵ (1766) Թուին Դեկտեմբերի ԻԸին եւ ի լուսանկար աթոռս սուրբ Էջմիածին⁸:

ԻԷ.

ԿՈՆԳԱԿՆԵՐ ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
(1780—1799)

Սիմէոն Երեւանցիին յաջորդն է կաթողիկոսական աթոռին վրայ Ղուկաս Կարնեցին, որ 1780ին Նախիջևանի ժողովրդեան կոնդակով մը իր նախորդին մահը կը գուժէ եւ իր՝ հայրապետական ընտրութիւնն ու օծումը կը ծանուցանէ: Նա միեւնոյն Թուա-

⁸ Սիմէոն կաթողիկոսը բաց ի այս կոնդակէն Նախավկայի վանքին համար յանձնարարական մը գրած է եւ Թուղթ մըն ալ զրկած առաջնորդին հնազանդելու յորդորով (Դիւան, Գ., էջ 410 եւ էջ 616):

կանին եւ միեւնոյն բովանդակութեամբ յատուկ կոնդակ մըն ալ կը գրէ՝ «առ սուրբ Նախավկայի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետն» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 458) :

Երկու տարի վերջը Ղուկաս կաթողիկոսն ուրիշ կոնդակ մը կը գրէ՝ «առ Նախավկայի վանից ծերունի Գրիգոր վարդապետն» (անդ, էջ 461) : Բովանդակութիւնը՝ Բարսեղ վարդապետի նուիրակութեան մասին :

Ապա 1790ին Ղուկաս կը գրէ կոնդակ մը՝ «առ Շամբեցիս վասն խնդրոյ նոցա կարգելոյ զվանահայր Նախավկայի վանից զՄաղաքիա վարդապետն» (անդ, էջ 462) :

Այս կոնդակներու Նկարագրութիւնն՝ անծանօթ, իսկ Բովանդակութիւնէն այնքան գիտենք, որքան վերը յիշուեցաւ :

Թ.

ԳՈՂԹՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Հ. Ինճիճեան Մ. Խորենացիի եւ Թ. Արծրունիի հետեւելով Գողթն գինեւէտ ու գեղեցիկ գաւառը Վասպուրականի մէկ մասը կ'ընդունի (Ստորագրութիւն, էջ 212), մինչ Հ. Ալիշան Ս. Օրբէլեանի համաձայն գայն Սիւնիքի մաս կը նկատէ (Սիսական, էջ 309—348): Իրականին, ինչպէս Հ. Ինճիճեանի եւ Հ. Ալիշանի եւս ծանօթ է, Գողթն այդ երկու նահանգներու ալ մաս կաղմած է՝ նախապէս Արծրունիներու եւ ապա Սիւնիներու իշխանութեան տակ գտնուելով*:

Գողթն սահմանակից է Արեւիքի, Զորքի, Ծղուկի եւ Երնջակի:

* Սմբատեան՝ Նախիջեւան, Գողթն եւ Երնջակ Արարատեան նահանգի գաւառներ կը համարի (Երնջակ, էջ 515—517): Երնջակ Գողթնի մաս եղած է: Կարճ ժամանակ մը: Անոր վանքերու մասին այլուր:

ԳՈՂԹՆԻ ՎԸՆՔԵՐԸ

1. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

Վանանդի մէջ: Սմբատեանի համաձայն շինուած է Թարղմանիչներու շրջանին (450ին) Բարթուղիմէոս Առաքեալի Կո(ւ)մսի աշակերտին գերեզմանին վրայ¹: Նորոգուած է Մատթէոս Վանանդացիէն եւ «կայ յամբողջութեան, նոյնպէս եւ պարիսպն, իսկ սենեակք անհետացեալք» (Երնջակ, էջ 491):

2. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Աղուլիսի Ս. Աստուածածին եկեղեցին «անապատ» եւս կոչուած է: Գուցէ անոր շուրջը գտնուած քանի մը խղիկներու մէջ ճգնողներ եղած ըլլան:

Աղուլիսի ուրիշ մէկ եկեղեցին ալ — ան եւս Ս. Աստուածածին անուանուած — Ժամանակ մը կուսաններու հաւաքավայր եղած է (Ալիշան, Սիսական, էջ 329, 332. Ճոաքաղ, 1862, էջ 86—87. Նոր-Դար, 1862, Թ. 20):

¹ Հ. Ալիշան Կո(ւ)մսիի գերեզմանը եւ անոր վրայ շինուած մատուռ մը գիտէ Աղուլիսի Ս. Թովմայի վանքի մօտ (Սիսական, էջ 329):

3. Ս. ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ (ՆՈՐ-ԳԻԻՏԱՅ) ՎԱՆՔԸ

Սմբատեան կը գրէ՝ «Նոր-Գիւտայ սուրբ Թարգմանչաց վանք, շինեալ վերակացու-թեամբ Եսայի վարդապետի յամին 1662: Վանքն կիսով չափ խոնարհեալ, միայն սեղանն յամբողջութեան կայ, իսկ սենեակք եւ սլարիսպն անհետացեալք» (Երնջակ, էջ 490):

4. Ս. ԹՈՎՄԱՅԻ ԿԱՄ ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Թովմասի վանքը, զոր Աբրահամ Կրետացին կ'որակէ՝ «Հիանալի եւ զարմանալի տեսողաց»² (Պատմագրութիւն, էջ 77) կառուցուած է Ագուլիս գիւղաքաղաքին վանք թաղին մէջ եւ կոչուած է ստէպ սլար-դապէս Ագուլեաց կամ Ագուլիսի վանք:

Մենաստանին երկարութիւնն է 38 արշին եւ լայնութիւնը՝ 27 արշին: Շինուած է կարմրաւուն կոփածոյ քարերով: Պատերը միապաղաղ են եւ զուրկ քանդակներէ ու կամարներէ: Կաթուղիկէն շատ սլարդ է եւ ունի 12 ցածկեկ ու նեղկուկ պատուհաններ եւ 11 հատ լուսամուտ:

Եկեղեցւոյն դռներն երեք հատ են: Անոնց գեղեցկագոյնն է արեւմտեանը: Նուրբ նիշ-խերով եզրափակուած երեք համակենդրոն

² Հմմտ. «Աթոռն մեր, որ է բազում պայծառութեամբ շինեալ եւ դահիւք զարդարեալ եւ անուամբ սրբոյն Թովմայի առաքելոյն կառուցեալ» (Մասիս, 1886, էջ 29, ուր հրատարակուած է՝ «Սուգ եւ կոծ ի վերայ գիւղաքաղաքին Ագուլեաց, որպիսի լինելն»):

ոռմանական կամարները կը պատեն քառանկիւնի դուռը, որուն վերեւը քանդակուած է Քրիստոս՝ խաչը ձեռքին մէջ եւ առջեւը՝ Թովմաս առաքեալը: Նա Յիսուսի կողը կը շօշափէ:

Անոր կողքերուն նկարուած են Տիրամօր եւ Մազդազինացիին պատկերները եւ վերը՝ Հայր Աստուած, արեւն ու լուսինը: Իսկ վարը կայ այս արձանագրութիւնը՝

«Բարդուղիմէոս ի Հայս եկեալ,
 Զտուն Տեառն նախ աստ հիմնարկեալ,
 Սուրբ Թովմայի առաքելոյն անուն կոչեալ,
 Կոմսի անուն զիւր աշակերտն
 Տեսուչ տեղւոյս զնա եղեալ.
 Որ եւ զտուն Գողթ գաւառիս
 Ի նա յանձնեալ զհօտն ընտրեալ,
 Մերձ Ագուլիս եւ Դաշտ գովեալ
 Յզնա (Յզնա) Ռամիս սրմա յանձնեալ.
 Բուստ, Փառակա եւս տըվեալ,
 Բուհրուտ, Տեւի անքակ եղեալ,
 Եւ Շրջու ընդ Մասրեւան,
 Աղահեցիկ ցանկ հաստատեալ.
 Դաստակ, Վանանդ կցորդ եղեալ,
 Տրունիս, Տնակերտ միաբանեալ,
 Օրովանիս եւ Քաղաքիկ,
 Եւ անապատն Հանդամիջաց,
 Վեռն (?), Գետցիկ եւ Գեղերեցիկ,
 Նունիս, յՈրդվատ բաժին կարգեալ:
 Սուրբն Գրիգոր յորժամ եկեալ
 Ի Առաքելոյն նոմոս տեսեալ

Ձեռագրով զայն հաստատեալ,
 Եւ նգովիւք ամրափակեալ,
 Յամի Տեառն ԳՃ եւ հինգ հասեալ,
 Լուսաւորչին պատճէն գրեալ
 Արձան գրիս, որ աստ եղեալ»:

(Ալիշան, Սիսական, էջ 326. Շահխա-
 թունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 325.
 Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 307. Փափաղեան,
 Հնութիւնք հայրենեաց, Թ. 288. Արաքս,
 1893, Բ. յաւելուած, էջ 4: Անուններու ըն-
 թերցումի մէջ շատ տարբերակներ կան:)

Այս արձանագրութեան վերեւը մեծ պա-
 տուհանի մը ներքեւ խոշոր տառերով
 «ՌՃԽԳ» թուականը փորագրուած է: Իսկ
 դրան կողքին գրուած է՝ «Յիշատակ է գուռնս
 Դաշտեցի խօջա Սէթուն եւ ծնողացն Աս-
 տուա(ծա)տուրին եւ Խաթունջանին եւ Լղ-
 րարցն. թվ. ՌՃԽԳ»:

Արեւմտեան այս դրան առջեւ 1825ին
 Արաս Միրզա պարսիկ գահաժառանգին
 ծախսովը կը կանգնուի զանգակատուն մը եւ
 արձանագրութեամբ կ'օժտուի: Դժբախտա-
 բար սոյն կառուցուածքը շուտով նորոգու-
 թեան կը կարօտի եւ Հախումեանները կ'ըլ-
 լան բարերարները՝ «Յիշեցէք այսինքն Ազու-
 լեցի ի Շուշի բնակեալ Հախումեանց Սա-
 հակի որդիքն աղա Մնացական, մահտեսի
 աղա Մատթէոս, նաեւ Մարտիրոսի որդի
 աղա Թոմաս եւ որդիքն սոցին՝ Սահակին,
 Անդրէասին, Մարտիրոսին, Յարութիւնին

եւ Առաքելին եւ դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք
առաջի Աստուծոյ մերոյ, 1831 թուին շինե-
ցաւ զանգակատունս» :

Տարիներ յետոյ զանգակատունը հիմնո-
վին կը քանդուի եւ 1904ին ձեռնարկ կ'ըլլայ
նոր մը շինելու (Ազգր. Հանդ., 1904,
կջ 308—309) :

Երկրորդ դուռը կը գտնուի հիւսիսային
կողմը՝ շրջապատուած ոռոմանական երեք
կամարով : Անոր վերեւը քանդակուած է
Պօղոս առաքեալը՝ մէկ ձեռքին մէջ գաւա-
զան եւ միւսին մէջ Աւետարան եւ ներքեւը
դրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը՝

«Ի թուականիս հայկականի,
Մի յորեկեան երկշրջանի .
Եռակ տասանց որով վարի (1695) .
Սա կառուցաւ քառանկիւնի .
Չեռամբ Յոհան վարդապետի .
Որ է յաջորդ յայսմ գահի,
Բազում ծախիւք անթուելի .
Չորիւք ամօք սա կատարի .
Երեք դրամբ ըստ խորհրդի .
Կամարակապ զարմանալի .
Անուամբ մեծին Սբ. Թովմայի,
Նման վերնոյնն (ըստ) Սիօնի .
Սա մեղ շնորհեաց պարգեւ բարի,
Չաստուածամուխ աջն ձրի .
Ամուր պատուարք բոլոր թեմի,
Պաշտօնէից իւր հովանի :
Պարծանք է սա Գողթ գաւառի

Եւ ցնծութիւն Հայոց ազգի,
Նպաստութեամբ Տեառն Յիսուսի,
Ի փառս անուան մի եռակի»:

(Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն,
Բ., էջ 323. Ալիշան, Սիսական, էջ 327—328.
Աղգր. Հանդ., 1904, էջ 309):

Արեւմտեան դրան հարաւային կողմը —
պատի վրայ — կայ այս արձանագրութիւնը՝

«Յիշեցէք ազուլեցի Քալանթար Ուլա-
նէսն, վանքիս վէքիլ Հայրապետն, մէլիք
Ասկարխանն, մղտեսի Հայրապետն, Վար-
դանն, Առաքելն, Ալէքսանն, Աղամջանն,
Ուլանէսն, Նահապետն, Մեւքոնն, Թասալին,
Աղամիրզէն, Մատթէոսն, Ամիրն, Ղուլին,
Մուշկին, Գուլպասարն, որք օթանդակ եղեն
սուրբ եկեղեցւոյս»:

Նոյն դրան հիւսիսային կողմը պատին
վրայ կը կարդացուի՝ «Յիշեցէք ռամեցի խօ-
ջայ Աւետիքն եւ եղբարքն իւր Նաւասարդն
եւ Նառչն եւ երէցփոխան Վարդանն եւ Գրի-
գորն եւ Պետրոսն, Փիրին, Նուրին, Արզա-
նին, Վարդանն եւ Բարաքեազն, Գրիգորն եւ
տէր Գրիգորն, որ բազում օթանդակ եղեն
սուրբ եկեղեցւոյս» (Շահխաթունեան, Ստո-
րագրութիւն, Բ., էջ 324. Ալիշան, Սիսա-
կան, էջ 329. Աղգր. Հանդ., 1904, էջ 308):

Երրորդ դուռը³ հարաւային կողմն է.

³ Երեք դռներուն վրայ ալ մէկական փոքրիկ զան-
գակաւորներ կանգնած են (Շահխաթունեան, Ստո-
րագրութիւն, Բ., էջ 322):

պարզ եւ կամարակալ: Անոր կամարակալ քարին վրայ արձանագրուած է՝

«Իշխանութեամբ Պարսից ազգի,
Շահ Հուսէին թաղաւորի.
Դիւանբէկութեամբ Մուսաբէկի,
Որ էր տեղեալ Ագուլեցի,
Եւ Յովհաննու առաջնորդի,
Վերաիշխող յայսրմ թեմի,
Որոյ յաւուրս սա կանգնի՝
Այս վայելուչ եկեղեցի»:

(Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 324. Ալիշան, Սիսական, էջ 328 եւ Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 309):

Այս դրան մօտ — դէպի ձախ — չորս սիւներու վրայ կը բարձրանայ գմբեթ մը, ոչ կը հովանաւորէ հոն ծրարուած ոսկրներ: Հաւանօրէն այս եղած ըլլայ երբեմնի այն մատուռը, ուր ամփոփուած էին Խաչատուր վարդապետի աճիւնները, որոնց վրայ աւանդութեան համաձայն Պետրոս առաջնորդը մատուռ մը կառուցանել տուած է:

Ս. Թովմասի եկեղեցւոյն ներքինը սիրուն է: Քառակուսի սիւներու վրայ կը բորբուլին կիսաբոլոր կամարները, որոնց վրայ կաթուղիկէն կը հանգչի: Չեղունն ալ կիսաբոլոր է եւ ծածկուած գունաւոր ծաղկանկարներով: Հիւսիսային եւ հարաւային պատերուն մէջ կան արարական կամարներով պահարաններ: Այս պահարաններէն մէկուն

մէջ գետեղուած է մկրտութեան աւազանը, որ հետեւեալ արձանագրութիւնն ունի՝ «Քրիստոսի տխմար ծառա տէր Խաչատուր, թվ. ՌՃԽԳ, Փրկիչ պաեա զՅնոփրիոս»։ Բեմին արեւմտեան երեսը մարմարիոնէ է եւ առաքեալներու պատկերներով ու ծաղկանկարներով զարդարուն։

Հոս յարմար կը դատեմ յառաջ բերել Մ. Փափաղեանի յօդուածը, որ (թէպէտ երկար է. սակայն) շատ լաւ տաճարին նկարագրութիւնը կ'ընէ «... Իսկ երբ այցելուն մտնում է տաճարի մէջ, աւելի եւս հիանում է նորա հրաշալի պայծառութեան վրայ. կարող ենք ասել համարձակ որ՝ ոչ մի տեղում նմանը չկայ, թէգուզ էջմիածնայ տաճարից սկսած մեծն Հայաստանում գտնուած մինչեւ ամենաառաջաւոր վանք, երբեք չէ ունեցել այն գեղեցկութիւնը, պայծառութիւնը, մաքրութիւնը, պատերի, առաստաղի զարդարանքները, խաչկալի հիանալի շինուածքը, ինչ որ ունի Թովմայ առաքելոյ վանքը, միով բանիւ ամենայն ինչ կատարեալ է. դեռ եւս մեր ճանապարհորդութեան մէջ մինչեւ օրս չհանդիպեց մեզ տեսնելու Նախավկայի արտաքին տեսքի եւ սոյն վանքի տաճարի ներքին հիանալի գեղեցկութեան նմանը։ Յիրաւի արժանի է տեսնել իւրաքանչիւր Հայի. ինչու որ ամբողջ պատերը կամարներից մօտաւորապէս 3 արշին ցածր ներկուած է մարմարեայ քարի գոյնով, իսկ կամարները որպէս եւ ամբողջ առաստաղը

զարդարուած են գեղեցիկ ոսկեզօծ գոյնզգոյն ներկերով նկարուած արեւելեան ճաշակով պատկերներով, որոնց խրաքանչիւրը, եթէ առանձին վերցնենք մի մի խաչ ենք ստանում եւ մասամբ փունջ փունջ կազմած գովեալ ծաղիկներ:

Իսկ կաթուղիկէի առաստաղը ներկուած է կապտագոյն իբրեւ երկինք, որի վրայ փայլում են ոսկեզոյն աստղերը, բեմի սիւների գլխին չորս անկիւններում երեւում են թեւատարած չորս հրեշտակներ: Ունի աւագ մի սեղան, որի երկնագոյն ոսկեզօծ սիւներն եւ այլեւայլ զարդարանքներ ունեցող փայտաշէն խաչկալը մի նուրբ, մաքուր եւ գեղեցիկ զործ է: Խաչկալի ամենածայրում աչքի է ընկնում Ս. Խաչը, որի վրայ նկարուած է թեւատարած Փրկիչը, երկու կողմերում հրեշտակներ, որոնցմէ մէկը ձեռքին մէջ բռնած է՝ սկիհ, միւսը՝ օրինաց տախտակները:

Խաչկալի աջ դրան գլխին կայ նոր ուխտի նշանը՝ մի կողմում Ս. Աւետարանն, մէջ տեղն սկիհ, միւս կողմը Ս. Խաչ, տակը՝ վախառ:

Ձախ կողմի դրան վրայ հին ուխտի նշանը, մի կողմը սլառու իրանաց տախտակները, մէջ տեղում խաչածեւ գաւազանը՝ օձը վրան բարձրացած, միւս կողմը սաղաւարտ, սորանց տակը նոյնպէս վախառ:

Սեղանի առաստաղը ներկայացնում է կապոյտ երկինք հանդերձ աստղերով, իսկ

խաչկալի ամենածայրում Փրկչի խաչափայտի ուղիղ գագաթին փայլում է ճաճանչաւոր արեգակը առաստաղի վրայ :

Բեմի առաջը բարձրացած է մարմարեայ քարով, որոնց իւրաքանչիւրի երկարութիւնն է մօտ երկու արշին, իսկ լայնութիւնը մէկ արշին : Բոլոր քարերի վերին մասերում փորագրուած եւ ներկուած է գեղեցիկ գոյն-գգոյն նկարներ, վերջին երկու ծայրերում, մարմարեայ քարերի վրայ՝ աստիճանների տակ՝ փորագրուած է Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի պատկերը սարկաւազի զգեստով» (Փափագեան, Մ. Հնութիւնք Հայրենեաց, Դ., Թ. 287) :

Աւագ սեղանին աջ ու ձախ կողմերը մէկական աւանդատուն շինուած է : Աջ-կողմեան աւանդատնէն սանդուխով մը կարելի է բարձրանալ տաճարին վերնատունն եւ առաստաղը : Հոս կը գտնուին եկեղեցական զգեստներու պահարանն ու գրադարանը, ուր հաւաքուած են հին ձեռագիր ու տպագիր մատեաններ : Իսկ ձախակողմեան աւանդատան մէջ, որ թանգարան անունը կը կրէ, կան շատ մը սրբերու նշխարներ : Հոն են Թովմաս առաքեալի եւ Ս. Յակոբի աջերը, կենաց փայտի մասունքը, Գայիանեանց մասունքը եւ ուրիշ շատ մը խաչեր — ոսկեջրած ու արծաթապատ :

Թովմաս Առաքեալի աջը ունի հետեւեալ չիշատակարանը (թղթի վրայ)՝ «Սուրբ աջս սրբոյն Թովմայի առաքելոյն ի քանի ամաց

հետէ տարագիր գոլով ըստ բերման ժամանակին եւ մնացեալ ի սուրբ աթոռս, այժմ ըստ խնդրոյ գերյարգի մահտեսի եւ մայրտեսի աղա Պապային Հախումեան, առաքեցաք ի տեղին իւր՝ ի հրաշալի վանս սրբոյն Թումայի առաքելոյն, որ Ազուլիս: 1821 յամի Տեառն ի 28 Յունիսի: Կաթողիկոս ամենայն Հայոց վշտալի Եփրեմ»:

Այս թանգարանին մէջ ամփոփուած են նմանապէս եպիսկոպոսական եւ վարդապետական զեղեցիկ թաղեր, վականներ, փորութարներ եւ եմիփորոններ — Կ. Պոլսէն եւ Հնդկաստանէն բերուած:

Փորութարի մը վրայ ներկայացուած է Յակոբ նահապետն իր տասնութերկու որդիներովը եւ վրան դրուած՝ «Յիշատակ է ուրարս Վզիրխան (Կ. Պոլիս) եղեալ վաճառականաց ի դուռն սուրբ Թումայի առաքելոյն ի վայելումն Յովհաննէս վարդապետին թվ. ՌՃԶ»:

Իսկ վականի մը վրայ կը կարդացուի՝ «Յիշատակ է Պետրոս վարդապետին ի վայելումն նորին աշակերտ Մատթէոս վարդապետին ի դուռն Թումայի (ՌՄԽԶ)»:

Եկեղեցւոյ մօտ շինուած են բաւական թւով սենեակներ վանահօր, միաբաններու եւ ուխտաւորներու համար, կան նաեւ ուրիշ շէնքեր այլ եւ այլ նպատակներու համար: Ս. Թումայի բոլոր շինութիւնները պարիսպի մէջ առնուած են: «Պարիսպ մենաստանիս է ուղիղ քառակուսի եւ տաճարն ի միջին տեղւոջ, ի ներքուստ ի չորից կողմանց առ

պարսպօքն են զանազան շէնք կացարանաց . սենեակքն Արքեպիսկոպոսի կամ առաջնորդի վիճակիս են յանկեան արեւմտեան հիւսիսոյ մեծ մասամբ քարաշէն եւ կամարակապ , մանաւանդ ներքնայարկքն , սենեակք միաբանաց կամ հիւրոց են առ հիւսիսային եւ արեւելեան պարսպօքն , եւ խոհանոցն ընդարձակ դմբէթաւոր , յանկեան արեւելեան հիւսիսոյ , ուր բղիւի աղբիւր ականակիտ . . . » : Համբարանոցին վրայ կը գտնուի « ուսումնարանն մանկանց բնակչաց սյսր աւանի » (Շահխաթունեան , Ստորագրութիւն , էջ 327 : Վանքին մասին հմտ . անդ էջ 322—329 , ինչպէս եւ Ալիշան , Սիսական , էջ 326—329 . Փափազեան Մ . , Հնութիւնք հայրենեաց , Դ . , Թ . 286 , 287 , Ազգր . Հանդ . , 1904 , ԺԱ . , էջ 306—311 , Էփրիկեան , Բնաշխ . Բոբն . , Բ . , էջ 13—18 կամ Բազմավէպ , 1899 , էջ 70—72 , Սմբատեան , Երնջակ , էջ 489 եւ եւն , եւ համառօտ նորագոյն գրութիւն մը՝ Գաղութահայ Տարեգիրք , Գ . տարի , 1941 , էջ 109—110) :

Աւանդութիւնը Ս . Թովմասի վանքին հիմնադիրը կը ճանչնայ Բարթողիմէոս առաքեալը՝ « Բարդուղիմէոս ի Հայս եկեալ , պտուն Տեառն նախ աստ հիմնարկեալ , սուրբ Թովմայի առաքելոյն անուն կոչեալ » (հմտ . վերը) : Հ . Ալիշան շատ խելացիօրէն դիտել կու տայ՝ « Ի դէպ է համարել , եթէ այսպիսի ինչ կայր աւանդեալ ի գաւազանս եկեղեցւոյն , ըստ բանից պատմչին Սիւնեաց եւ անտի

առեալ նորոգողաց տաճարին այսու ոճով
փոխարեւեցին ի ճակատ նորին» (Սխական,
էջ 326. Հմմտ. Արաքս, 1893, Բ., յաւե-
լուած, էջ 4): Սմբատեանի համաձայն այս
վանք-եկեղեցին Բարթուղիմէոս 56 թուակա-
նին կը կառուցանէ եւ 315ին Ս. Գրիգոր Լու-
սաւորիչ առաջին անգամ զայն կը վերանո-
րոգէ (Երնջակ, էջ 489): Գուցէ նա այս
եղրակացութեան եկած ըլլայ վերը յառաջ
բերուած արձանագրութենէն:

Ս. Թովմայի վանքն ըլլալով Գողթն գա-
ւառի եպիսկոպոսանիստ աթոռը սոյն գա-
ւառի եպիսկոպոսներն եղած են նմանապէս
վանքին առաջնորդները, որոնք սակայն բնա-
կանաբար անոր վերին վարչութիւնն ու
հսկողութիւնն իրենց ձեռքին մէջ ունեցած են,
իսկ ներքին վարչութիւնը վստահացած են
ուրիշի մը: Իբրեւ այնպիսի Շահխաթունեան
Ս. Թովմայի եւ Գողթն վիճակի առաջնորդ-
ներու հետեւեալ ցանկը կազմած է՝

Բարդուղիմէոս առաքեալ.

Կոմսի աշակերտ Բարդուղիմէայ առաքելոյ.

Բաբելաս եպիսկոպոս՝ յաջորդ Կոմսեայ

Մովսէս եպիսկոպոս, կարգեալ ի Գրիգոր

Լուսաւորչէ, որում եւ յաջորդեցին

Սահակ Տարօնեցի.

Ջրւանդատ.

Ստեփաննոս.

Յովհաննէս.

Սիոն (մասնակից Դւնոյ Ժողովին, 594ին).

Մարտիրոս (անդամակից Կարնոյ ժողովին, 628ին) .

Եսայի (մասնակից Պարտաւի ժողովին, 768ին, ստէպ յիշուած մատենագիրներէ) .

Խաչատուր վարդապետ (Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի օրով) .

Պետրոս եպիսկոպոս (հրաւիրող Եղիազար կաթողիկոսի) .

Յովհաննէս եպիսկոպոս (կաթողիկոսական առժամանակեայ տեղապահ) .

Սիմէոն եպիսկոպոս (որմէ վերջ 1837ին այս մենաստան . . . թուեցաւ ընդ մենաստանս վիճակին Երեւանայ) :

(Ստորագրութիւն, Բ. , էջ 329 . հմմտ . Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 215, Սուրհանդակ, 1900, Թ. 274, Բաղմալէպ, 1900, էջ 151—152, քաղուածոյք՝ հայ մատենագրութիւններէ) :

Աւելորդ է ըսել որ Շահխաթունեանի այս ցանկը շատ սլակասաւոր է : Հ. Ալիշանի ցուցակը աւելի խնամով է՝
(Բարթողիմէոս)

Կումսի .

Բարեւա .

Մուշէ .

Մովսէս Տարօնացի .

Սահակ Տարօնացի .

Զրուանդատ .

Ստեփանոս .

Յովհաննէս .

Մուշէ, 500—550 .

Անաստաս, 550—580 .

Սիոն, 594 .

Մարտիրոս, 628 .

Եսայի, 768—773 . յետոյ կաթողիկոս .

ՅԹ դարէ զրեաթէ ցԺԴ ոչ յիշեն եպիս-
կոպոսք Գողթան, յայտ է զի ընդ մետրա-
պօլիտօք Սիւնեաց գորով գրաւեալ, այլ յայնմ-
հետէ դարձեալ Երեւին անկախք ի Սիւնեաց
կամ ի Տաթևոյ թեմէն եւ են ծանօթքն ինձ,
ընդհատ ժամանակօք .

Սարկաւազ, 1280—1300 .

Տէրունական, 1424 .

Խաչատուր, 1669 .

Պետրոս, 1680 .

Թովմաս Վանանդեցի, 1691—1712 .

Յովհաննէս, 1708 .

Թովմաս, 1737 .

Յովհաննէս, 1740 .

Սիմէոն, վերջին եպիսկոպոս 183 . . . , զի
յամի 1837 բարձաւ աթոռ եպիսկոպոսու-
թեանն եւ կարգեցան լոկ առաջնորդք, յորոց
յետինք են՝

Յակոբ վ . , 1870 .

Կարապետ վ . , 1871 .

Անանիա վ . , Համազասպեանց, 1881 .

Գրիգոր եպ . Աղափիրեան, 1883» : (Սիսա-
կան, էջ 312—313 :)

Առաջին շրջաններու համար գիտել կուտամ որ՝ պէտք է յաւելուի Յոյս եպիսկոպոսի անունը, որ Ներսէս կաթողիկոսի ձեռքով կատարուած Հայոց աշխարհի միաբանութեան ուխտին կը մասնակցի (հմմտ. Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 73)։ ԺԴ. դարէն վերջ եկած շրջաններու վրայ աւելի պիտի ծանրանամ, վասն զի բուն այդ ատեններն է որ՝ Ս. Թովմայի վանքը իրրեւ իսկապէս վանական հաստատութիւն ի յայտ կու գայ եւ տեղ կը գրաւէ։

Վարդան արեղայ 1375ին կ'արտագրէ Նարեկ մը՝ «ընդ հովանեաւ սուրբ Թովմայիս, որ է ի վանսն ի Աղուլիս, ընդ իշխանութեամբ տէր Զաքարիային, որ Հայրապետ էր Գողթն գաւառին» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 179 եւ Կարենեան, Յույ. հայ. Ձեռ. էջմ. 1526)։

Հ. Ալիշան այս Զաքարիա հայրապետը չէ յիշած, բայց յիշատակած է Տէրունական, որուն օրով 1424ին Մատթէոս վարդապետ կը դրէ Հարցմանց գիրք մը ուր՝ Տէրունականի մասին կը վկայուի՝ «... ի նեղ եւ յետին ժամանակիս առաջնորդ եւ լուսաւորիչ է եկեղեցւոյ եւ քաղցելոց կերակրիչ եւ ուղքատաց մխիթարիչ, գերեաց ազատիչ եւ ամենեցուն սփոփիչ»։ Վանքին մէջ կային այդ ժամանակները՝ քաջ եւ արդիւնական բարունապետ եւ հոգեւոր հայր եւ վարժապետ Յակոբ, Յակոբ արեղայ, Բարսեղ շնորհալի գրագիր, Յովհաննէս եկեղեցատան,

Ստեփանոս հայր վանաց, Սատոն, Մկրտիչ
 և Թարուխ (Ալիշան, Սիսական, էջ 326) :
 Քանի մը տարի յետոյ՝ 1432ին՝ «Գծագրե-
 ցաւ պատմադիրս այս... (Միքայէլ Ասորի,
 Վարդան և Կիրակոս) ի թուիս ՊԶԱ ձեռամբ
 մեղսաներկ և անարհեստ գրչի թումայի՝
 սիրողի գրոցս և ծնողացն իմոց Սիմէոն քա-
 հանայի և մօրն իմոյ Սայինին : Արդ գրե-
 ցաւ սա ի վանքս Ագուլեց առ գրան սուրբ
 առաքելոյս թումայի, որ է աթոռ Գողթեան
 գաւառիս ի թագաւորութեան պիղծ ու անօ-
 րէն և այլազոյ Սկանտարիս և ի կաթողի-
 կոսութեան Տեառն Կոստանդեա(յ) և ի վե-
 րադիտողութեան սուրբ հայրապետիս մերոյ
 Տէր Տէրունականայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հա-
 ւաք. Յիշատ. Tübingen, Թ. 70) :

Երկու տարի վերջը (1434) Ստեփանոս
 քահանան Աւետարան կը գրէ ու կ'ընծայէ
 Ագուլիսի վանքին՝ «Ի կաթողիկոսութեան տէր
 Կոստանդեա(յ) և ի հայրապետութեան...
 Տէրունականայ և րարունապետին մեծ փա-
 ղերային Մխիթարոյ և հարազատ աշակեր-
 տացն : Արդ ևս Ստեփանոս հայրապետս...
 ընծայեցի գոուրբ Աւետարանս սուրբ Առա-
 քելոյն թումայի... : Յիշեալիք և զամենայն
 եղբայրութիւնս... գտէր Յակոբ և գտէր
 Բարսեղ քաջ քարտուղարն... նաեւ զկազմող
 սուրբ Աւետարանիս զՄխիթար կուսակրօն
 արեղայն...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք.
 Յիշատ. էջմ. 1693) : Դարձեալ երկու տարի
 յետոյ (1436) Յովհաննէս՝ «... ի վանքս

յԱզուօլեաց ընդ հովանեաւ սուրբ Թովմայիս»
կը գրէ Ս. Թէոդորոս զօրավարին պատմութիւնը (Ալիշան, Սիսական, էջ 326) :

Ասկէ վերջը Հ. Ալիշանին 200 տարւոյ պատմութիւն «անծանօթանայ» Ս. Թովմասի վանքի մասին (անդ, էջ 326) : Բարեբաւորէն մեզի ծանօթ են սոյն վանքին նկատմամբ բաւական բաներ — այդ շրջանէն : 1447ին Տօնական մը կը գրուի եւ կը մաղթուի յիշել՝ «Ստացաւդ սուրբ Տաւնականիս տէր Ստեփաննոս Գողթան վիճակիս՝ նախնեաւն իւրով տէր Տէրունականաւ» (Աճառեան, Յուլիանայ. Ձեռ. Թաւրիղի, էջ 120—123) : Այսպէս Տէրունականի յաջորդն է Ստեփաննոս եւ հաւանականօրէն անոր յաջորդած ըլլայ Ազարիա եպիսկոպոսը, որ 1476ին կազմուած Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ կը գովուի՝ «Երջանիկ, պատուելի, փառաւոր արհիեպիսկոպոս» (Արարատ, 1911, էջ 388) : Նա այնպէս կը թուի թէ 1477ի սկիզբը կամ նախորդ տարւոյն վերջերը առաջնորդութենէ կը հրաժարի եւ անոր կը յաջորդէ Սիմէոն եւ կամ օգնական կ'ըլլայ՝ «Արդ նորոգեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի հայրապետութեան մերում գաւառիս Գողթան տէր Սիմէոն արհիեպիսկոպոսի ժրայջան եւ քաջ մշակի վերնուն Սիոնի : Եւ միաբան եղբարքս եւ սպասաւորքս եւ շինարարքս սուրբ ուխտիս, որք կան առ ոտս սորա բնակեալ՝ զտէր Բարսեղ արեղէն, զտէր Ազարիա սիրին (սորին) եղբայրորդին, զտէր Հայրապետ արեղէն Տէ-

բունեցի՝ հայրապետ վանիցս, զտէր Յովանէս արեղէն Խիկարեցի յիշեցէ(ք) ի բարի: ԶՅոհան երէց Գրտընեցի յիշեցէք ի Քրիստոս: Զտէր Յովսէփ արեղէն յիշեց(էք) ի բարի: Եւ զտնտես պապն աշխատաւոր վանիցս յիշեցէք ի բարի եւ զչնչին հողս՝ զհնազանդս զկաղմող Աւետարանիս Անանիայ արեղէս սուտ անուամբս, որ իմ (եմ) իբրեւ զմի ի փոքրագունից սպասաւորաց տեառնս մեր Սիմէոնի: Ի Թուականութեանս հայկազան տումարի ԶԻԶ (1477): Դարձեալ փառաւոր պատուով եւ ծածկուցով պահէ զսուրբ Աւետարանս Գուլում եղբայր. զԱնանիէս յիշէ...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 210):

Սիմէոնի Ժամանակ՝ 1481ին կ'աւարտի Յայսմաւուրքի մը արտագրութիւնը՝

«... Աւարտեցաւ... սուրբ տառս (Յայսմաւուրքս) ի յամի Զ եւ Լ (1481) ի մայրաքաղաքի Արգուլեաց... առ ոտս վերադիտողի վիճակիս Գողթնեաց տէր Սիմէոն արքեպիսկոպոսի ի խնդրոյ բարեմիտ հոգիւնկալ պարոն Նուրիճանին...: Տէր Սիմէոն արքեպիսկոպոսն Ագուլեաց իւր ամենայն միաբանեալքն մեծ երախտաւոր եղեն մեզ եւ պատճառ սուրբ գրոցս սիրով մեծարեցին զիս եւ ամենայն ժամ սպասաւորէին...: Ո՛ր կարէ պատմել թէ զինչ առնէին զիս ծառայելով եւ ես չէի արժանի այն փառաւոր եւ կայծակնամաքուր սուրբ եւ ընտրեալ կրաւնաւորացն Տէր Բարսեղին, Տէր Ազա-

րիային, Տէր Ուփանէսին, որ բազում աշխատանաւք զթուղթն կոկէր, Տէր Հայրապետին եւ փակակալ Տէր Շմաւոնին, Անանիէին, Յակոբին, Թադէոս սարկաւազին, Պապ տընտեսին: . . . Յաւդնականութեամբն Տէր Աղարիայի, տէր Ղուկաս արքեպիսկոպոսաց . . .» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 299—300 ⁴):

Ինչպէս կը տեսնուի այս յիշատակարանին մէջ կայ նաեւ տէր Աղարիայի անունը, որ 1489ին եւ 1493ին առանձին կը յիշուի եւ Սիմէոնի մասին խօսք չըլլար. 1489ին Աւետարան մը կը գրուի Բուստի անապատին մէջ՝ «Եւ ետուն գրել զսուրբ աւետարանս ի Թ. ԶԼԸ իշխանութեամբ Գողթան վիճակիս տէր Աղարիայ եպիսկոպոսի» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 274): Իսկ 1493ին «ի վանքս Ագուլեաց, ի հայրապետութեան Աղարիին ձեռամբ Յովսէփ մեղսասէր արեղայի» կը կազմուի Մաշթոց մը (Ազգր. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 166): Այս յիշատակարաններէն կարելի է եզրակացնել, որ Սիմէոնին մահէն վերջ Աղարիա յառաջ վարած է Ս. Թումայի առաջնորդութիւնը եւ կամ որ անկարելի չէ, համարիլ թէ Սիմէոնի նախորդին եւ յաջորդին անունները Աղարիա եղած ըլլան:

ԺԶ. դարէն ծանօթ են հետեւեալ երկու առաջնորդները՝ Գրիգոր եւ Աւետիս: 1552ին «ի յաթոռակալութեան սուրբ Թումայի առաքելոյն զեռարո(յ)ս եւ մեծա-

⁴ Ազգր. Հանդէս ի մէջ (1904, ԺԲ., էջ 171—172) տարեթիւը դրուած է Զ եւ ԼԷ, 1488:

Հոչակ հրարունի եւ արհեստիտպոսի Տէր Գրիգորի» կը նորոգուի Աւետարան մը (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 311) եւ ուրիշ Աւետարան մը կը վերակազմուի 1593ին (ՌԽԲ, տպուած սխալ՝ ՌԽԲ) «... ի դուռն սուրբ Սիրոնին եւ սուրբ Յակոբի... ի առաջնորդութեան սուրբ Թումայի առաքելոյ աթոռոյն տէր Աւետիսին» (Արարատ, 1911, էջ 562) :

Ս. Թովմասի վանքին յաջորդ շրջաններու պատմութիւնը պայծառ է եւ ընդարձակ : Այս ժամանակի Հոչակաւոր առաջնորդներէն մէկը կը հանդիսանայ Խաչատուր վարդապետը, որ բուն թափով աշխատանքի կը յծուի վանքին ու թեմին վերականգնումին ու ծաղկումին : Նա արդէն 1633ին առաջնորդ կը յիշուի : Սոյն թուականին Տրամադրութիւն մը կը գրուի եւ Խաչատուր «Ճաշոց Տարեգրի» Ս. Թովմայի կը նուիրէ (Աճառեան Հ., Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիգի, էջ 95, Սմբատեան, Երնջակ, էջ 204—205) :

Խաչատուր վարդապետը Մովսէս Սիւնեցի կաթողիկոսէն ժողովրդեան բուն ցանկութեան վրայ Գողթնի առաջնորդ կը նշանակուի եւ «ԼԴ ամ սպասաւոր» կ'ըլլայ Ս. Թովմայի : Նա 1664ին կը մեռնի (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 209) :

Տրամադրութեանս տակ ունիմ ընդարձակ յիշատակագրութիւն մը, որուն մէջ մանրամասնօրէն հաղորդուած են այն պարագաները, որոնց մէջ նա առաջնորդութեան պաշտօնին կը կոչուի եւ այն արդիւնաւից ու

բեղուն գործունէութիւնը, որով նա իր վրան
գրուած յոյսերը կ'արդարացնէ, մանաւանդ
վանքին նորոգումովը: Սոյն յիշատակա-
գրութիւնն իր կարեւոր բովանդակութեան
համար ամբողջապէս կը հրատարակեմ՝

«Փառք... արդ գծագրեցաւ աստուա-
ծային մատեանս այս որ կոչի Հարցմանց
գիրք, արարեալ... Գրիգոր րարունապետի,
որ գաւառաւն Տաթեւացի որջորջի...: Եւ
եղեւ գրաւ աւարտման սորա ի յերկիրս Գող-
թան ի գեօղս Փառակայ ընդ հովանեաւ
սուրբ Յակոբայ ուխտիս... ի կաթողիկոսու-
թեան Հայոց սուրբ Էջմիածնին Տեառն Փի-
լիպպոսին քաջ րարունապետի Հայաստա-
նեայց ազգի: Եւ ի հայրապետութեանն երիցս
երանեալ տէր Խաչատուր վարդապետի, որ
ստացաւ զսուրբ Հարցմանց գիրքս յիշատակ
իւրն...: Արդ աւարտեցաւ գիրքս այս ի հայ-
կազան թվականիս ՌՁԷ (1638) ձեռամբ...
փծուն գրչի Մարտիրոս... քահանայի... ի
դառն եւ յետնեալ ժամանակիս, որ քրիստո-
նէիցս ազգս ամենայն ի նեղութիւն եւ ի չար-
չարանք կամք ի ձեռս այլազգեաց վասն բա-
ղում մեղաց իմոց... վա՛յ ինձ: Փառք...
Արդ ի թուականութեանս հայկազեան ՌՁ.
ի հայրապետութեան մերս սեռիս Տ. Մովսէս
կաթողիկոսի եւ երկրորդ Լուսաւորչի: Որում
ժամանակի կրկնակի լուսաւորեցան Հայք, զի
վայլէր նա որպէս զարեգակն ի մեծ եկլե-
սիաստին եւ անդուստ լուսատու ճաճանչօքն
իւրովք, այսինքն ընտրելովքն Աստուծոյ եւ

աչակերտեալ վարդապետօքն իւրովք լուսա-
ւորէր զազգս մեր: Որոյ գոլով աչակերտ եւ
որդի հարազատ դիեցեալ ի նմանէ կաթամբ
բանիցն Աստուծոյ, տէրս իմ քաջ հոետոր
եւ աստուածաբան վարդապետս Խաչատուր
ստորոգիցեալս, որ եւ տեառն իւրոյ հաւա-
նական ընտրութեամբն եւ հրամանաւ նորին
վարդապետական եւ եպիսկոպոսական իշխա-
նութեամբ առաքեալ եղեւ ի գաւառս Նախի-
ջեւանու եւ Գողթան, ի քաղաքս, ի գիւղս եւ
յաւանս (յա՛ռս) յաղագս քարոզութեան բա-
նին Տեառն: Եւ ոչ թէ վիճակի յաղագաւ, այլ
զի ժամանակ ինչ աստուածաբանական վար-
դապետութեամբն իւրով եւ ուղղափառ դա-
ւանութեամբ կանգնեսցէ զգլորեալսն... որ
եւ արար իսկ...: Եկն եհաս ի գաւառս Գող-
թան ի աստուածաչէն եւ աստուածաբնակ
գիւղաքաղաքս յԱգուլիս: Ընդ որս եւ ընդ
առաջ եղեն նմա արք եւ կանայք, ծերք
եւ տղայք, երիտասարդք եւ մանկունք
ըստնդեայք ըստ Տեառն եւ տարեալ յօթեցին
յեկեղեցին Քրիստափորի, որոյ յանունն շի-
նեալ կա(յ): Եւ արարեալ ընդունելութիւն
ոչ սակաւ, այլ իբրեւ յԱստուծոյ առաքելոյ:
Զի աստուածաբանական տրամաբանելն զա-
մենեսեան զարմացոյց հանդերձ զօրօքն երկ-
նաօրօք, եւ ոչ թէ ըստ Արիստոտելի ճեմա-
կանաւն միայն շատանայր, այլ եւ ի տրամա-
բանիլն զարտասուսն իբրեւ յառու հեղուին:
Զայս տեսեալ ժողովրդոցն ամենից. անուա-
նեցին զնա Կայծակ. եւ ըստ Յոհաննու ա-

պաշխարութեան վարդապետ . եւ ամենեքեան
որք գային առ նա խոստովանութեան յաղա-
վաւ զամենեւեան ապաշխարութեան փութա-
ցուցանէր եւ ինքնին արտասուովք լուանայր
զմեղս նոցա . . . : Եւ քանզի զայսոսիկ տեսեալ
այլ ոչ եւս կամեցան մեկնիլ սմա յայսմ վի-
ճակէ , այլ գնացեալ առ հայրապետն մեր
խնդրեցին ի նմանէ տալ առաջնորդութիւն եւ
հովու(ու)թիւն նոցա : Եւ ասեն ոմանք եթէ՝
ինքնին տէր սորա յառաջագոյն խոստացեալ
լինել ուխտիւք զսա առաքել յայսմ վիճակ որ
եւ արար իսկ , զի ըստ խնդրոյ նոցին եւ ըստ
վաղընջոյ խոստմանն իւրոյ , ետ որդեակն իւր
հովու(ու)թիւն գաւառիս Գողտան : Եւ սա
ոչ առնոյր յանձն . . . : Իսկ պատրիարզն մեր
եւ կաթողիկոսն տէր Մովսէս ոչ հաւանեալ
կամացս . . . : Եւ ի դառնալ սորա առ տէր
իւր , բռնա(զ)բօս զսա ետ նոցա տեսուչս եւ
կրկնակի աւրհնութեամբ նամակաւ եւ կոն-
դակաւ աւանդականաւ առաքեաց ի յայսմ
նահանգ : Ընդ որս եւ բիւրապատիկ քան զա-
ռաջինն գտեալ ընդունելութիւն եւ ըստ յա-
ռաջնոյն ընդ առաջ եղեն սմա եւ բերեալ
յայսմ մենաստան : Զոր կայր ի սմայ աջ
սուրբ առաքելոյն Թումայի մխեցելոյ ի կողն
Յիսուսի կենարարին եւ սրբոյ Յակոբայ սուրբ
Նշանն փայտեայ շնորհեցեալ ի հրեշտակէ
անտի : Ի փայտէ նոյեան տապանէն , յորմէ
արարեալ նշան փոքրագոյն ողորմութեամբն
Աստուծոյ աստ գտեալ լինէր : Ընդ որս եւ
Վարդանա սպարապետի Հայոց սուրբ Նշանն .

ունելով ինքեան ի խաչափայտէն Քրիստոսի: Եւ Հոխիսիմեանց սուրբ Նշանն եւ այլ սրբոց նշանք, որք աստ կային: Ընդ հովանեաւ սոցա նստաւ յաթոռ արքեպիսկոպոսութեան տէր Խաչատուր հեղինակն ի թվարերութեանս Հայոց ՌՁԱ. ի հայրապետութեան մերոյ ազգի տէր Մովսէս հոգեւոր ծնողին իւրոյ: Ի թագաւորութեանն Պարսից Շահ-սաֆոյն եւ Հոռոմոց սուլթան Մուրատին եւ ի բռնակալութեան յայսմ աշխարհի Քալբալի պարսիկ խանի:

Եւ տեսեալ զսա վայր գեղեցիկ եւ զգիւղաքաղաքս ասեմ որում բնակեալ կան Աստուած յար եւ Քրիստոսադաւան քահանայք եւ ժողովուրդք...: Եւս զմենարանս ասեմ յորս շինեալ կայր ի սուրբ առաքելոյն Բարդուղիմէոսէ փոքրիկ խրճիթ անուանակոչութեամբ սուրբ առաքելոյն Թումայի եւ եթէ ենթակայ վայրս ասեմ զոր գովեալ կա(յ) ի հրեշտակաց սրբոց. այլ եւ ի հրեշտակացելոց, զի քառեակ կողմ տանս սորա դրախտ գոլ վայելուչ. եւ ելանեն գետ եւ աղբիւրք ի հիւսիսոյ կողմանէ եւ գա(յ) ոռոգէ զբնաւան, զի որպէս ի յաղենէ երկերկեակ գետք կամ աղբիւրք այսպէս եւ զսորայն ի կողմանէ հիւսիսոյ երկեակ աղբիւր ելեալ եւ երթա(յ) մի յարեւելից կուսէ եւ զմիւսն յարեւմտից ի ներքոյ պարսպացն...:

Բայց զշինութիւն մակենթակայիս կայր թէպէտ առաքելաշէն... այլ հնացեալ եւ իրահրեալ եւ ի հազար կամ աւելի ամանակաց

կարկատուն առնելով առ մեղս հասեալ կայր
 գյորման: Եւ կեցեալ ի խոհակիրանոցէն
 զտունն Աստուծոյ եւ զառաստաղ նորին իբրեւ
 զնորայն սեւացեալ լինէր ի ծխոյ թոնրաց:
 Եւ փոխանակ անուշահոտութիւն խնկոց եւ
 կինամոնաց (ս)տաշղից եւ կնդրկաց զհոտ
 ձենձերայից զոհից կայր եւ փոխանակ դաս-
 տառակի զսիւնսն էին զործածեալ ի մաքրումն
 ձեռաց եւ փոխանակ ձայնից սաղմոսաց եւ
 երգո(ւ)ց երաժշտականաց ի մէջ եկեղեցւոյն
 ճարճատմունք եւ որոտմունք ձուազեղաց
 լինէին եւ զփրկագործ պատարագն ասեմ
 զոր կատ(ար)ելով (կատակելով?) առնէին
 զի փակեալ շրթուս ի խորհրդւոյ գրոյն ելք եւ
 էջք առնէին: Բայց վասն կատակերգութեան
 արձակ լինելով շրթամբք եւ զկնկուղսն ի
 գլուխսն ունել ի սուրն աստուածային մեր-
 ձենալով: Որ եւ սրով հոգոյն խոցոտեալ եւ
 խողխողեալ սատակեցան եւ բնաջինջ լեալ
 մնացին եւ ոչ մի: Եւս եւ զհնձանն կենաց
 ասեմ, զի էր իբրեւ զհնձան մարմնաւոր ի
 մէջ այգոյն առանց պարսպաց: Եւ զբնաւսն
 այսպիսի թշուառութիւն կայր: Ըստ նախկի
 ասացելոյն ոչ գոյր մի ի թշուառացելոցն
 յայնցանէ, բաց ի չար յիշատակաց նոցա:
 Զի ոմանք ի վերացուցանելոյ խնամոցն Աս-
 տուծոյ զմիմեանս զենին եւ ոմանք ի խրա-
 խանս պատուոց դեղակուրք լեալ էին եւ
 ոմանք ինքնակամ յօժարութեամբ զինքեանս
 արտադրեալ էին եւ այլքն ի տարագիր լինելն
 յաղագս ձիավարթութեան եւ հեծանելոյ ի

կիսիշոց անկեալ չարաչար կտրտանօք վեր-
ջացեալք յայսմ կենաց: Իսկ սուրբ ուխտս
այրի եղեալ ի նոցանէ սպասէր սրբոյ փե-
սայիս, որպէս կոյս ոք որ սպասէ փեսայի
իւրոյ: Եւ յորժամ եկն ետես զհարսն իւր այս-
պիսի թշուառութեան եւ աղքատութեան ջան
դրեալ փութայր զարդարել զհարսն իւր: Որ
եւ ի մի ամն ի կատար չէ եւ եւս հասեալ
սկսեալ առաջնորդութեամբ սուրբ Հոգոյն
ձեռնարկութենէ շինութեան պարսպաց սուրբ
ուխտիս եւ ի այն ամանակի եկն բօթ սգոյ
վասն փոխելոյ յայսմ կենաց տէր Մովսէս
երկրորդ լուսաւորչին մեր եւ հարաւոյ ի
կողմանէ տեառնս մեր ընդ որս սուգ բազում
կոծ յոլով եւ մեծագոյն եթող մեզ եւ յաշ-
խարհի: Եւ յաջորդեաց զկնի նորին յաթոռ
պատրիարկութեան տէր Փիլիպպոս խարազ-
նազգեացն, որ եւ վարիւք մաքուր դոլ իբրեւ
զծնօղն իւր ըստ Հոգոյ:

Ի սոյն ժամանակի զհիմն պարսպիս փո-
րեալ լինէր, յորժամ եկն զբօթալի զրոյցն եւ
ի սոյն ամի ի հիմանց զպարիսպն նորոգեաց:
Երկրորդ ամին զպակասն ելից այսոքիւկ,
նախ առաջի ի սենեկացն սկիզբն մինչեւ ի
խոհակերանոցն հասուցեալ, զխուցսն ասեմ,
զոր եթէ ի այլազգեաց գա(յ)ին ի տեսութիւն
ունի տիս երանելով ելանէին ի ներկացողացն
եւ ցանկանային եթէ իցէ հնար վասն նոցայն
բնակութեան թող՝ թէ եւ զքրիստոնեայսն եւ
զտեղի մարմնաւոր սեղանոյ, զոր մակ ունի
զբարձր եւ զլուսանմայ (sic) ասպարանսն, որ

և և մերս ազգ և և այլք քաւչկ ասեն և և զխոհա-
կերանոցն և և երկմուտ բախս նորին և և ի
զրանն յաղբիւրն յորդահոս ընդ որս և և ար-
տաքուստն ասացից, որ զկնի սուրբ և կկեղեց-
ւոյն շինեցաւ, այսինքն զհիւրանոցն և և ի վե-
րոյ զքուշկն, զգումսն և և զամբարս նոցին
այսոքիւ լցեալ:

Իսկ ի մեծ թվականութեանս Հայոց
ՌԶԳն սկսեալ շինել զեկեղեցին և և ի արկանել
հիմանցն զարձեալ եկն զրոյցս Վօթալիրս,
եթէ գա(յ) թագաւորն Հոռոմոց ի վերայ
Պարսից մերս թագաւորի Հ. բիւրովք: Որ
և և եկն իսկ երկիրն Արարատեան և և պատեալ
զգլեակն Երեւանու՝ նստաւ: Եւ աշխարհս
բնաւ տեղաշարժ լեալ, ոմանք փախուցեալ ի
լիւրինս և և բլուրս շրջէին, ոմանք ի խորա-
խիտս վիմաց և և ոմանք ի վիհ և և ի խորագոյն
ձոր մտին և և այլք ի գլուխ բարձրարերձ լե-
րանց ելեալ խորշակահարք և և կիզեալք ի
տօթոյ արեգականն, զի թերեւս կարեցին
զինքեանս ապրեցուցանել: Իսկ տէրս մեր և և
ծառայք նորին գուն գործեալ հոգւով չափ
լստ առաքելոյ ոչ ելանել աստի մինչչեւ ա-
ւարտեալ իցէ մեր զխորանն սուրբ, զի թէ և և
մահ և և պատահեցէ, և և ի դալ հասանել ի
տեղի կամարաց և և ծածկէր երրորդ խորա-
նացն առեալ լինէր զգլեակն այն, զոր ասեն
եթէ ի կատարել է. աւուրց ետուն կամաւ
խրեանց զամբոցն, վասն ոչ լինելոյ կարող
ընդդիմանալ նմայ: Քանզի յեկանել զօրացն
Պարսից ի գլուխ զգլեկին յաղագս պատե-

բաղժի, զորովայնս նոցա արիւն փոխեալ լինէր վասն տեսութեան անհուն բանական Պամանից: Եւ ի առնել զղեկին, եղ անդ զմի ի ծառայից իւրոց որոյ անունն Մուրթուղայ փաշայ ստորոգիւր. բաղում ընտիր զօրօք եւ զսլարսիկ խանն Թահմազդուլի գերի ածեալ առաքեաց յաշխարհն իւր:

Եւ ինքն զհետ եղեալ թագաւորին Պարսից չու արարեալ եկն հասա ի քաղաքն Դաւրէժ, ոչ ոք եղիտ ի Պարսից անտի եւ ոչ մի եւ զի ոչ ոք գայր ընդ առաջ իւր եւ ոչ ուրեքն խնայեալ լինէր եւ չուեալ դարձաւ ի տեղի իւր: Եւ տէրս մեր հազիւ կարաց ի կատար հասուցանել գեկեղեցի, բա(յ)ց ոչ գրնաւն վասն դժնդակութեան ամանակին, զի արարին սորա երկովարն սլատրաստի սլահէր եւ ի լսել բօթալիր զրուց ստուղից կամ ստոց հեծեալ գերիւարն անհետս լինէր առ ձորովս, ընդ որս մշակսն եւ մեք մտեալ զհետ նոցա հեծեծալով մի մի ի նոցանէ գտեալ ածէաք ի գործ եկեղեցոյն եւ դիպեալ լինէր այնպիսի օր որ անդամս երկ եւ երիս փախստական լինէին ճարտարապետն եւ մշակքն, այսպիսի նեղութեամբ յաւարտ եղեալ մնացեալ լինէր սպիտակացուցանելն:

Եւ ի դառնալ սուլթան Մուրատին Դոնուկ սուլտան մի Շապան անուն յորջորջեալ ժողովեալ ի վերայ իւր զսիւննի տաճիկք աշխարհիս այսմիկ եւ եկն ի գաւառն Նախըհեւանու եւ դիմեալ ի քարանձաւսն, զոմանս քարավէժ արարեալ ի քրիստոնէից եւ զո-

մանս սրախողխող արարեալ եւ զայլսն ձեր-
բակալ արարեալ հանդերձ աւարաւ առեալ
էանց ի Կարնոյ քաղաք եւ յերկիրն Հոռոմոց,
իսկ ո՛ր կարէ պատմել եթէ զինչ կամ որպիսի
նեղութեանց զիպեալ լինէին ազգ քրիստո-
նէից վասն մերս բազմութեան մեղաց:

Յետ այսոցիկ եւ թագաւորն Պարսից ա-
րարեալ ժողով զօրաց իւրոց եկն եւ նա ի վե-
րայ զղեկին Երեւանու եւ նստաւ ի վերայ
նորա իբրեւ ամիսս Ե. եւ սայ եւս ժողովեալ
ազգ քրիստոնէից վասն իւրոյ օգնականու-
թեան եւ անդ զբազումս ի մերս սեռից ի
զղեկէ անտի սպանեալ մեռան եւ բազում
հայրս՝ անորդի թողեալ եւ յոլով մայրս՝ ան-
դաւակս եւ յօգնակի քոյրս անեղբայրս...:

Եւ ի մուտ Զ. ելոց ամսոյն առեալ եղեւ
դարձեալ ի Պարսից զամրոցն վասն քաջապէս
մարտի նոցա ի ձեռաց Օսմանից: Իսկ փա-
շայն Մուրթուղայ սրտակտուր եղեալ ներ
զղեկին սատակեցաւ եւ զերիս մնացեալ փա-
շայսն փոխանակ իւրոյ խանին զերի վարիւր.
եւ զմնացեալ զօրսն սուր ի վերայ եղեալ կո-
տորեաց եւ ինքն բազում ուրախութեամբ
դարձաւ յաթոռ իւր ի քաղաքն Շօշ: Եւ ի
դառնալն աստ զիպեալ լինէր, որոյ ընդ
առաջ եղեւ տէրս մեր հանդերձ ուխ-
տիւք եկեղեցականաց քաղցրաձայն երգօք
հնչմամբք ծնծղայից եւ զանկակաց, ընդ որս
եւ փափկաձայն եւ երկարաչունչ ուշիմ ման-
կամբք եւ յետ այսր եկն թագաւորն եւ ուրա-
խութիւն ոչ սակաւ արարեալ հանդերձ

դիւանական նախարարօք, սպարապետօք եւ
 զօրագլխօք իւրովք. եւ իբրեւ զկէս ժամու
 խօսեալ գտանիւր ընդ տեառնս եւ արարեալ
 ի քաղաքի աստ իբրեւ զժամ եւ աստուստ
 չուեալ գնաց ի տեղի իւր:

Եւս եւ ի սոյն ամի աւարտ եւ ի կատար
 հասուցեալ լինէր զսուրբ եկեղեցին պայծառ
 գոլով (քան) գերկինս եւ գեղեցկազարդ քան
 զԱդին եւ նման լուսեղէն երկնից, զի որպէս
 կա(յ) ի նմայ աստեղս է. լուսատու լինել
 նոքօք, այսպէս եւ ի սմա լինել կանթեղս է.
 լուսատու լինել նոքօք, իբրեւ զտիւ լուսա-
 տու առնել վասն ոչ լինելոյ խաւար ի սմայ,
 այլ մտեալսն ի սմա, ի հոտոյ անուշից եւ
 ի պայծառ տեսութեանց զարհուրեալ եւ
 թմբեալ լինէն: Ընդ որս համաձայնեալ եւ
 մեք բնակեալքս... Մաղթեսցուք զի փոխա-
 նակ յայսմ յարկի պարգեւեսցէ Տէր սրբա-
 դան եւ խարազնազգեաց վարդապետիս մե-
 րոյ Խաչատրոյ զխորանն անմատոյց... եւ
 զմեզ ծառայք սոցին (սորին) եւ աշակերտեալ
 մանկունքս տէր Հայրապետ եւ տէր Յովան-
 նէս համամայրսն եւ տէր (պակաս) եւ
 ընդ ձեռամբ սմին հնազանդեալ եղբարսն որք
 կան հաւաքեալ ի սուրբ ուխտս... (մաս մը
 դատարկ)... տէր յԵրեմեայ կրօնաւոր արե-
 դայն եւ տէր Սարգիս սրբասնունդ եւ պատա-
 րագիչ սուրբ ուխտիս եւ տէր Աղամ տակա-
 ռապետն եւ տէր Խաչատուր ծերունին եւ
 տէր Մարտիրոս սուրհանդակ հրամանա-
 տարն որ եւ Զիկիան կոչիւր վասն հսկա(յ)

եւ ահեղ տեսլեան : Ընդ որս եւ աշակերտեալ մանկունք զՄեսրոպ խոհեմն եւ զԱլեք(սի)անոս դպիրն, զՊօղոս եւ զՄովսէս, զՄուշեղ եւ զՊետրոս եղբօրորդի տեառնս եւ զՄանկասար ջահընկալսն եւ թումայ լուսարար եւ փակակալ սրբոյ յարկիս : Ընդ սա որ եւ զգասս աշխարհականացն, զոր վարձկան եղեն եւ աշխատեալ յոլով ի վերայ մենատանիս զԲարադամ եւ զԳրիգոր եւ զՄիքայէլ տնտեսն, զոր այսքան շինութեան հացսն եփեցին, եւ զՇաւրի եւ միւս երկ Գրիգորն եւ զՀայրապետն եւ զՀայկազ մշակն եւ ինձ ամենեցուն տրուպ եւ ախմար գրչի սեւերեսի, ծուլ եւ պղերդի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 621, Գիրք Հարցմանց Գր. Տաթեւացւոյ). հմմտ. մաս մը՝ Ակինեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի... , էջ 215—217) :

Զաքարիա Վաղարշապատցին հետեւեալ հակիրճ տողերով կը նկարագրէ Խաչատուրի կեանքն ու գործունէութիւնը՝ ... Հինգերորդ Խաչատուր վարդապետն Երնջակեցի, ի գեղջէն Հուղսայ, առաջնորդն Արդուկեաց եւ աթոռակալ սրբոյն Թումայի առաքելոյն : Որ եւ սա նոր նորոգեալ պայծառացոյց զաթոռն զայն շքեղապանձ վայելչութեամբ ի հիացումն կարգեալ տեսողաց իբրեւ զգրախտ Աստուծոյ զարդարեալ ազգի ազգի ճոխութեամբ՝ հոգեւորօք եւ մարմնաւորօք⁵»

⁵ Առաքել Դաւրիթեցի Ս. Թումայի նորոգութեան մասին միայն հպանցիկ խօսք կ'ընէ (Պատմ., էջ 353) :

(Հ. Ալիշան, Սիսական, էջ 327, հմմտ. Ակինեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի, էջ 215) :

Հ. Ալիշան այս տողերը յառաջ բերելէ վերջ հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ՝ «Բայց ամենայն արձանագիրք եկեղեցւոյն նշանակեն յամի 1694—1695 զշինութիւնն, որպիսի է եւ թուական խաչքանդակի, յորոյ վերայ արձանագրեալ է Խաչատուր («Քրիստոսի տխմար ծառա տէր Խաչ(ա)տուր թվ. ՌՃԽԳ. փրկիչ պա[հ]եա 20նոփրիոս), բայց կամ այլ ոք Խաչատուր է գրող քանդակին կամ թուականն յետոյ գրեալ յՈնոփրիոսէ ումեմնէ ⁶» (Հ. Ալիշան, Սիսական, էջ 327) :

⁶ Խաչատուրի բրած նորոգութիւնները յիշուած են ուրիշ յիշատակագրութիւններու մէջ ալ. հմմտ. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 326 [հմմտ. Ալիշան, Սիսական, էջ 326], Արարատ, 1911, էջ 853—854) : Անոր օրով կ'ըլլան շատ մը Ձեռագիրներու արտագրութիւններ. այսպէս՝ հմմտ. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 178. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1184 [դարձեալ էջմ. 2056], ուր կը յիշուին Խաչատուրի հպատակներն ու աշակերտները, Արարատ, 1915, էջ 388 : — 1643ին կը գրուի Կոչումն ընծայութեան հետեւեալ յիշատակարանով՝ (Գրեցաւ ընծայութեան) ի թուականութեան... (ՌՂԲ) ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Ապասին յետ չահ Սեֆուն կացուցին յայսմ ամի : Ի հայրապետութեան Հայոց... տեառն տէր Փիլիպպոս կաթողիկոսի եւ ի ղանութեան Մահմատ ղուլոյն, ի սուլտանութեան Նախեջեւանու Իմամ-ղուլոյն որդւոյն Մասուտին : Ի հռչակաւոր զիւղս Շոռոթ ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբիս, սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Լուսաւորչիս : Ձեռամբ ամենամեղ եւ թարմատար գրչի Յովանէս սպասաւորի ի խնդրոյ սրբատէր տէր Հայրապետ կրօնաւորի, որ է ի սոյն զեղջէ որ եւ հրաժարեալ ի բաղմաց զիւղէս եւ ի տանէ իւրոյ եւ ամենայն ընտանեաց. նա եւս ամենայն կենցաղական հոգւոց եւ այժմ կա(յ), ի զիւղաքաղաքն

Գուցէ կարելի է՝ խորհել թէ այդ թուակա-
նին նորոգութեան ատեն երախտադիտօրէն
յիշել ուղուած է հին նորոգողն ալ (հմտ.
վարը) :

Աղուլիս ի հռչակաւոր մենաստանն եւ կուսարանն
սրբոյն թովմայի առ ոտս Խաչատուր բարունապետի
եւ բանիրունոյ: Յոր եւ երկրորդ նորին գոլ վար-
կեալ է, նկատելով գործառնութիւն քաջապէս առ հո-
ղեւորս եւ մարմնաւորս: Ընդ սմին եւս երկեղբարք
տէր Առաքել վարդապետ եւ տէր Յովհաննէս սննդակից
եւ կաթնակից գոլով ի տէր Հայրապետին: Մէկն հո-
ղեւոր սննդեամբ, երկրորդն ի հողեւոր եւ ի մարմնա-
ւոր, քանզի զտէր Առաքել վարդապետն աշակերտակ-
ցութեամբ միայն, իսկ տէր Յովաննէսն նախ մարմնա-
ւոր գոլով. յոր եւ ի մի հօրէ եւ ի մի մօրէ ծնեալ են
եւ երկրորդ աշակերտակցութեամբն: Այսպէս սնեալ եւ
վարժեալ եռակի եղբարքս այսօքիկ ի մի վարժարա-
նում: Եւ թէպէտ եղբայր ասացաք գոլ տէր Հայրա-
պետն սոցին, ապա հայրօրէն գութ եւ խնամատարու-
թիւն ոչ սակաւ ունէր ի վերայ սոցա, թէպէտ արդ
ծերութիւն սոցին այլ իմն ներգործէ...: Յոր եւ ան-
ցեալ ամն աստուածազան վարդապետն Խաչատուր
զնալ կամեցաւ ի սուրբ Երուսաղէմ: Զտէր Հայրա-
պետն կարգեաց ի տեղապահութիւն իւրում. զտէր
Առաքելն եւ զտէր Յովաննէսն առեալ ընդ իւր ընդ այլ
գործակալօք բազմօք զնաց եւ ի հասանելն ի սուրբ
Երուսաղէմ ազգմամբ Հոգւոյն ետ տէր Առաքելին վար-
դապետական իշխանութիւն, թէ ինչպէս ընկալան զնա
Երուսաղէմացիք եւ կամ ինչպէս է ի զնալն եւ ի դալն՝
նա աստ ոչ պատկանաւորի առ ի պատմել: Եւ եւս
զԵսայի վարդապետն ասեմ զսքանչելին, որ է առաջ-
նորդ մերում զիւղիս...: Յոր եւ սա այժմ իսկ ներ-
կայումս նորոգէ զսուրբ Կարապետն քան զամենայն
գերագոյն գոլով բարձրաբերձիւն եւ հաստակառոյց հի-
մամբն: Արդ ոչ բազում մնացորդք գոն պարսպին եւ
խցերուն, զի ի գալ ամին կատարելոց է...: Յորում
եւ զեկեղեցիս Շոռթթու որ կոչի սուրբ Յակոբ նորո-
գեալ եղեւ յայսմ տարոջ բազմաջան աշխատութեամբ:
Դարձեալ յիշեցէք եւ զՅակոբ վարդապետն Աստա-
պատցի, յոր եւ զօրինակն շնորհեաց...» (Ակինեան
Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 779, հմտ. Կար.
Յուց. էջմ. 750): — 1646ին Ստեփանոս՝ «ընդ հովա-
նեաւ Ս. Քրիստափորի եւ Ս. Թովմայի աջոյն կը դրէ

Խաչատուրի արդիւնքը Ս. Թովմասի վանքին համար անժխտելի է: Նա զայն բարոյապէս ու նիւթապէս կը կանգնէ: Կը հասկնայ սրտերը դրաւել եւ միաբաններու թիւն աճեցնել ու անոնց մտքին ու սրտին մակարդակը բարձրացնել: Կը գիտնայ դրամ ճարել եւ վանքը շէնքերով օժտել: Անոր մահը հարկաւ Ագուլիսի Հայութեան մեծ ցաւ կ'առթէ: Բայց բարերաստօրէն անոր անդարձը կ'ամօքէ իր եղբօրորդին Պետրոս վար-

Տօնացոյց մը» (Ա. Կիրենեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուերեանէն): — 1650ին Խաչատուր Աւետարան մը նորոգել կու տայ (Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 2, հմմտ. եւ Արարատ, 1911, էջ 224): — 1653ին կը նորոգուի ուրիշ Աւետարան մը (Արարատ, 1911, էջ 563): — 1654ին Ս. Թովմայի Աստուածաշունչ մը կը նուիրուի (Արարատ, 1911, էջ 384—386): — «Ի վերջ յիշատակարանի Յայսմաւուրքի տպելոյ յԱմստերդամ յամին 1661» Խաչատուր ցանկ մը կը յաւելու (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 213): — «Գրեցաւ սուրբ ճաշոցս ձեռամբ անարժան քարտուղարացս Ղուկաս երիցու եւ Արրահամ դպրի... ի թվին ՌՃԺԱ. ամին... յիշեալիք... բարունին Խաչատուր... զի յոյժ փափաղմամբ եւ սիրով ստացաւ զսա յիշատակ եւ եղ զսա ի վանս Ագուլեաց, որ է աթոռ Գողթնեաց, որ յանուն սուրբ Թովմայի առաքելոյն կառուցեալ է...: Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զմիաբան սուրբ ուխտիս զՊետրոս վարդապետն, զՄովսէս վարդապետն, զտէր Սարգիս եւ զտէր Հայրապետն, զտէր Մարկոս եւ զտէր Մանկասարն աշակերտք վերոյգրեալ բարունւոյն, նաեւ զՅարութիւն եւ զԳասպար եւ զՄկրտիչ միայնակեացսն, զԳրիգոր սարկաւազ, զԹովմայ եւ զՀայրապետ կիսասարկաւազ, զայլ ամենայն միեզէն եղբարս ի Քրիստոս յիշեցէք, նաեւ զբազմամեզ զԱրրահամ դրիչս...: Գրեցաւ ի թուարեւութեանս մերում Հայոց ՌՃ մեռաւսան ամի» (Արարատ, 1915, էջ 76—78, հմմտ. զեռ միաբաններու յիշատակագրութիւնը, Սմբատեան, Երնջակ, էջ 307): — Տէր Հայրապետ Խաչատուրի օգնականն ու վստահելի անձն էր. հմմտ. վերը:

դապետը, որ անոր մահէն յետոյ (1664) թեմին ու վանքին առաջնորդութեան ղեկն առանձին իր ձեռքին մէջ կ'առնու: Նա արդէն շատոնց — Խաչատուրի կենդանութեանը — արքեպիսկոպոս ձեռնադրուած էր (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 209, Աղգր. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 159):

Պետրոս արքեպիսկոպոսը 1669ին Ագուլիս կ'առաջնորդէ էջմիածնի աթոռակալը Միքայէլ վարդապետն եւ իրեն օգնական կը նշանակէ Մովսէս վարդապետը (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 211, 304—305, հմմտ. Արարատ, 1911, էջ 314):

Պետրոս առաջնորդը Խաչատուրի գծած չաւիղին վրայէն անսայթաք յառաջ կը նկրտի: Փոյթ կը տանի միաբաններու բազմանալուն եւ անոնց բարօրութեան⁷: Նաեւ անուանի կը հանդիսանայ շինութիւններով՝ «1117 ումն Աքուլաց սուրբ Թօմայի առաջնորդ Պետրոս վարդապետն սկիզբն արաւ վանքի չորս կողմի պարիսպն մեծացնել, որ քար ու հողով էր ամեն տներն, սա Քրդաստանայ ուստէք բերաւ, նոր այլվի հողաքարով պարիսպն շինեց, բրջեր շինեց, մաղաղէք շինեց, ումն կիր ու քարով զումբեղի, ումն էրած քարփիշ ու դաջով զոմբէղիքի, մէջն ամեն տա-

⁷ Կը յիշուին միաբաններ՝ Մովսէս վարդապետ, տէր Թովմաս, Սարգիս, Մանկասար, Թուման, Յովհան, Պօղոս, Յովսէփ, Յարութիւն սարկաւազ եւ Բարսեղ, դերձիկ Եղիան, (յ)իշխանն, Մկրտիչ պապն, Մարգարէ դռնապանն եւ կաղմարար Գալուստն (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 204):

չած քարով, թէ խուց, թէ օթախնի, լաւ ար-
ցակացոյց, ջրի առուն գցեց պարսպի մէջն,
չատ աշխատանք արաւ, շատ դրամ խար-
ջեց...» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 210) :

Պետրոս եպիսկոպոսը — այր ճարտար եւ
բանիրուն (Չաքարիա Սարկաւազ, Պատմա-
գրութիւն, էջ 106) — իր սիրելի վանքէն հե-
ռու, Ս. Կարապետի վանքը կը մեռնի⁸ եւ
յաջորդ կ'ունենայ Ռհան վարդապետը (Սմբա-
տեան, Երնջակ, էջ 210) : Հ. Ալիշան Պետ-
րոսի՝ յաջորդը գիտէ Թովմաս Վանանդա-
ցին⁹, որուն պաշտօնը ապա կը ստանձնէ
Ռհան կամ Յովհաննէս եպիսկոպոսը (Սիսա-
կան, էջ 313 եւ 340) : Անոր օրովը Ս. Թով-
մասի միաբան են՝ Մովսէս, Մանկասար,
Եսայի, Պօղոս, Ստեփանոս, Յովհաննէս,
Պօղոս, Ստեփանոս, Մատթէոս, Փիլիպպոս,
Յովսէփ, Յովհաննէս եւ Ալթուն (Արարատ,
1911, էջ 1011—1012) : Հոն կրօնաւորելու
կու գայ նաեւ Էջմիածնեցի Յակոբ տիրացուն
(անդ, էջ 1012) :

Յովհաննէս առաջնորդն ալ շինարարա-
կան եռուն գործունէութեան յաջող շրջան

⁸ Իսկ Ս. Թովմայի վանքին մէջ իր ժամանակը կը
վախճանի Յովհաննէս Մուղնեցի վարդապետը (Սմբա-
տեան, Երնջակ, էջ 210) :

⁹ Հ. Ալիշան անոր առաջնորդութեան շատ երկար
շրջան մը կը նշանակէ — 1691—1712 — մինչ այդ
կարելի չէ ընդունիլ. վասն զի ինչպէս պիտի տեսնուի,
այդ շրջանին ստէպ կը յիշուի Յովհաննէս արքեպիս-
կոպոսը : — Թովմաս Վանանդացին հայ տպագրութեան
պատմութեան մէջ իր տեղն ունի (հմմտ. ի մէջ այլոց
Չամչեան, Պատմ. Հյց., Գ., էջ 662—663) :

մը կը բոլորէ : Նա 1694—1696 կը վերաշինէ Ս. Թովմասի եկեղեցին եւ զանգակատները — հաւանականաբար 1679ի երկրաշարժէն չափազանց փլասուած (հմմտ. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն, Բ., էջ 19—20 եւ 326), դարձեալ պարիսպներու թերակատար մնացած շինութիւնը կ'աւարտէ (հմմտ. փերը՝ արձանագրութիւնները, Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 115, Ազգբ. Հանդ., 1904, էջ 170. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 207) : Նորոժեալ եկեղեցւոյն Մեսրոպ իր զրփերէն հատ մը կ'ընծայէ՝ «Ետու... յիշատակ հողոյ իմոյ ի դուռն սրբոյ առաքելոյն Թովմայի եւ ի ձեռն Տեառն բաղմաշխատ եւ քրտնաջան Յովհաննու քաջահանձառ բարունեաց պիտի. զոր եւ յայսպիսում վշտաշատ ժամանակի շինեաց զեկեղեցիս զանգակատնոփն հանդերձ. որում եւ յամենայն տեղեաց ամենայն ոք ընծայարեբք լինէին նորաչէն եկեղեցեացս...» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 207) :

Ընծայարեբներու թւին մէջ ուզած է մտնել նաեւ Նահապէտ կաթողիկոսը, որ 1700ին Յովհաննէսին կը զրկէ Աստուածաշունչ մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 350) : Երկու տարի վերջը Թովմաս Ազուլեցին Ս. Թովմայի, որուն արդէն երկու Աւետարան նուիրուած էր, ինքն ալ ուրիշ Աւետարան մը կ'ընծայէ (Արարատ, 1911, էջ 317—318) : Դարձեալ երկու տարի յետոյ 1704ին Աղեքսանդր Ա. Զուղայեցի կաթողի-

կոսին կտակին մէջ կը յիշուին Ս. Թովմասի միաբաններէն Իսահակ, Աստուածատուր, Յովհաննէս եւ Աղեքսանդր :

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որուն օրով 1706ին Յովհաննէս սարկաւազը Բառազիրք մը կը գրէ (Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 170) Ձեռագիրներու յիշատակագրութիւններու մէջ շատ գրուատուած է (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Tübingen, Թ. 20, 1883, Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 172) : Նա ականջալուր եւ ականատես կ'ըլլայ Ս. Թովմասի մէջ Դաւիթ բէկի եւ Փարսաղանի ազատագրական շարժումներուն (Չամչեան, Պատմ. Հյց., Գ., էջ 798, Ալիշան, Սիսական, էջ 331, Հմմտ. եւ Բաֆֆի, Դաւիթ բէկ, Վիեննա, էջ 776—777) :

Յովհաննէսին օգնական ու յաջորդ կ'ըլլայ Բարսեղ¹⁰ որուն մասին եւ շրջանին նկատմամբ հասած են կարեւոր ծանօթութիւններ :

Մարգար գրիչ ՌՃՀԹ (1730) թուին Սեպտ. Լ. Դշ. կ'աւարտէ ընդօրինակութիւնը Վարդանի Մովսէս Հնգեմատեանին Մեկնութեան՝ «Ի ծովափակ կղզւոյն Արիմու եւ ի ներ մայրաքաղաքիս Կաֆայու եւ ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի ատենահաս զօրավարի Եկեղեցւոյս եւ յառաջնորդութեան քաղաքիս Տեառն Ստեփաննոսի արհիեպիսկոպոսին Կա-

¹⁰ Բարսեղ Ս. Թովմայի կը նուիրէ Ժամագիրք մը (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 239) :

Քայեցւոյ. իսկ ի խնդրոյ ումենն Միքայիլի խոհեմազարդ եւ հոգեկիր վարդապետի, որ էր նա յարեւելեան երկրէն, յԵրեւանու նահանգէն ի Նախիջևեանու գաւառէն, ի Գողթան տանէն եւ ի Փառակայ գեղջէն, գոյով նա հարազատ միաբան եւ քրտնաջան սպասաւոր ի հոյակապ, բազմահոջակ եւ ամենագով Գողթնեաց աթոռոյն, ի սրբոյն Թօմայի առաքելոյ վանից, որ ի յԱզուլիս, զոր հիմնարկեալ եւ կերտեցեալ է ի սրբոյ առաքելոյն Բարդուղիմէոսէ...: Արդ Միքայէլ վարդապետս այս յայսմ ամի եկեալ էր յԱնատօլու, յՍտամպօլու, յՈւսումէլու եւ ի Ղրիմու երկրայքս՝ հրամանաւ Գողթնեաց առաջնորդ... Տեառն Բարսղի վարդապետին, սակս նորին վանից գանձանակաց զրամսն հաւաքելոյ, որ նախ քան զայս ութ ամաւ առաջնորդ նոյնոյ վանից միաբան եւ աթոռակալ Տնակերտցի Յովհանէս արհիապատում եպիսկոպոսն եկեալ էր եւ հաստատեալ ի ներ խաներոջ ի մէջ Գողթնեաց վաճառականացն: Եւ ի վերոյ գրեցեալ Միքայէլ վարդապետն եկեալ բազում շրջագայութեամբ ժամանեաց առ մեզ... (գրել կու տայ այս եւ ուրիշ մեկնարանական գրքեր): Այլ արդ յիշեսջիք... գտաացող սորին գտէր Միքայէլ վարդապետն... ընդ որս եւ զսրբոյն Էջմիածնի ծայրագոյն նուիրակ Ճահկեցի գտէր Ղազար հրաժորան վարդապետն... Նաեւ մայրաքաղաքիս առաջնորդ գտէր Ստեփաննոս հանճարաշատ վարդապետն... որ զսոցին օրի-

նախնի նա շնորհեաց մեղ: Այլ ևս գործոյն
 Թօմայի առաքելոյ վանիցն առաջնորդ գտէր
 Բարսեղ արշիականաւ ճոխացեալ վարդա-
 պետն Ազուլիցի: Ընդ նմին ևս համայն միա-
 րանական դասն, այսինքն՝ զՅովաննէս ար-
 հիւսկիսկոպոսն Տնակերացի, զԱղեքսանդր
 վարդապետն Շրջուացի, զՍտեփաննոս վար-
 դապետն Յդնացի, զՅօհան վարդապետն Ղա-
 վանցի, զԳրիգոր վարդապետն Ազուլիցի,
 զԹօմայ վարդապետն ևս Ազուլիցի, գտէր
 Գրիգորն Ընդմերեցի, գտէր Յօհանն Յդնացի
 ևս զմիւս տէր Յօհանն Տնակերացի, գտէր
 Սարգիսն Անդամիջիցի ևս այլ... հարքն և
 ևդարքն որք ի նոյնում մենաստանին են զե-
 տեղեալք...: Եւս ի Տէր հանգուցեալք նոյ-
 նոյ վանից միաբանքն այսինքն՝ զՍահակ
 վարդապետն Խղաճորեցի, զՓիլիպպոս վար-
 դապետն Ղափանցի, գտէր Աւետիսն Վերի-
 գեացի, գտէր Ստեփաննոսն Տարաշամեցի...
 նաև և զբարեպաշտ ևս քրիստոսասէր պապա-
 գատ ևս զփառաւոր իշխանքս այսոքիկ զՓա-
 ւակեցի Առաքելի որդի պարոն Խաչիկն,
 զՄարտիրոսի որդի պարոն Առաքելն ևս
 զԱրովանցի Դանիէլի որդի պարոն Արէլն...
 որք են իսկապէս սիրելիք ևս հարազատ բա-
 րեկամք նոյնոյ Միքայէլ վարդապետին... այլ
 ևս պատճառք ևս վերականգնւք եղեն զրեանցս
 այսոցիկ զբեցման» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք.
 Յիշատ. էջմ. 1050, Մեկնութիւն Հնդկամ-
 տենին Վարդանայ. հմմտ. Բարսեղի մասին
 նաև՝ Ազգր. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 173):

Բարսեղի յաջորդն է Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, որ նախորդ Յովհաննէսի աշակերտած է եւ որմէ ունինք յաջորդ յիշատակարանը՝ «Ես յետինս եւ անարժան ի բանասիրաց եւ մոխիր... տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս ի յարեւելից կուսէ ի Գողթան դաւառէ, անարդիւն յաջորդ ի սուրբ Բարդուղիմաճիմն վանից հոյակապ եւ սքանչելագործ սրբոյն Թումայի առաքելոյ, ուր կայ աջն նորին անդ, մխեալ ի կողն Յիսուսի եւ ներկեալն սարսափելի արեամբն Քրիստոսի յորոյ եղէ ծառայ ստրուկ նուիրեալ ի մանկութենէ իմմէ ի ծնողաց իմոց, սնեալ եւ վարժեալ սրբութեամբ առ ոտս ծերունադարդ զերիմաստ եւ քաջաքարոզ արհիւսկոպոսին երանելոյն Յովհաննու առաջնորդի նոյնոյ վանաց սուրբ Թումայի առաքելոյն եւ բոլոր թեմի եւ վիճակի նորին տանն Գողթանաց: Արդ ըղձիւ բնականաւ յոյժ փափաք ունէի յայսմ գրքոյ, որոյ հեղինակն է Յովհան Դամասկացին... յորոց պատահեցայ ի Բիւզանդ մայրաքաղաքի ի պատրիարկարանն Հայոց եւ ետու զաղափարել զսա ի պաղոյ արդեանց զաւագանի քարոզութեան իմոյ ի թուոյ կենարարին մերոյ ՌԶԽ...¹¹ Ըստ յունարէն ամսոյ յունվարի մուտն... եւ բերեալ եղի ի վանս սուրբ Թումայի առաքելոյ յիշա-

¹¹ 1740ին Ազուլիսի վանքին մէջ անոր միարաններէն Մեսրոպ վարդապետ կը գրէ Յովհաննու Յայրնութեան Մեկնութիւնը (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 140): Իսկ 1732ին Պարոն Թուման սոյն վանքին Աւետարան մը կը նուիրէ (անդ, էջ 310 եւ Արարատ, 1911, էջ 317):

տակ անջինջ ինձ եւ բարեմիտ ծնողաց իմոց Առաքելոյն եւ Նիկարին եւ այլ ընտանեաց իմոց...: Ծաղկեցաւ եւ կազմեցաւ գիրքս երկուց հարազատից եղբարցն Բարսղի եւ Յակոբայ» (գրիչն է՝ Արրահամ գալիւր, Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ., 101):

Հ. Ալիշան երկու Յովհաննէս առաջնորդներու միջեւ փոխանակ Բարսեղ յիշատակելու կը դնէ 1737ին Թովմաս (Սիսական, էջ 313): Ճիշդ է՝ այդ թուականին Արրահամ Կաթ. Կրետացին Թովմաս աւագ երէցը Ազուլիսի մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, սակայն միեւնոյն ժամանակ կը յիշէ թէ Ս. Թովմասի առաջնորդն է Յովհաննէս: Ահա կաթողիկոսին խօսքերը՝ «Ի միւսում օրն եկին Գողթնեաց իշխանքն առաջնորդաւն իւրեանց եւ հրաւիրեցին զմեզ ի յԱզուլիս եւ առեալ զմեզ փառօք դնացին յԱզուլիս եւ մնացի անդ մինչ ի սուրբ պատեքն եւ ի նոր կիրակի, զի յանուն սուրբ Թօմայի Առաքելոյն է վանքն հիանալի եւ զարմանալի տեսողաց եւ զի որդեակն իմ առաջնորդն նոցա Յովհաննէս պարկեշտաբարոյ՝ հեղահոգի եւ հանճարեղ վարդապետն՝ վաղածանօթ գորով ինձ ի սէր նորա եւ վասն ուխտի վանացն, զոր լինի ի նոր կիրակէի եւ վասն ժողովրդեան աղաչանաց մնացի անդ այսքան օր...: Որպէս եւ ի նոյն օրն Կարմիր կիրակի մատուցեալ իմ զսուրբ պատարագն ձեռնադրեցի եպիսկոպոս զԱւագ երէցն Ազուլեաց զտէր Թովմայն միաբան սուրբ

Էջմիածնայ» (Պատմագրութիւնք, էջ 77) : Ինչպէս այս խօսքերէն պայծառ կ'երևայ Յովհաննէսի (այսպէս ըսենք Յովհաննէս Բ.ի) կենդանութեան թումայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի : Անկարելի է ենթադրել որ այստեղ յիշուած Յովհաննէս եպիսկոպոսը Պետրոսի կամ թովմաս Վանանդացիի յաջորդն եղած ըլլայ, վասն զի ժամանակը չի յարմարիր (նա արդէն 1682ին ատենները առաջնորդ կը յիշուի [հմտ. վերը եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 210] եւ երկրորդ նախորդ յիշատակարանը կը հակառակի) : Հետեւաբար կը մնայ ըսել կամ Արրահամ Կրետացի կաթողիկոսին յիշած թովմաս եպիսկոպոսը Յովհաննէս Գ. եպիսկոպոսի յաջորդն է (եւ ոչ թէ Յովհաննէս Բ. անոր) եւ կամ նոյն իսկ խորհիլ որ՝ նա Ս. թովմասի առաջնորդ չէ եղած, այլ Արրահամ Կրետացին Էջմիածնի նոյն միաբանն իր արդիւնքներուն զնահատութեան եւ ուրիշ նպատակի համար եպիսկոպոս ձեռնադրած ըլլայ : Սակայն ամէն պարապայի կը մնայ իրողութիւն որ՝ ՓԸ. դարու վերջին կիսուն Ապուլիսի վանքին ու թեմին առաջնորդն է թովմաս անուն անձ մը կամ համանուն երկու եպիսկոպոսներ¹², եթէ խորհինք որ Յովհաննէսի (Գ.) օղնականն ու յաջորդն եղած ըլլայ Կրետացիին ձեռնադրած թովմաս աւագերէցը, վասն զի

¹² 1763ին թովմաս առաջնորդ Սիմէոն կաթ.էն կը ստանայ «զկոնդակ առաջնորդական» (Դիւան, Գ., էջ 94) :

դժուար է խորհել որ անոր (1737ին եպիսկոպոս ձեռնադրուածի) կեանքը երկարած ըլլայ մինչեւ 1793—1796էն ալ ասդին (հմմտ. Աճառեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 44 եւ Արարատ, 1911, էջ 121) :

Սակայն դեռ խօսք մը Յովհաննէսի նկատմամբ : Ա. Կրետացի կաթողիկոսին յաջորդին՝ Ղազար Ա. Ձահկեցի կաթողիկոսին տեղապահ գիտէ Հ. Չամչեան Յովհաննէս Ագուլեցի՝ «ամիսս իրրեւ հինգ» (Պտմ. Հյց., Գ., էջ 822, հմմտ. եւ Ալիշան, Սիսական, էջ 331), մինչդեռ Յիշատակարանի մը մէջ կայ՝ «Միքայէլ Ագուլեաց վանիցն, որ այժմ ՌՃՂ տեղապահ է սրբազան վեհին Ղազարու» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 152, հմմտ. Միքայէլի մասին՝ վերը) :

Դառնանք այժմ Թովմաս առաջնորդին : Յիշատակարանի մը մէջ կայ՝ «Եւ զսոյն զայս արարի հրամանաւ դերասպատիւ հօր մերոյ եւ առաքելաշաւիղ առաջնորդին Գողթան գաւառիս Տեառն Թովմայի խոհեմազարդ վարդապետի Դաստակեցւոյ, որ է վեցերորդ եպիսկոպոս¹³ ի շինութենէ այսմ առաքելական աթոռոյս, այր խորհրդական եւ հանձարեղ, խոնարհամիտ եւ հեղահամբոյր, քաղցրաբարոյ եւ բազմապարզեւ՝ զարդաբեալ ձրիւք հոգւոյ եւ մարմնոյ եւ փառաւորեալ յամենեցունց, որ կայ այժմ եւ կառա-

¹³ Թովմաս վեցերորդ եպիսկոպոսն է վերաշինութենէ յետոյ — ի շինութենէ — սակայն հարց է թէ Սաչատուրի⁹ թէ Յովհաննէսի շինութենէն վերջը :

վարէ զսուրբ Աթոռս խոհական խորհրդով,
թէպէտ եւ կրէ զպէսպէս վիշտս եւ նեղու-
թիւնս ի դառնութենէ եւ յաղքատութենէ
ժամանակիս . . .» (Սմբատեան, Երնջակ,
էջ 293, Արարատ, 1911, էջ 126, Ազդր.
Հանդ., 1901, էջ 160) :

Սիմէոն կաթ. Երեւանցին 1765ին կը գրէ
Ս. Թովմայի վանքին՝ «մեղադրութիւն վասն
ոչ խնդրելոյ նուիրակ» (Դիւան, Գ., էջ 321),
իսկ 1772ին «թուղթ մի եւս առ Թովմայ առա-
քելոյ վանից Թովմայ վարդապետն վասն ըն-
դունելոյ զնուիրակն» (Սմբատեան, Երնջակ,
էջ 457) : Նոյն թուականին Սիմէոն կաթողի-
կոսը կը գրէ՝ «առ Թովմայ առաքելոյ վանից
միաբան Պետրոս վարդապետն վասն առա-
քեալ մալաչի տանձին» (անդ., էջ 457) . եւ
կոնդակ մը կու տայ՝ «առ ժողովարար Մատ-
թէոս վարդապետն, ընդ որում առաքէ առ
ժողովուրդն Ազուլեաց զԱջն Քրիստափորի
վկային» (անդ., էջ 457) : Երկու տարի յետոյ
Սիմէոն կաթողիկոսը Թովմաս առաջնորդը կը
յորդորէ Մատթէոս վարդապետը էջմիածին
Եպիսկոպոս ձեռնադրելու բերել (անդ.,
էջ 458) : Անոր յաջորդը կաթողիկոսական
զահին վրայ՝ Դուկաս Կարնեցին 1780ին իր
ընտրութիւնը կը ծանուցանէ Թովմասին եւ
Ստեփանոս միաբանին արտօնութիւն կու
տայ Պոլիս երթալով հայրենակից վաճառա-
կաններու սրտերը բախել՝ նուէրներ առնելու
եւ բերելու համար (անդ., էջ 479) : Նմանա-
պէս նոյն կաթողիկոսը 1782ին թղթով մը՝

«յորդորէ տալ վանից սուրբ Թօմայ առաքելոյն զամենատեսակ հասս, նուէրս, տուրս եւ արդիւնս» (անդ, էջ 460, հմմտ. անդ, էջ 461, Թուղթ մը առ Թովմաս առաջնորդ) :

Թովմաս առաջնորդը զժբախտութիւնը կ'ունենայ տեսնելու իր սիրելի վանքին Թաւանումը ¹⁴ «Ի Թվին ՌՄԼԸ (1789) Մուստաֆայ խանն եկաւ յԱզուլիս եւ Թօմայ Առաքելոյ վանքն Թաւանեց, եկեղեցուն անօթքն զերի անկան. Թէ անօթեղէն, Թէ արծաթեղէն, Թէ գիրք» (անդ, էջ 205) : Այս կողմապուտի մասին կայ հետեւեալ կարեւոր յիշատակարանը՝

«Յամի ներմարմնութեան Տեառն 1789 եւ ի Թուականութեան Հայոց ՌՄԼԸ մեծահռչակ եւ գերահրաշ վանքն սրբազնասուրբ Առաքելոյն Թօմայի, որ է կառուցեալ ի յերկրին Նախիջեւանու, յայսմ ամի ասպատակեցաւ ի չար եւ անօրէն տաճկացն զօրաց եւ զամենայն զինչս սրբոյ վանիցն աւար առեալ եւ տարեալ ի յերկիրն Երեւանու, վաճառեալ էին անդ զամենայն եկեղեցական զսպաս եւ կամ զայլ ինչս սրբոյ վանիցն : Իսկ սոցա լուեալ զայս համբաւ բօթալի կարի յոյժ ցաւեցեալ էին, վասն զի է տուն հոգոց պայծառ իշխանազուն իշխան նախնեացն իւրեանց, որք իշխեալ էին երկրիս յայսմիկ, իշխանք գոլով ժամանակաւ եւ կացեալք եւ ընդ հո-

¹⁴ Ազատ խանը 1751ին Ս. Թովմասի վանքը կ'աւերէ (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 457, հմմտ. եւ Հայաստանի Կոչնակ, 1938, էջ 58) :

վանեաւ սրբոյ վանիցս, վասն որոյ մեծաւ փափագմամբ որոնեալք էին յուզելով թէ՛ դուցէ զտանիցեն եւ զսպաս սրբոյ հրաշակերտի վանիցս, եւ առեալ զայն վերադարձուցեն ի սուրբ վանս, բայց ոչ են գտեալ զինչ ի սպասու սրբոյ վանիցս, բաց ի յայս յայսմաւուր գրքէս... որ գնեալ վերստին նորոգեցուցեալ ետուն յիշատակ սրբոյ վանիցս Թօմայի...» (Արարատ, 1911, էջ 1006 եւ Ազգր. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 167) :

Թովմաս այս ծանր օրերու բեռան տակ աննկուն է եւ բարեբաստօրէն առատատուր ձեռքեր օգնութեան կը փութան (հմտ. վերը եւ Դիւան, Դ., էջ 522, 588) :

Անոր վանահայրութիւնն եւ առաջնորդութիւնը երկարատեւ կ'ըլլայ¹⁵ : Բայց Դանիէլ կաթողիկոսի ընտրութեան ու օծման կը մասնակցի Գասպար վարդապետ Թովմայի առաքելոյ (Դիւան, Ա.—Բ., էջ 151, Ե., էջ 235 եւ 379) :

ՌՄԾԹ Թուականին Ս. Թադէոսի վանքի միաբանը՝ Կարապետ կ'ըլլայ՝ «միաբան սուրբ Թօմայի առաքելոյ վանիցն», որ Եսայի առաջնորդի հրամանովը Նուխի կ'երթայ «Ժողովի» (Աճառեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Թաւրիզի, էջ 121) :

¹⁵ Թովմաս քանի մը անգամ էջմիածին գացած է (Դիւան, Գ., էջ 94 եւ Դ., էջ 523) : Սիմէոն կաթողիկոսն անոր օրով Մատթէոս վարդապետը էջմիածին կը կանչէ եւ «վասն վանիցն» կոնդակ մը կու տայ (Դիւան, Գ., էջ 468 եւ 482) : Նոյն կաթողիկոսը Թովմասին թուղթ մը կը գրէ՝ «Յաղագս Գեանճեցի Յօհաննէսին» (Դիւան, Գ., էջ 93) :

1812ին Գողթնի վեփիլդարն էր Զուղայեցի Պօղոս վ. Դալլաքեան (Արարատ, 1911, էջ 1012) :

1831ին Ս. Թովմայի արդէն առաջնորդ էր Սիմէոն Եպիսկոպոս, որ Յովհաննէս Կարբեցիին կաթողիկոսական ընտրութեան ժողովքին անդամ էր (Դիւան, Ա., էջ 267 եւ Ժ., էջ 485) : Նա կ'ըլլայ «վերջին Եպիսկոպոս, զի յամի 1837 բարձաւ աթոռ Եպիսկոպոսութեան եւ կարդեցան լոկ առաջնորդք, որոց յետինք են՝ 1870 Յակոբ վարդապետ, 1871 Կարապետ վարդապետ, 1881 Անանիա վ. Համաղասպեանց, 1883 Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեան ¹⁶» (Ալիշան, Սիսական, էջ 313) : Այս անուանացանկին վրայ պէտք է յաւելուի՝ Գէորգ վ. Սուրէնեան, 1878ին (Արարատ, 1878, էջ 399), Գրիգոր Տէր Ստեփանեան, 1898ին, Մեսրոպ վ. Մաքսուտեան, 1906ին, որ վանքին մէջ կը դանէ 58 ձեռագիր, մինչ իր նախորդին՝ Գրիգորի օրով անոնց թիւն էր 89—90 ¹⁷ (Արարատ, 1911, էջ 117—118) :

Ս. Թովմաս առաքեալի վանքը Գողթն

¹⁶ Աղափիրեան ծնած է՝ 1826ին, Եպիսկոպոս եղած՝ 1872ին եւ մեռած՝ 1898ին (Հմմտ. Արեւելք, 1887, Թ. 958, Արարատ, 1896, էջ 189 եւ 1898, էջ 206) :

¹⁷ Ս. Թովմայի ձեռագիրներու ցուցադրութիւնն եղած է «Արարատ»ի (1911—1915) եւ «Ազգ. Հանդէս»ի (1904, ԺԲ.) մէջ : Սոյն վանքին ձեռագիրներուն եւ ուրիշ զրչագիրներու յիշատակադրութիւններու մէջ ստէպ Ս. Թովմասի վանքն ու անոր միաբանները կը յիշուին : Աւելորդ համարուեցաւ — ծանրութենէ խուսափելու համար — ամէն բան յառաջ բերելը :

դաւառի սիրելի եւ երեւելի վանքն է, մանաւանդ Ագուլիսի ժողովուրդն անով հպարտ է եւ իր միջոցներովը — որոնք երբեմն, ինչպէս յայտնի է, այնքան շատ էին — ջանացեր է զայն կանգուն պահել եւ այլ եւ այլ նուէրներով ճոխացնել: Անոր վանահայրներու կամ Գողթնի առաջնորդներու մեծ մասն եղած է ուսեալ եւ կորովի տէր, սակայն աչքառու մատենագիր մը վանքէն չէ ելած: Առաջնորդները ստէպ շինութիւններով եւ վերանորոգութիւններով զբաղած են եւ այդ նպատակի համար աջակցութիւն գտած: Գողթնի եւ հարեւան վայրերու հայ ժողովուրդը Ս. Թովմասի վանքը նկատած է ուխտի վայր եւ մասունքներով օժտուած սրբատեղի մը եւ խոներամ դիմած է հոն (հմմտ. Ճռաքաղ, 1860, էջ 163 եւ 1862, էջ 85—86, Աբր. Կրետացի, Պատմագրութիւն, էջ 77 եւն):

Ագուլիսի վանքը ¹⁸ վերջին ժամանակներս կրնար իրեն սեպհականութիւն անուանել դեռ 60 դեսիադին հող (Աղգր. Հանդ., 1904, էջ 311 եւ Նոր-Դար, 1891, Թ. 177): Սմբատեան անոր ինչքերը կը թուէ՝ 1. Այդի հինգ յԱգուլիս ¹⁹ եւ յայլուր, որք բերեն ի

¹⁸ 1850ին սկսած է հոն վանական դպրոց մը եւ վերաբացուած 1869ին (Երնջակ, էջ 489):

¹⁹ Այդիներէն մէկուն մէջը կը ցուցուի Փարսազան մելիքի գերեզմանը, իսկ վանքին մերձերը կայ մատուռ մը, ուր աւանդութեան համեմատ կը գտնուին Կո(ւ)մսի նշխարները (Աղգր. Հանդ., 1904, էջ 311 եւ Ալիշան, Սիսական, էջ 329):

տարին 325 բուբլի, 2. Պարտէզ ծառոց 8 հատ յԱգուլիս եւ այլուր..., 3. Կրպակք 18 յԱգուլիս..., 4. Տունք երկու..., 5. Զրապաց մի..., 6. Վարելահող 10 խալվարաշափ...» (Երնջակ, էջ 489) :

5. Ս. ԽԱՀԻ ԿԱՄ ԱՆՁՐԵՒԱԲԵՐ ՎԱՆՔԸ

Վանանդաձորի վանքն է Ս. Խաչի վանքը : Եկեղեցին, որ ունի երկու խորան եւ աւազան մը, անգմբէթ է եւ սրբատաշ քարերով շինուած : Անսիւն եւ թաղակապ : Պատուհանները նեղ ու կարճ : Երկար՝ 20 արշին, լայն՝ 15 արշին եւ բարձր՝ 12 արշին : Պարսպապատ : Անոր շուրջը կը գտնուին քանի մը հին եւ երկու նոր սենեակներ (Ազգ. Հանդ., 1904, էջ 314—315) :

Սմբատեան Ս. Խաչի հիմնարկութիւնը կը դնէ 1457ին եւ հիմնադիրը գիտէ Պետրոս Լալիսկոպոսը (Երնջակ, էջ 491) : Խաչքարի մը վրայ կը կարդացուի «Թվ. ՌՃԼԶ. Յիսուս Քրիստոս» (Ազգ. Հանդ., 1904, էջ 315) :

Ս. Խաչի զարդն ու փառքն է Թովմաս Վանանդեցին, որ անոր մասին կը գրէ՝ «Ապա ի վանքն Խաչին ելին, որ կառուցեալ յանքոյթ վայրին՝ ի գազաթան Տրունեաց ձորին» (Ալիշան, Սիսական, էջ 338) :

Թովմաս Վանանդեցին հանրածանօթ է իբրեւ տպագրիչ եւ իր մասին կը վկայէ թէ

է՝ «Եպիսկոպոս սուրբ Խաչի վանիցն Գողթան, որ կառուցեալ կայ ի կատար վայելուչ ձորոյն Վանանդու» (Ալիշան, Սիրական, էջ 338—341, Ճոաքաղ, 1860, էջ 121 եւ 135, Սմբատեան, Երնջակ, էջ 391, հմմտ. եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 142) :

6. ԽԱՉԱՎԱՆՔԸ

Սմբատեան կը գրէ՝ «Սուրբ Խաչավանք մերձ ի Քաղաքիկ գիւղն, շինեալ յամի Տեառն 1687 եւ նորոգեալ յԱղուեցի իշխանաց 1859. վանքն ըստ ամենայնի յամբողջութեան կայ, նոյնպէս քանի մի սենեակք եւ պարիսպն» (Երնջակ, էջ 489) : Եկեղեցին հին է եւ փոքր, թաղակապ ու անսիւն : Դրան վերեւ խաչքարի մը վրայ կը կարդացուի՝ «Սուրբ Խաչ յիշատակ աղա Շաինայ, թվ. ՊՂ» (Ալիշան, Սիրական, էջ 341 եւ Աղգր. Հանդ., 1904, էջ 315) :

7. ՄԵՍՐՈՊԱՅ ՎԱՆՔԸ

Մեսրոպայ վանքը կամ անապատը, — նմանապէս կոչուած Մասրեւան, Մսրվանիս, Մեսրոբավան կամ Ամասրոյ վանք — կը գտնուի Որդուատ վիճակի մէջ, Երասխի մօտերը : Լալայեան կը գրէ՝ «Ալլահից դէպի արեւելք, հազիւ 5 վերստ հեռու գտնուած է Մեսրոբավան կամ Մսրվանիս, եւ կամ ուսեքէն Նասիրվաղ կամ Նասիր-արաղ կո-

չուած գիւղը: Պատմական դարեւոր աւան-
դութիւնն ասում է թէ՛ այս գիւղն է այն վա-
զեմի սրբավայրն, ուր սուրբ Մեսրոբը հա-
լածելով նախնի կռապաշտութեան մնացորդ-
ները, հիմնել է այն փոքրիկ եկեղեցին որ...
հիմնադրի Մեսրոբի անունով այժմ էլ կո-
չուում է Մեսրոբավան կամ Մարվանիս»
(Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 323—324): Իսկ գիւ-
ղին արեւմտեան կողմը — Ալանդեազ վտակի
աջ ափին — փոքրիկ հարթութեան մը վրայ
բարձրացած է այն փոքրիկ վանքը, ուր մեծ
թարգմանիչն աղօթած է: Եկեղեցին հասա-
րակ քարերով կառուցուած չէնք մըն է:
Չորս սիւներու եւ ութը կիսասիւններու վրայ
կը բոլորին արաբական կամարներ կրելով
ութ պատուհանով օժտուած մեծ դմբէթ մը,
որուն կից ուրիշ փոքրիկ դմբէթ մը եւս կայ:
Ունի մկրտութեան աւազան մը եւ ասոր քովն
ու հանդէպ ուրիշ համանման բացուածքներ:
Խորաններն երկու հատ են, իսկ պատուհան-
ները՝ իւրաքանչիւր պատի վրայ երեքա-
կան — չատ նեղ ու ցած: Միակ արեւմտեան
դուռը կը բացուի դէպի չորս սիւնի վրայ
հաստատուած թաղակապ գաւիթը: Եկեղեց-
ւոյն երկարութիւնն է՝ 6 սաժէն, լայնութիւնը՝
3 սաժէն եւ 2 արշին, իսկ բարձրութիւնը
5 սաժէնէն քիչ մը աւելի: Սեղանին ձախ
կողմը՝ խաչարձանի մը վրայ արձանագրուած
է՝ «Թագոսի եւ մաւրս Գոհարին եւ հաւր
Ազիզ բէկին, Ամիրջանին, Սիրունակին,
թվ. 20»:

Սեղանին ձախակողմը խաչի մը տակը գրուած է՝ «Խաչս յիշատակ Մարտիրոսի Գիւլստանին թվ. ՌԿԷ», իսկ անոր աջ կողմը խաչարձանի մը տակը՝ «Խաչս յիշատակ է Պօղոսին թվ. ՌԿ»։ Գաւիթին ձախակողմը կը կարդացուի այս արձանագրութիւնը՝ «Արդ յիշեցէք վանքիս միաբանքն աներախտ աւուր վանացս տէր Ղազար քահանայն՝ իւր աչակերտ տէր Գրիգոր եւ գեղիս օրհնեալ քահանայն տէր Աղարիան», իսկ նոյնին աջակողմը՝ «... Սր. Աստուածածին քեզ լինի հովանի, պահապան... դպիր սուտանուն Դաւիթ որդի տէր Գրիգոր, սուրբ Աստուածածին, գրուեցաւ թվին ՌՃԾԷ» (Ազգր. Հանդ. 1904, էջ 325—326, Փափագեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 296)։

Աւանդութեան համաձայն հոս ուղած է Ս. Մեսրոպի մարմնոյն ամփոփումն ընել Շաբիթ իշխանը, որ զայն շինել տուած է, սակայն Վահան Ամատունին Յշականի մէջ թաղել կու տայ մեծ Հայեկացին (Խորենացի, Պատմ. Հյց. (քնն. հրատ.), էջ 357, Ալիշան, Սիսական, էջ 312, 319 եւ 315, Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 76, Սմբատեան, Երնջակ, էջ 491)։

Արձանագրութիւններէն դատելով հին վանք մը չէ։ Տեսած է նորոգութիւն։ Եղած է այցելուած ուխտատեղի (Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 326)։

Տ. Ս. ՆՇԱՆԻ (ԲՈՒՍՏԻ) ԱՆԱՊԱՏԸ

Գողթնի Բիստ կամ աւելի սովորական Բուստ կամ Պուստ գիւղի եկեղեցին՝ Ս. Ստեփանոս կ'երեւայ թէ վանք եղած ըլլայ (Փափաղեան, Հնութիւնք Հայրենեաց, Դ., Թ. 296. Աճառեան, Տուց. Հայ. Զեռ. Նոր Բայազէտի, էջ 22), բայց աննշան։ Սոյն գիւղի անուանի վանքը կամ անապատն է Ս. Նշան, որ անկէ երկու ժամ հեռու կառուցուած է։ Փոքրիկ է եւ սլարսպասլատ (Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 328 եւ Փափաղեան, Հնութիւնք Հայրենեաց, Դ., Թ. 296)։ Միարաններու սենեակները քայքայուած են։

Աւանդութեան համաձայն Ս. Նշան արդէն Ս. Մեսրոպի դարուն հիմնուած է եւ ապա վերանորոգուած 1668 թուականին Պետրոս եպիսկոպոսի հսկողութեան ներքեւ (Մմբատեան, Երնջակ, էջ 490—491)։ Անկէ յառաջ բոլորած է ծաղկուն շրջան մը՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ հոգնամեղ եւ անարհեստ գրչի Գրիգոր արեղայի ի գաւառիս Գողթան ի յանապատիս Բուստոյ ընդ հովանեաւ ամենազօր սուրբ Նշանիս, սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Սարգսիս։ Արդ պատճառ իջին աստուածադաւր աստուածաշունչ քառազեւ սուրբ աւետարանիս բարի կրաւնաւորքս Տէր Մեսրոփ, Տէր Մովսէս։ Եւ ետուն գրել զսուրբ աւետարանս ի Թ. ԶԼԸ իշխանութեամբ Գողթան վիճակիս տէր Ազարիայ եպիսկոպոսի»²⁰։ Արդ աղաչեմ զամե-

²⁰ Անթուական յիշատակարանի մը մէջ կայ՝

նեսեան յիշեցէք ի Տէր Աստուած զփառաւոր
կրանաւորքս զՄեսրոպ, զՄովսէս, զԴաւիթ
նահապետ, զՅակոբ, Սարգիս միայնակեաց:
... (Յիշեսջիք) Եւ զիս զանարժան զրիշս
Գրիգոր, զհայրն իմ Պետրոս քահանայ, զմայր
իմ Միհրիշատ: Գրեց(աւ) աւետարանս հայ-
րապետութեամբ Սարգիս կաթողիկոսի, խա-
նութեամբ Յաղուփ բէկի: Զի առաջնորդու-
թեամբ... սուրբ Նշանիս տէր Մոսրովր ա-
րեղայիս եւ Մովսէսի, ստացողի բարի կնոջս
Ղարիպ խաթունի սակեթել ծիրանածամ ա-
զատ խաթունի: Եւ ետուն սուրբ աւետա-
րանս վախճմ եւ ընծայ սուրբ Նշանիս, սուրբ
Աստուածածնիս Բատոյ վանուցս» (Երնջակ,
էջ 274—276):

Հաւանօրէն Բուստի Ս. Նշանի մէջ ապրած
ըլլան նաեւ Յակոբ (աշակերտ Գր. Տաթեւաց-
ւոյ) եւ Ղուկաս Բատեցի (հմմտ. Ալիշան,
Սիսական, էջ 344 եւ Աղաւնունի, Միաբանք
եւ այցելութ Երուսաղէմի, էջ 238 եւ Էփրի-
կեան, Բնաշ. Բառարան, էջ 432): Հոս կու
գայ 1670ին Չաքարիա Ագուլեցին, որ կը
գրէ՝ «Այս այն սուրբ Նշանն է, որ Քրիս-
տոս աշակերտաց ոտն լուաց, այս խաչս
այն Քաշտի պղինձն է, սորայ առաջնորդն էր
Բատեցի Ալէքսան վարդապետն ²¹ (Ազգր.

«Մանաւանդ զստացող կուսակրօն արեղայիցս՝ զտէր
Ազարիէն, որ ի գեղջէն Բստու ի բնակութիւն հոչա-
կաւոր վանիցն որ սուրբ Նշան անուանի, նաեւ տէր
Յակոբն եւ տէր Յոհանն ի գեղջէն Դեւու, բնակութիւն
սոցա սուրբ Ստեփաննոս վանիցն» (Աճառեան, Յուց-
հայ. Զեռ. Թաւրիղի, էջ 125):

²¹ Ալէքսան առաջնորդը կը յիշուի ՌՃԼԶին

Հանդ., 1904, էջ 328. Սմբատեան, Երնջակ, էջ 211) : Այստեղ կ'այցելէ նաեւ Աբրահամ Կրետացին՝ «Եւայ ի վանքն աղանանման աղինասարաս ի վայելուչ բարձրանիստ տեղի, լի պարտիղօք, ջրարբի եւ բարեբեր հողով եւ պարզ առողջարար օդով. զուարճացաւ սիրտ իմ մոռանալով զաշխատութիւնս ճանապարհին, այլ եւ առաջնորդ նոցա Պետրոս վարդապետն այր խոհեմ եւ բարեբարոյ եւ միաբանք սիրով եւ հնազանդ» (Պատմագրութիւն, էջ 78, հմմտ. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, էջ 432) :

Գուցէ այս անապատին ²² հետ նոյն ըլլայ Կեպատափ անապատը, ուր Թովմաս Արճիշեցին կը գրէր աւետարան մը 1336ին՝ «Ի յերկրիս Գողթան ի յանապատիս, որոյ անուն Կոպատափ կոչի, որ է յանդիման գեղին Բստոյ» (Ազգր. Հանդ., 1904, ԺԲ., էջ 158 եւ Արարատ, 1911, էջ 386, ուր գրուած է «Կոպատոս» ²³) :

9. Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՎԱՆՔԸ

Սմբատեան կը գրէ՝ «Վանք Ռամիս գեղջ յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին» (Երն-

գրուած արձանագրութեան մը մէջ հմմտ. Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 327 :

²² Հողերու մասին տեսնել՝ Փառակայ վանքերը :

²³ 1385ին Ժամագիրք մը կը գրուի՝ «Ի յերկրիս Գողթան ի յանապատս Սինէական ի դրան սուրբ Յովանիսիս առ ոտս մեծ բարունապետին Յովանիսի...» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 177) : Կարծեմ Ս. Նշանի անապատն է ակնարկուածը :

ջակ, էջ 490) : Լալայեանց Ռամիսի մէջ եկեղեցի մը դիտէ եւ վանքի մասին ակնարկութիւն չընէր (Ազգր. Հանդ., 1904, ժԱ., էջ 318) :

10. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ (ՄԵԾ ԳՈՒՆՈՅ ԿԱՄ ՄԻԻԶԿԻՒՆՈՅ ԿԱՄ ՄՅԳՈՒՆԻ) ՎԱՆՔԸ

«Յղնայից մօտ²⁴ հինդ վերստ հեռու դէպի հարաւ մի հարթութեան վրայ գտնուում է Ս. Ստեփաննոսի ուխտատեղին, որ մօտակայ աւերակ գիւղատեղու անունով Միւղկունց վանք էլ կոչւում է : Սա Թովմաս եպիսկոպոսի յիշատակած Մցղունի Ս. Ստեփաննոսի վանքն է» (Ազգր. Հանդ., 1904, ժԱ., էջ 322) : Սմբատեան կ'անուանէ զայն Մեծ Գունոյ վանք (Երնջակ, էջ 491) : Տեսած է նորոգութիւն, պարիսպները՝ կիսակործան :

Անծանօթ է շինութեան տարին : Աբրահամ Կրետացին այս վանքն ալ կ'այցելէ (Պատմադրութիւն, էջ 77) : Իրմէ՝ յառաջ հոն կը ժամանեն ուխտաւորներ՝ «Եկեայ հասին ի Գողթն գաւառն ցանկալի յեկեղեցին Ստեփաննոսի, որ մականունն Մցղուն կոչի» (Ճոաքաղ, 1860, էջ 136. Ալիշան, Սիսական, էջ 343) :

11. Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ (ՆԱԻՈՒՇԱՅ) ՎԱՆՔԸ

Տեւի գիւղի շրջակայքը, Նաւուշ գիւղի մօտ : Եկեղեցին շինուած է սրբատաշ սև

²⁴ Յղնայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին հմմտ. Փափաղեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 304 :

քարերով եւ թաղակապ է: Կամարակապ դրան վրայ կայ այս արձանագրութիւնը՝ «Թվ. ՌՃԻՁ Շնորհօք սրբոյն Երրորդութեան ձեռնարկեցաք նորոգութեան սուրբ տաճարիս այս տրուեան սրբոյն Ստեփաննոսի անուան, եղեւ օծումն օրհնութեան ձեռամբն Պետր(ո)սի դետի Գողթան եւ Հայոց Հայրապետութեան տեառն Յակոբայ վեհ երանեան արդեամբք եւ տրօք ողորմութեան Տեւոյ օրհնեալ Ժողովրդեան եւ յօժար կամօք խօստացան տալ վանիցս Շէն հակն այն իրաւանանց քահանայական ԻԴ բաժնէն զԱ. հիսայն եւ որք տալ ոչ կամենան նդովեալք են մինչ յաւիտեան յաւուրս Յոհաննու բաբունեան՝ աստ միաբան հաստատեցան եւ որք յուսով աշխատեցան վարձս ընկալցին յարութեան. ամէն» (Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 329): Սեղանի աջ կողմը կայ գաղտնի սանդուղ մը, որ կը տանի խորանին վերի մասը: Հոն կամարակապ խաչքարի մը վրայ կայ այս արձանագրութիւնը՝ «Խաչս յիշատակ է Մովսէսի թվ. ԶԻԴ»: Սեղանին վրայ ալ խաչի մը վրայ կը կարդացուի՝ «Խաչս յիշատակ է տէր Սարգսին թվ. ՌԻԷ» (Անդ., էջ 329):

«(Ս. Ստեփաննոսի) վանքն կայ միայն կանդուն, իսկ սենեակք եւ սլարիսպն ի սպառ խոնարհեալք յերկիր» (Սմբատեան, Երնջակ, էջ 490):

Լալայեանց այս վանքը կը միտի Տեւի կուսանաց անապատի հետ նոյնացնել (Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 330, հմմտ. եւ աստ էջ 734):

Ս. Ստեփանոս յիշատակագրութեան մը մէջ յիշուած է իբրեւ անապատ, ուր Աւետարանի մը առաջին նորոգումը տեղի կ'ունենայ (Երնջակ, էջ 276, հմմտ. Բուստի Ս. Նշան, ուր կը յիշուին Ս. Ստեփանոս բնակողներ, հմմտ. վերը, էջ 56, ծն. 20) :

12. ՏԵԻԻ ՎԱՆՔՆ ՈՒ ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ

Աբրահամ Կրետացին իր այցելութեան ատեն Տեւի կամ Դիվա գիւղի մէջ կը տեսնէ վանք մը, որ աւերակ էր եւ կուսանայ անապատ մը²⁵, ուր «է. միայն ապաշխարող» կը գտնէ (Պատմագրութիւն, էջ 78. Ալիշան, Սիսական, էջ 330) : Ինչպէս վանքին նաեւ կուսաստանի անուններն Աբրահամ անյիշատակ կը թողու : Լալայեան կը միտի կուսանաց անապատը Նաւուշի Ս. Ստեփանոսի հետ միացնել (Ազգ. Հանդ., 1904, էջ 330), որ այնքան ալ անհաւանական չէ, քանի որ Նաւուշայ Ս. Ստեփանոս Տեւի մօտ է (հմմտ. աստ՝ էջ 733) :

13. ՓԱՌԱԿԱՅ ԶՈՐՈՅ ԿԱՄ Ս. ԳԵՈՐԳԻ, Ս. ՇՄԱԽՕՆԻ ԵՒ Ս. ՅԱԿՈԲ ՎԱՆՔԵՐԸ

Բեխրուտի արեւելեան կողմը եւ անկէ հաղիւ երեք վերստ հեռու բլրակի մը վրայ

²⁵ Թերեւս կուսաններու անապատ մը եղած ըլլայ նաեւ Ազուլիսի Ս. Մինաս մատուռին մօտ, վասն զի խաչքարի մը գրուած է՝ «Սուրբ խաչս բարեխօս լինի առ Աստուած վասն կուս Մարիամին, կուս Նոյեմզարին, որք եմք սպասաւորք սուրբ Մինասին» (Ազգ. Հանդ., 1904, էջ 313) :

հիմնուած է Փառակա դիւղը, որուն անունը
կապուած է երեք վանքերու:

ա) Մարտիրոս 1653ին ժամագիրք մը կը
գրէ՝ «Ի հայրապետութեան աթոռոյս տէր
Խաչատուր վարդապետի... ի յերկիրն Ազա-
գիրան (Ազատ Գիրան) ի գեաւդն, որ կոչի
Փառակայ ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգա,
որ կոչի Զորոյ վանք» (Աճառեան, Յուլյ.
հայ. Ձեռ. Նոր Բայազէտի, էջ 30):

բ) Փառակայ եկեղեցին է Ս. Շմաւոն, որ նաեւ վանք եղած կը թուի եւ ունի կա-
րեւոր արձանագրութիւն մը, ուր նշանա-
կուած են մերձաւոր վանք-եկեղեցիներու հո-
ղերու սահմանները՝ «Թուին ՌՃԾԵ. մենք
Փառակու իշխանքս քահանայքս, տէր Գրի-
գոր, տէր Ստեփան, տէր Պետրոս, մահտեսի
Փիլիպպոս որդի Ծատուրի, Մանուկի որդի
մահտեսի Աւետիք, մահտեսի Մուրատ, Բե-
նեաթ մահտեսի Մինասի որդի Պալեղ, Արամի
որդի Մուրատ, տէր Դանիէլի որդի Թա-
ղէոս, Կարապետի որդի Պօղոս, Յովհան-
նէսի որդի Յարութիւն, ԺԲ. անձինքս հա-
սարակութեան խնդրանօք մեր սեպհական
հողերին տասանորդն վախուպեցինք սուրբ
եկեղեցեաց կառավարութեան լոյսոյ՝ սուրբ
Շմաւօն եկեղեցւոյն, Յակոբ հայրապետին,
սուրբ Ստեփաննոսին, Եղիա մարգարէին,
սուրբ Նշանին, Հռուսթախմայ խաչին. հողն
է ճանապարհի տակն Ղարուճիղիցն մինչի
քարկապն սուրբ Նշանին է, Շիրիշտանի ձո-

րիցն եւ մինչի Թափուծորի գետի էս կողմն էն կողմն սուրբ Շմաւօն եկեղեցւոյն է, Թափուղանի ձորիցն մինչեւ Աշղպաղից սուրբ Յակոբայ հայրապետին, Ուլու-սու ճուրն աջի կողմի հողն Պատար-պաղիցն մինչի Պոյուտ ու սարն հանդի ծորի շուանն է Եղիա մարգարէին վախուպն է իւր չորս կողմն է, որոց պայծառութիւն» (Փափազեան Մ., Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 296) :

գ) Փառակա գիւղի իսկական եւ անուանի վանքն է Ս. Յակոբի վանքը, որ կարմրաւուն տաշած քարերով կառուցուած է: Չորս ամբողջական եւ ութ կիսասիւններու վրայ կը բոլորուին ռոմանական կամարներ կրելով շրջանակ մը, որուն վրայ կը բարձրանայ 12 ցած ու նեղ պատուհաններով օժտուած սիրուն գմբէթը: Ունի կամարակապ սեղան մը եւ երկու խորան գաղտնի պահարաններով: Դուռը շրջապատուած է երեք կամարներով, իսկ գաւիթը գրեթէ բոլորովին քանդուած: Աւերակոյտներէն յայտնի կը տեսնուի որ Ս. Յակոբ երբեմն պարիսպներով շրջապատուած էր (Ազգ. Հանդ., 1904, էջ 332, ուր եւ պատկերը՝ էջ 331) :

Սմբատեանի համաձայն Ս. Յակոբ շինուած է Փառակացիներէն 1701ին (Երնջակ, էջ 489—490), մինչ Հ. Ալիշան աւելի զգուշութեամբ արտայայտուած է կանխաւ՝ «է ի Փառակա մենաստան շինեալ կամ նորոգեալ ի սկիզբն ԺԸ. դարու խնամով բնակչացն յանուն սրբոյն Յակովբայ հայրապետի, ուր եւ

Աբրահամ կաթողիկոս իջեւանեցաւ ի գալն ի Շոռոթայ եւ յերթալն ի Տեւի» (Սիսական, էջ 345, հմմտ. եւ Աբր. Կրետացւոյ Պատմագրութիւն, էջ 78) : Հ. Ալիշանի երկրորդ վարկածը ճիշդ է. այդ շրջանին վերանորոգուած է :

1638ին «ի գեօղս Փառակայ ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբայ ուխտիս» կ'աւարտի Հարցմանց գրքի արտագրութիւնը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 621. հմմտ. եւ Ս. Թովմայի վանքը, աստ, էջ 24) : Իսկ 1700ին կ'ըլլայ Ս. Յակոբի նորոգութիւնը «ի թվին ՌՃԽԹ սուրբ Յակօբայ հայրապետի եկեղեցին ձեռն արկինք շինելո զեկեղեցիս» (Անդ, էջմ. Թ. 1288) : Հպւանականաբար նորոգողներու մէջն էր Ղազար վարդապետը, որուն տապանագրին մէջ կը կարդացուի՝ «Թվ. ՌՃԿ. Յունուար, Այս է տապան Ղազար վարդապետին. սա ծառայեր սուրբ Յակոբիս...» (Փափաղեան, Հնութիւնք հայրենեաց, Դ., Թ. 296) :

Ս. Յակոբ ունեցած է բաւական հող (Ազգր. Հանդ., 1904, էջ 332, հմմտ. եւ վերը) :

14. Ս. ԱՆԴՐԷԻ ԵՒ ՅԱԿՈԲԱՅ ԿԱՄ ԳԱՆՁԱԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Գանձակ գիւղի մօտերը շինուած : Միաբանող Եղբայրներու վանք մըն է (Ալիշան,

Սիսական, էջ 331) : — Օտարագգիներու
 Հայաստանի ²⁶ մէջ եւ Հայերու օտար աստղե-
 րու տակ հիմնած վանքերու մասին ուրիշ ու-
 սումնասիրութեան մը մէջ ընդարձակօրէն
 պիտի խօսուի :

²⁶ Արճէշի մէջ ծանօթ է Հռոմ վանք թաղը, ուր
 կար յունական եպիսկոպոսանիստ վանք մը (Հմմտ.
 Marquart Dr. J., Südarmenien und die Tigris-
 quellen, Wien 1930, էջ 470 եւ Ակինեան Հ. Ն., Հա-
 տաք. Յիշատ. էջմ. 4052, Աւետարան, 1303 տարիէն) :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Ե. Արմիշահովիտի, Քաջբերունեաց եւ Արծկէի վանքերը	385
1. Ականից Ս. Գէորգի վանքը	387
2. Այրի Զորի վանքը	389
3. Ասպիսընկայ կամ Ս. Յարութեան վանքը	390
4. Արծուարեր Ս. Աստուածածնի կամ Սու- խարայ կամ Խառարաստայ վանքը .. .	396
5. Արջօնից կամ Առջեւից կամ Առաջուց Ս. Աստուածածնի կամ Հաւատաւոր Ս. Գէորգի վանքը	412
6. Գինեբեր Ս. Նշանի կամ Կենարեր Ս. Գէորգի կամ Կենափորի վանքը	416
7. Կերմանից վանքը	417
8. Կողուց եւ Կոճերայ վանքերը	417
9. Զորոյ վանքը	418
10. Մանուկ Ս. Նշանի վանքը	418
11. Մատղայ վանքը	419
12. Մեծոփայ կամ Ս. Աստուածածնի վանքը	419
13. Նաւկայ վանքը	442
14. Ուռընկայ Ս. Նշանի վանքը	443
15. Սքանչեւագործ Ս. Նշանի կամ Պատե- րազմի Ս. Նշանի եւ Խաչի կամ Երաշխա- ւոր վանքը, Աւեր ու Ս. Յակոբի վան- քերը	444
16. Վարդենիս կամ Պապղոյ վանքը	453
17. Տկուց անապատի վանքը	454

	Էջ
Զ. Արտագի վանքը	455
1. Ս. Թողէի վանքը	457
Լ. Նախնաւանի վանքերը	501
1. Ս. Յովհաննէսի վանքը	503
2. Ս. Վարդանի վանքը	504
3. Ս. Ստեփանոսի վանքը (Աստապատի) ..	506
4. Մաղարդայ կամ Շամբի Ս. Նախավկայի վանքը	527
Ը. Մաղարդայ Նախավկայի վանքին կոնդակները	571
ա. Կոնդակ Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողի- կոսի	576
բ. Կոնդակ Կարապետ Բ. Կեղեցի կաթողի- կոսի	583
գ. Կոնդակ Պօղոս Բ. Գառնեցի կաթողիկոսի	583
դ. Ա. Կոնդակ Գրիգոր Ժ. Մակուեցի կա- թողիկոսի	584
ե. Բ. Կոնդակ Գրիգոր Ժ. Մակուեցի կա- թողիկոսի	587
զ. Գ. Կոնդակ Գրիգոր Ժ. Մակուեցի կա- թողիկոսի	588
է. Կոնդակ Արիստակէս Բ. կաթողիկոսի ..	589
ը. Կոնդակ Սարգիս Միւսայլ կաթողիկոսի ..	590
թ. Կոնդակ Արիստակէս կաթ. ի և կամ Գրի- գոր ԺԱ. Բիւզանդացիի	590
ժ. Կոնդակ Միքայէլ Ա. Սեբաստացի կաթո- ղիկոսի	597
ժա. Կոնդակ Եղիշէ Բ. Աթոռակից կաթողիկոսի	604
ժբ. Կոնդակ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի կա- թողիկոսի	604
ժգ. Կոնդակ Մէլքիսեդէկ Գառնեցի կաթողի- կոսի	605
ժդ. Կոնդակ Դաւիթ Դ. և Մէլքիսեդ Գառ- նեցի կաթողիկոսներու	611

ժե. Կոնդակ Մովսէս Գ. Տաթևացի կաթողիկոսի	622
ժգ. Կոնդակներ Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի և Յակոբ Գ. Ջուղայեցի կաթողիկոսներու ..	626
ժէ. Կոնդակ Եղիազար Ա. Այնթապցի կաթողիկոսի	626
ժը. Կոնդակ Նահապետ Ա. Եղեսիացի կաթողիկոսի	638
ժք. Ա. Կոնդակ Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի կաթողիկոսի	638
ի. Բ. Կոնդակ Աղեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսի	642
իա. Գ. Կոնդակ Աղեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսի	646
իբ. Ա. Կոնդակ Կարապետ Բ. Ուրնեցի կաթողիկոսի	650
իգ. Բ. Կոնդակ Կարապետ Ուրնեցի կաթողիկոսի	654
իդ. Ա. Կոնդակ Յակոբ և Շամախեցի կաթողիկոսի	660
իե. Բ. Կոնդակ Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի	666
իզ. Կոնդակ Սիմէոն Երևանցի կաթողիկոսի	668
իէ. Կոնդակներ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի	671
թ. Գողթնի վանքերը	673
1. Առաքելոյ վանքը	675
2. Ս. Աստուածածնի անապատը	675
3. Ս. Թարգմանչաց (Նոր-Գիւտայ) վանքը	676
4. Ս. Թովմայի կամ Աղուլիսի վանքը	676
5. Ս. Խաչի կամ Անձրեւարեր վանքը	725
6. Խաչավանքը	726
7. Ս. Մեսրոպայ վանքը	726
8. Ս. Նշանի (Բուստի) անապատը	728
9. Մ. Սարգսի վանքը	731

10. Ս. Ստեփանոսի (Մեծ Գունոյ կամ Միւ-
զկիւնոյ կամ Մցղունի) վանքը 732
 11. Ս. Ստեփանոսի (Նաւուչայ) վանքը 732
 12. Տեւի վանքն ու Կոստանայ անապատը . . 734
 13. Փառահայ Զորոյ կամ Ս. Գէորգի, Ս. Շմա-
ւօնի եւ Ս. Յակոբի վանքերը 734
 14. Ս. Անդրէի եւ Յակոբայ կամ Փանձակայ
վանքը 737
-

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0027669

